

HANDELINGEN
van het Genootschap
voor Geschiedenis
te Brugge

Tijdschrift voor de studie van de geschiedenis
van Vlaanderen
jaargang 155 | 2018/2

Inhoud

JG. 155 - 2018 | 2

ARTIKELS

Marc RYCKAERT

De Brugse Burg in 1127. Waar stond de grafelijke woning in de tijd van Galbert van Brugge? 241

Hendrik CALLEWIER

Netwerken voor God en nageslacht: de familie van Mortagne op prebendenjacht in laatmiddeleeuws Vlaanderen 265

Kristiaan DILLEN

Hoeke in de zestiende eeuw: een club van welgestelde mannen 291

Erik MULS

De Eed van het Brugse smedenambacht (1783), een groepsportret van Bernardus Fricx 331

BOEKBESPREKINGEN

Gouden Middeleeuwen (Paul Trio) 359

Christine de Pizan te Brugge (Dominique Vanwijnsberghe) 364

Middeleeuwse handschriften in de Universiteitsbibliotheek Gent (Evelien Hauwaerts) 368

Philip-Christian Popp en zijn kadastrale atlas van België (Mathijs Degraeve) 372

West-Vlaamse provinciaal architecten in de 19de eeuw (Luc Devliegheer) 377

Een zesde jaarboek van het *In Flanders Fields Museum* (Ludo Valcke) 380

LITERATUURSIGNALEMENTEN 2017-2018 384

KRONIEK 415

AUTEURS 442

INHOUDSTAFEL 443

Marc Ryckaert

De Brugse Burg in 1127 Waar stond de grafelijke woning in de tijd van Galbert van Brugge?

In Galberts verslag van de gebeurtenissen van 1127-1128 speelt de burcht (of burg) van Brugge een rol van eerste rang¹. Het overgrote deel van de schokkende feiten speelt zich immers daar af. Graaf Karel de Goede wordt er vermoord. De moordenaars en hun aanhang verschansen er zich en worden er belegerd. En finaal worden 28 leden van de ‘moordenaarsbende’ er ter dood gebracht door ze van de toren van de grafelijke woning te gooien. In de loop van zijn verhaal verschaft Galbert allerhande topografische en bouwkundige details, die de lezer gaandeweg toelaten zich enig idee te vormen van het uitzicht van de burcht en van de belangrijkste gebouwen die er zich in bevonden. Hij brengt evenwel geen systematische beschrijving. Hij vermeldt enkel datgene wat in zijn relaas van pas komt. Veel blijft onvermeld. De gegevens zijn talrijk en waardevol, maar ze leveren beslist geen volledig beeld op, dat zou toelaten om een betrouwbare plattegrond - laat staan een 3D-reconstructie - van de Brugse burcht anno 1127 te maken.

Verreweg de meeste informatie betreft de Sint-Donaaskerk. Door de gegevens uit Galberts tekst te combineren met de resultaten van het archeologisch onderzoek, en door de vergelijking te maken met andere centraalbouwwerken - met name de Paltskapel in Aken, die model stond voor Sint-Donaas - is het mogelijk om een vrij goed beeld te schetsen van deze monumentale grafelijke

1 Recente algemene schetsen van Brugge in 1127: M. RYCKAERT & J.M. MURRAY, ‘Bruges in 1127’, in: J. RIDER, *Galbert of Bruges, The Murder, Betrayal, and Slaughter of the Glorious Charles, Count of Flanders. Translated and with an Introduction*, New Haven & London, 2013, p. lvii-lxxv; A. BROWN & J. DUMOLYN (ed.), *Medieval Bruges, c. 850-1550*, Cambridge, 2018, p. 55-66. De burcht (*castrum*) van Brugge gaat terug tot de 9de eeuw en kreeg zijn definitieve grootte en ommuring in de 10de (onder Arnulf I) of 11de eeuw (Boudewijn V). Het centrale burchtplein (*curtis castris*, *curtis comitis*) is thans het stadsplein dat de naam ‘Burg’ draagt.

kerk die op het einde van de 12de eeuw gesloopt werd en waarvan geen enkele contemporaine afbeelding bewaard bleef. Het tweede meest vermelde gebouw is het huis van de graaf, dat een twintigtal keren ter sprake komt. Dat is volkomen logisch. Door zijn functie en omvang was de grafelijke woning, samen met de Sint-Donaaskerk, het belangrijkste gebouw van de burcht. Kerk en woning waren trouwens met elkaar verbonden door een op bogen rustende stenen loopbrug (*transitus, qui arcuatus erat et ex lapidibus constructus*)².

De ligging van de Sint-Donaaskerk is heel nauwkeurig gekend. Hetzelfde zou mogen verondersteld worden van de grafelijke woning. Toch is zulks niet het geval: over de ligging van het huis van de graaf in Galberts tijd bestaat in de Brugse historiografie geen eensgezindheid. Dat heeft alles te maken met het bestaan van twee grafelijke woningen binnen de burcht: enerzijds het Steen aan de westzijde van het burchtplein, anderzijds de Love aan de oostzijde. Het Steen was - zo wordt aangenomen - het oudste van de twee en zou op een bepaald ogenblik verlaten zijn ten voordele van de nieuwere en comfortabelere Love. De vraag is: had die overgang al plaats gevonden in 1127, en is het huis van de graaf uit Galbert te vereenzelvigen met de Love, of fungeerde het Steen toen nog als grafelijke woonst? Om op die vraag te antwoorden moet eerst even de geschiedenis van beide gebouwen onder de loep genomen worden, of beter gezegd: wat over die geschiedenis bekend is en wat de diverse Brugse historici hierover in het verleden geschreven hebben. En dat valt best tegen, zeker voor wat de oudste geschiedenis betreft. De beschikbare informatie is beperkt en het in de literatuur geschetste beeld is op zijn minst verward te noemen.

In de 19de eeuw gaan de historici er over het algemeen van uit dat de Love (of een voorganger daarvan) al heel vroeg - wellicht zelfs al van in het begin - als grafelijke woning fungeerde. Het Steen komt

2 GALBERT, §41. De indeling van het dagboek van Galbert van Brugge in genummerde hoofdstukken gaat terug op de tekstuitgave van 1856 in de *Monumenta Germaniae Historica* door Rudolf KÖPKE, en is sindsdien gebruikt in zowat alle recentere uitgaven en vertalingen (RIDER, *Galbert of Bruges, The Murder...*, p. li).

nauwelijks of niet ter sprake. We geven hier een korte bloemlezing.

In 1849 verschijnt postuum de *Kronyk der stad Brugge* van Bernard Jozef Gailliard, die nog voor een deel schatplichtig is aan de kroniekschrijvers uit de eeuwen daarvoor³. Volgens hem bestond er in de 4de eeuw al een burcht in Brugge. In de 9de eeuw was die evenwel geheel vervallen en werd hij door Boudewijn I heropgebouwd. Als gebouwen die zich toen binnen de burcht bevonden vermeldt Gailliard onder andere: “Ten oosten, het kasteel den *Love* en eenige gebouwen die later de woonplaats der graven wierden. (...) En ten westen, de Gevangenis, *het Steen*, en het kasteel Oudenburg, hetwelk de woonplaats der eerste graven van Vlaanderen was”⁴. Opvallend is dat hij het Steen en de oudste grafelijke woning als twee afzonderlijke, weliswaar bij elkaar aansluitende gebouwen ziet. Hij vermeldt niet wanneer de Love grafelijke woonst werd.

De *Histoire constitutionnelle et administrative de la ville de Bruges* van Leopold Warnkoenig en Albert Gheldolf (1849)⁵ ziet eveneens Boudewijn I als de bouwer van de Brugse burcht. In die burcht stonden van in den beginne de Sint-Donaaskerk, de Sint-Basiliuskapel (als grafelijke kapel), het huis van de gouwschepenen (les échevins du district ou *pagus*), de gevangenis bekend onder de naam *Steen*, de huizen van de kanunniken en ten slotte, aan de oostzijde, “la demeure du comte et le donjon, auquel s’appliquait

3 B.-J. GAILLIARD, *Kronyk of tydrekenkundige beschryving der stad Brugge sedert derzelver oorsprong tot op heden*, Brugge, 1849. Bernard Jozef Gailliard (1771-1848) was amateur-historicus. Zijn *Kronyk* verscheen een jaar na zijn overlijden door de zorgen van zijn zoon Jan Jacob Gailliard, die het werk aanvulde “met aenbelangen-de aenteekeningen”.

4 GAILLIARD, *Kronyk*, p. 15.

5 Leopold August WARNKOENIG (1794-1866) was een Duits jurist en hoogleraar die gedurende een belangrijk deel van zijn academische loopbaan aan diverse Belgische universiteiten doceerde. Hij schreef een geschiedenis van Brugge tot 1305 die in 1836 verscheen als onderdeel van zijn *Flandrische Staats- und Rechtsgeschichte bis zum Jahr 1305* (Tübingen, 1835-1842). De Belgische jurist en politicus Albert Eugène Gheldolf (1806-1868) gaf er een herwerkte en aangevulde Franse vertaling van uit: L.-A. WARNKOENIG & A.-E. GHELDOLF, *Histoire constitutionnelle et administrative de la ville de Bruges jusqu’à l’année 1305*, Brussel, z.d. [1849]. Op de kaft en de titelpagina is de naam van de vertaler verkeerdelijk “Gheldorf” gespeld.

spécialement le nom de bourg (“*domumque et turrem quae burgus dicitur*”)⁶. In de originele Duitse tekst van Warnkoenig wordt ook nog het Ghiselhuus vernoemd als alternatieve naam voor het Steen: “das Gefängniss (*het Gyselhuus*), nachher das Grafen Stein (*petra Comititis*) genannt”⁷. Aangezien dit niet correct is, heeft Gheldolf dit in zijn vertaling niet overgenomen. In 1127, ten tijde van de moord op Karel de Goede, is de burcht volgens beide historici nog niet wezenlijk veranderd: “L’établissement de Baudouin 1er subsiste encore dans son entier”, met inbegrip van het huis van de graaf dat blijkens de beschrijving in het dagboek van Galbert van Brugge voorzien is van “un étage supérieur, une tour qui la domine, et des galeries ou portiques, *lobia*”⁸. In de Duitse versie wordt niet vermeld aan welke zijde van de burcht de grafelijke woning uit de tijd van Boudewijn I (én van Galbert) zich bevond. Albert Gheldolf stelt wél expliciet dat het aan de oostzijde was. Waarop hij zich baseert zegt hij er niet bij. Voor hem is dit blijkbaar een evidentie die geen verdere uitleg behoeft.

In zijn bekende gids *Bruges et ses environs* schrijft James Weale dat het toenmalige justitiepaleis⁹ aan de oostzijde van de Burg “était primitivement le palais des comtes de Flandre”. Over de oorsprong en de geschiedenis van dit “grafelijk paleis” verschaft hij geen informatie. Wel voegt hij eraan toe dat de Vlaamse graven vanuit hun paleis toegang hadden tot de Heilig-Bloedkapel (“en traversant l’Hôtel de Ville”!). Tevens beschikten zij over een toegang tot de Sint-Donaaskathedraal (sic), via een doorgang over de Oostpoort van de burcht die verbinding gaf met de tribune op de eerste verdieping van het koor van de kerk¹⁰. De zeer kritisch ingestelde Weale, die altijd klaar stond om anderen op hun fouten te

6 WARNKOENIG & GHELDOLF, p. 30-31.

7 L.A. WARNKOENIG, *Flandrische Staats- und Rechtsgeschichte bis zum Jahr 1305. Zweiten Bandes erste Abtheilung*, Tübingen, 1836, p. 112. De betreffende passage wordt ook door Octave Delepierre in voetnoot (in het Duits) geciteerd in: *Album Pittoresque de Bruges ou collection des plus belles vues et des principaux monuments de cette ville, dessinés par A. Tessaro, lithographiés par R. Borremans, et accompagnés d’un texte historique par Octave DELEPIERRE*, Brugge, 1837, p. 50-51.

8 WARNKOENIG & GHELDOLF, p. 36.

9 Tegenwoordig Administratief Centrum ‘Brugse Vrije’.

10 W.H. J. WEALE, *Bruges et ses environs. Description des monuments, objets d’art et antiquités précédée d’une notice historique*, tweede uitgave, Brugge/Brussel, 1864, p. 26.

wijzen, bezondigt zich hier aan meer dan één anachronisme, maar dit terzijde. Ook voor James Weale, die het Steen niet eens vermeldt, heeft de grafelijke woning dus blijkbaar altijd aan de oostzijde van het burchtplein gestaan.

Dit is ook de mening van Karel Verschelde in zijn studie over de straat- en huisnamen in Brugge: de Love is “le palais primitif bâti par Baudouin Bras-de-Fer” en is ook nog de woning van Karel de Goede in 1127. De Love zal trouwens grafelijke woonst blijven tot 1429, wanneer Filips de Goede zijn residentie overbrengt naar het Prinsenhof. Verschelde wijst er nog op dat “enkele kroniekschrijvers” het Steen beschouwen als oudste grafelijke residentie, met (een voorloper van) de Sint-Basiliuskapel als grafelijke kapel. Maar dat klopt niet, zegt hij. Op grond van bouwkundige kenmerken (Verschelde was architect) besluit hij dat de Sint-Basiliuskapel niet verder opklimt dan het midden van de 12de eeuw. Bovendien was het Steen, dat als gevangenis dienst deed, eigendom van de kanunniken van Sint-Donaas, “ce qui exclut nécessairement l'idée de son habitation par nos comtes”¹¹. Deze laatste stelling slaat nergens op. Hier is Verschelde in de war gebracht door het feit dat de grond waarop het Steen stond (en ook het Sint-Donaascomplex en de Sint-Basiliuskapel) tot het rechtsgebied van de heerlijkheid van Sint-Donaas - het zogenaamde Kanunnikse - behoorde. Het was één van die enclaves binnen de stad die tot het einde van het Ancien Régime buiten het bevoegdheidsgebied van de Brugse schepenen gebleven zijn¹². Maar de kanunniken zijn nooit eigenaars van het gebouw geweest. Dit bleef grafelijk eigendom tot het einde van de 13de eeuw, toen de stad een deel ervan in gebruik nam als stedelijke gevangenis¹³.

Adolf Duclos wijdt in 1880 in het tijdschrift *Rond den Heerd* een heel artikel aan de Love, het “kasteel des Graven van Vlaanderen,

- 11 Ch. VERSCHELDE, *Étude sur les noms des rues & des maisons de la ville de Bruges*, Brugge, 1876, p. 41-44.
- 12 J. DE SMET, ‘De Evolutie van het Brugse Stadsgebied’, in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 10 (1963), p. 95-97 en buitentekstplan; M. RYCKAERT, *Historische stedenatlas van België: Brugge*, Brussel, 1991, p. 82-83.
- 13 B. BEERNAERT, ‘Het Steen. Een benadering van de vroegere Brugse gevangenis’, in: *Van middeleeuwen tot heden. Bladeren door Brugse kunst en geschiedenis*, Brugge, 1983, p. 20-28; RYCKAERT, *Historische stedenatlas*, p. 169-170.

te Brugge”¹⁴. Daarin stelt hij onomwonden: “De *loove* was een van de oorspronkelijke gebouwen van den burg die Boudewijn de IJzeren hier gemaakt heeft”. Hij wijst erop dat de naam “Love” al bij Galbert voorkomt, en ook in de 15de eeuw nog gebruikt wordt. Hij weet op gezag van diezelfde Galbert ook te melden dat de Love in het begin van de 12de eeuw door brand vernield was, en nadien door de zorgen van Fromold de jongere heropgebouwd was, “veel beter en schooner als zij ooit geweest was”. Dit berust echter op een verkeerde lezing van een passage bij Galbert (§19): in werkelijkheid was het Fromolds huis dat afbrandde en nadien op kosten van de graaf heropgebouwd werd¹⁵.

In 1891 bezorgt Henri Pirenne een geannoteerde tekstuitgave van het dagboek van Galbert van Brugge¹⁶. In zijn commentaar spreekt hij zich niet duidelijk uit over de ligging van de grafelijke woning, zelfs niet in de lange voetnoot op p. 49-50 waarin hij “quelques renseignements topographiques sur le bourg de Bruges” geeft. Maar het plannetje van Brugge dat hij in zijn boek opneemt, is wel duidelijk: de *domus comitis* is aan de oostzijde van de burcht getekend. De hele zuidwesthoek is daarentegen leeg gelaten. Van het Steen valt er geen spoor te bekennen.

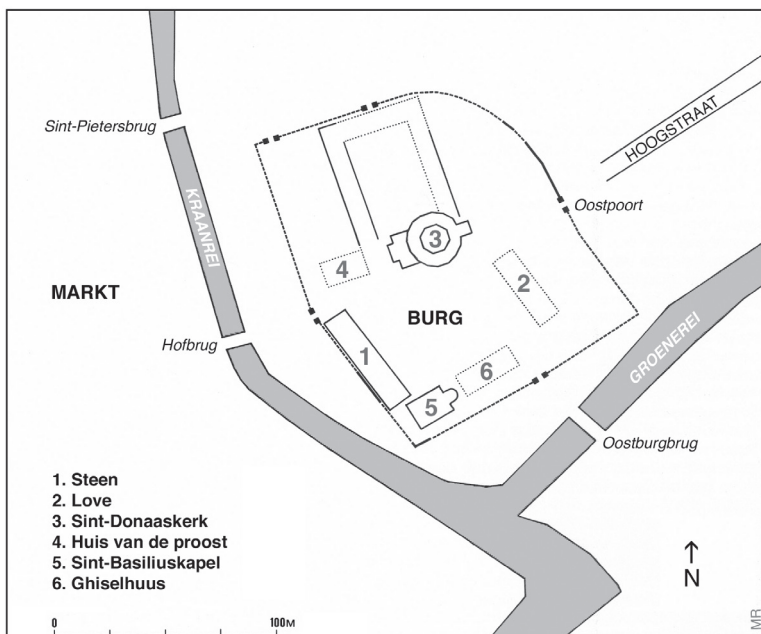
Uit deze enkele voorbeelden valt op te maken dat er in de 19de-eeuwse Brugse historiografie een algemene consensus bestaat over de situering van de grafelijke woning in Galberts tijd: aan de oostzijde van het burchtplein. Volgens de meeste auteurs heeft die woning altijd op dezelfde plaats gestaan, ging die terug tot de tijd van Boudewijn I en werd ze aangeduid met de naam ‘Love’. Deze overtuiging zal ook gedurende het grootste deel van de 20ste eeuw nog blijven voortleven. Al komt het Steen vanaf nu ook weer in

14 A. DUCLOS, ‘De Loove’, in: *Rond den Heerd*, 15 (1879-1880), p. 67-69 en 89-91.

15 Deze foutieve informatie wordt overgenomen in: J.A. VAN HOUTTE, *De geschiedenis van Brugge*, Tielt/Bussum, 1982, p. 41.

16 H. PIRENNE (ed.), *Histoire du meurtre de Charles le Bon comte de Flandre (1127-1128) par Galbert de Bruges, suivie de poésies latines contemporaines, publiés d’après les manuscrits, avec une introduction et des notes*, Parijs, 1891 (Collection de textes pour servir à l’étude et à l’enseignement de l’histoire).

Algemeen plan van de Brugse burcht, met de belangrijkste gebouwen die rondom het burchtplein (de Burg) geschaard staan. De lokaliteit van de burchtmuren is op slechts enkele plaatsen archeologisch vastgesteld. Voor het overige is het verloop een reconstructie. Deze is met een streepjeslijn aangegeven. De gebouwen waarvan de precieze ligging en contouren niet bekend zijn werden in stippellijn getekend.

beeld als oudste grafelijke woning, maar dan wel vóór de tijd van Galbert.

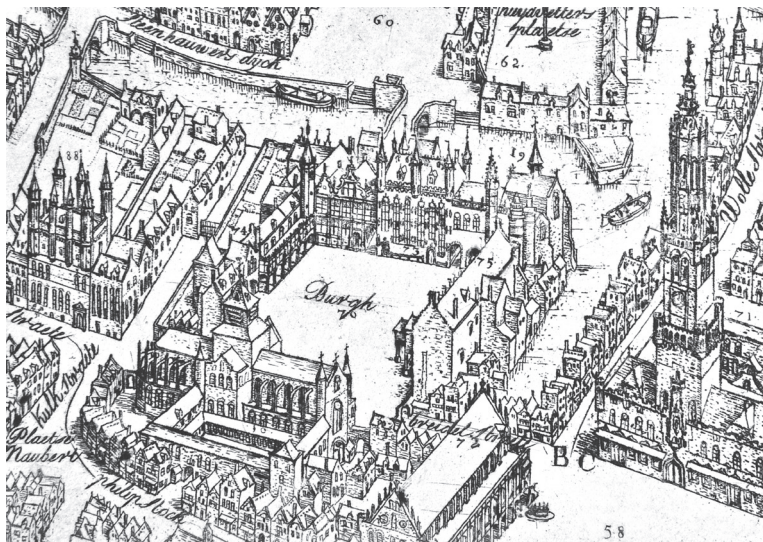
Dat is te danken aan Adolf Duclos, die in zijn *Bruges, Histoire et Souvenirs* (1910) een ander geluid laat horen dan dertig jaar eerder in zijn bijdrage in *Rond den Heerd*. In zijn standaardwerk over de geschiedenis van Brugge schrijft de geleerde kanunnik namelijk dat het Steen de eerste stenen grafelijke woning zou geweest zijn, gebouwd door Boudewijn I. Hij bedenkt zelfs twee opeenvolgende Stenen. Het eerste bevond zich in de zuidwesthoek van de burcht, waar het vóór 1147 de plaats moest ruimen voor de bouw van de Sint-Basiliuskapel. Toen werd ten noorden van de Sint-Basiliuskapel een tweede Steen gebouwd. Dat gebouw is vrij goed bekend, want het bleef (in verbouwde vorm en met de functie van

gevangenis) tot in de 18de eeuw bestaan. Of dat tweede Steen ook nog als grafelijke woonst heeft gefungeerd, weet Duclos niet zeker. Hij veronderstelt immers dat de Love al onder Robrecht de Fries (graaf van Vlaanderen van 1071 tot 1093) als nieuwe grafelijke woonst aan de oostzijde van de burcht werd gebouwd. Het Steen - eerst nog het oude, daarna ook het nieuwe - zou vanaf graaf Robrecht dan ook enkel nog gediend hebben tot woning van de burggraaf. De oudste vermelding van een *lapidea domus comitis* in 1088 zou volgens Duclos wel eens niet meer op het Steen kunnen slaan, maar op de Love¹⁷.

Duclos wijkt hier dus deels af van de 19de-eeuwse visie, gezien de rol die hij het Steen toebedeelt. Al blijft ook hij ervan overtuigd dat onder Karel de Goede de Love - en dus niet het Steen - als grafelijke woning dienst deed. Net zo min als zijn 19de-eeuwse voorgangers kan hij zijn betoog evenwel met eigentijdse archiefbronnen staven. De bronnen waarnaar hij verwijst zijn van recentere datum en bewijzen niets in verband met het ontstaan en de vroegste geschiedenis van beide gebouwen. Wellicht daarom houdt hij een slag om de arm en formuleert hij veel in de voorwaardelijke wijs. Hoewel hij dus eigenlijk alleen maar veronderstellingen naar voor brengt, heeft wat hij schrijft een grote invloed op de auteurs na hem. Zijn boek *Bruges* geldt immers zeer lange tijd, en niet ten onrechte, als hét referentiewerk voor de geschiedenis van de stad.

Zo meent Jan Dhondt - met de nodige omzichtigheid, wegens het gemis aan directe bewijzen - in zijn opmerkelijke artikel over de vroege topografie van Brugge dat het Steen de stenen burcht is die Arnulf I in het midden van de 10de eeuw bouwt ter vervanging van een 9de-eeuwse houten burcht. Merkwaardig genoeg blijft de Love in Dhondts tekst geheel onvermeld, en zegt hij dus niet wanneer het Steen als grafelijke woning verruild wordt voor de Love. Maar het bijgevoegde plannetje, getiteld “het «castrum» te Brugge omstreeks 1127”, is ondubbelzinnig: in 1127 staat het “huis

17 A. DUCLOS, *Bruges, Histoire et Souvenirs*, Brugge, 1910, p. 442-443.

De Burg vanuit het noorden gezien, zoals afgebeeld op het gegraveerde stadsplan van Marcus Gerards (1562). Aan de westzijde van het plein (rechts in beeld, met het nummer 75) is het Steen goed te zien. De Love aan de oostzijde is deels verscholen achter de toren van de Sint-Donaaskerk. Het gebouw met torentje en galerij naast de Love is het Landhuis van het Brugse Vrije. De Love zelf was toen sinds kort ook eigendom geworden van het Brugse Vrije. (Verzameling auteur).

van de graaf” aan de oostzijde van de burch, dus op de plaats van de Love¹⁸.

Ook de in meerdere opzichten vernieuwende bijdrage van Adriaan Verhulst uit 1960 houdt het voor wat de grafelijke woningen betreft bij de traditionele visie, weliswaar eveneens met de nodige omzichtigheid. Het Steen is “misschien” het oudste ste-

18 J. DHONDT, ‘De vroege topografie van Brugge’, in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, nieuwe reeks, 11 (1957), p. 15, 30 en plannetje p. 7. Kopieën van het plannetje van Dhondt worden in diverse latere publicaties overgenomen, waaronder de Engelse Galbertvertaling door J.B. Ross (cfr. *infra*, n.21) en A. VERHULST, ‘Die gräfliche Burgenverfassung in Flandern im Hochmittelalter’, in: *Vorträge und Forschungen des Konstanzer Arbeitskreises für mittelalterliche Geschichte. Die Burgen im Deutschen Sprachraum. Ihre rechts- und verfassungsgeschichtliche Bedeutung*, Sigmaringen, 1976, p. 277, met de volgende legenda: in de zuidoosthoek van de burch de “gräfliche Residenz” en in de zuidwesthoek “das «Steen» (ältester Teil der Burg)”.

nen gebouw binnen de burcht en is in 1127 “wellicht” al verlaten voor de grafelijke woning aan de andere kant van het burchtplein, die *Love* genoemd wordt. Opvallend is dat hiervoor in voetnoot nog uitdrukkelijk naar Duclos verwezen wordt. Volgens Verhulst mag aangenomen worden (“on peut raisonnablement supposer”) dat de *Love* in de 11de eeuw gebouwd is, mogelijk onder graaf Boudewijn V, die immers belangrijke werken aan de burcht liet uitvoeren. Interessant is voorts dat hij wijst op een mogelijke parallel met de situatie in Gent, waar in de 11de eeuw een tweede grafelijk woonhuis gebouwd is naast de oude stenen *domus et turris*. Die tweede, allicht comfortabeler woning, was uit hout opgetrokken¹⁹.

Ruim twee decennia later klinkt bij Jan Arthur Van Houtte in zijn *Geschiedenis van Brugge* nog steeds eenzelfde geluid: de woning van de eerste graven was naar alle waarschijnlijkheid het Steen, maar de grafelijke woning die bij Galbert voorkomt is de *Love*²⁰. Hetzelfde geldt voor enkele uitgaven van het dagboek van Galbert. Het plannetje in de eerste Engelse vertaling door James Bruce Ross (uitgave 1967) situeert de *Count's house* aan de oostzijde van de burcht²¹. In zijn bijdrage over de vroeg-12de-eeuwse topografie van Brugge in de Nederlandse (en Franse) Mercatorfondsvertaling van Galbert (1978), schrijft Luc Devliegheer: “Het belangrijkste gebouw in de burcht was het aan de oostkant gelegen woonhuis van de graaf (*domus comitis*)”²². De recentste wetenschappelijke uitgave van Galberts originele Latijnse tekst, door Jeff Rider (1994) bevat een plannetje van de burcht, waarop de *domus, aula, camera comitis* eveneens aan de oostzijde van de burcht gesitueerd is. Ook het Steen (omschreven als *vetus castellum lapideum*) is aangeduid,

19 A. VERHULST, ‘Les origines et l’histoire ancienne de la ville de Bruges (IXe-XIIe siècle)’, in: *Le Moyen Age*, 66 (1960), p. 40-44 (met plannetje op p. 42).

20 VAN HOUTTE, *De geschiedenis van Brugge*, p. 41.

21 J.B. ROSS, *The murder of Charles the Good count of Flanders by Galbert of Bruges, translated with an introduction and notes*, tweede, herziene uitgave, New York/Evanston/London, 1967, p. xvi.

22 L. DEVLIEGHER, ‘Galbert en de topografie van Brugge’, in: *Galbert van Brugge, De moord op Karel de Goede. Dagboek van de gebeurtenissen in de jaren 1127-1128*, Antwerpen, 1978, p. 259. Deze tekst verscheen eerder als: ‘Met Galbertus in Brugge (1127-1128)’, in: [Tentoonstellingscatalogus] *Karel de Goede 1127-1977*, Brugge, 1977, deel 1, p. 40-55. In een latere versie van dit artikel zou Devliegheer die visie verlaten.

maar met een nummer tussen rechte haken, hetgeen betekent dat het gebouw niet bij Galbert vermeld wordt²³.

Dat zelfs in 1994 een gedegen academicus als Jeff Rider blijft vasthouden aan een situering van de grafelijke woning in 1127 aan de oostzijde van de burcht, toont de hardnekkigheid aan waarmee de traditionele visie terzake nog vrijwel de hele 20ste eeuw lang standgehouden heeft. Nochtans is in 1991 een artikel gepubliceerd dat ertoe geleid heeft dat die traditionele visie in de jongste literatuur niet langer gevolgd wordt. In dat jaar verscheen het boek *De Brugse Burg*, waarin de resultaten werden gepresenteerd van de opgravingen die in 1987-1989 aan de noordoostzijde van de Burg plaatsvonden bij de bouw van een nieuw hotel²⁴. Eén van de bijdragen in het boek is van de hand van Georges Declercq en behandelt op grondige wijze de oorsprong en vroegste ontwikkeling van de burcht vanuit het standpunt van de historicus²⁵. Ook de periode 1127-1128 en de informatie die bij Galbert te vinden is komen aan bod. In verband met de grafelijke woning schrijft Declercq: “Uit de tekst van Galbert van Brugge kan trouwens afgeleid worden dat de grafelijke woning waarover hij het heeft, zich niet in het oostelijk, maar wel in het westelijk deel van de burcht - dus op de plaats van het Steen - moet bevonden hebben”²⁶. Hij somt een aantal argumenten op ten voordele van deze stelling, en verwijst hiervoor tevens naar een artikel van Nikolaas Huyghebaert. Want

23 J. RIDER (ed.), *Galbertus notarius Brugensis. De multro, traditione, et occisione gloriosi Karoli comitis Flandriarum*, Turnhout, 1994 (Corpus Christianorum, Continuatio Mediaevalis, CXXXI), p. 179. Het is niet duidelijk waarop Rider zich steunt: hij volgt kennelijk gewoon de traditionele consensus die hem goed bekend is dankzij zijn vertrouwdheid met de Brugse historiografie. Het plannetje is, hoewel dit niet vermeld wordt, een bewerking van het plan van de 12de-eeuwse burcht bij een bijdrage van Georges Declercq uit 1991, zoals deze laatste terecht opmerkt bij zijn uitvoerige bespreking van Riders publicatie (G. DECLERCQ, ‘Galbert van Brugge en de verraderlijke moord op Karel de Goede. Beschouwingen over tekst en auteur naar aanleiding van een nieuwe uitgave’, in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, nieuwe reeks, 49 (1995), p. 73, n.9). Maar de identificatie van de gebouwen is niet van Declercqs plannetje overgenomen en is geheel voor rekening van Rider.

24 H. DE WITTE (red.), *De Brugse Burg. Van grafelijke versterking tot moderne stadskern*, Brugge, 1991 (met bijdragen van veertien auteurs).

25 G. DECLERCQ, ‘Oorsprong en vroegste ontwikkeling van de burcht van Brugge (9de-12de eeuw)’, in: H. DE WITTE (red.), *De Brugse Burg*, p. 15-45.

26 DECLERCQ, ‘Oorsprong en vroegste ontwikkeling van de burcht’, p. 18.

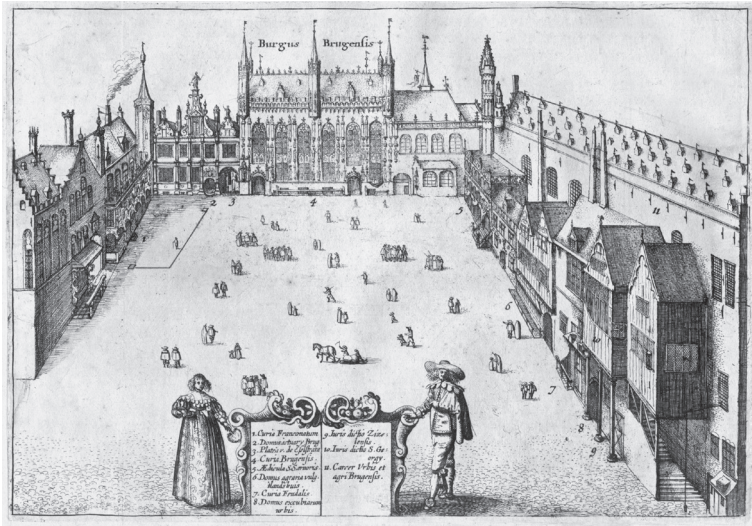
inderdaad: al in 1963 heeft deze laatste in zijn spraakmakende artikel over het Heilig Bloed beknopt maar helder geargumenteed waarom de grafelijke woning uit Galberts dagboek aan de westzijde van de burcht moet gesitueerd worden²⁷. Alleen is dit deel van zijn betoog nooit opgepikt door de wetenschappelijke gemeenschap en hebben de weinige auteurs die er wel melding van maakten zijn standpunt niet gevolgd²⁸. Pas na de herneming van de argumentatie door Georges Declercq is deze zienswijze wel verspreid geraakt. Welke zijn nu die argumenten ten gunste van een situering aan de westkant van de burcht?

Om te beginnen levert een onbevooroordeelde lectuur van Galberts tekst geen enkel bewijs, zelfs geen aanwijzing op voor een ligging van de grafelijke woonst aan de oostzijde van de burcht, wat sommige vroegere auteurs hierover ook mogen beweerd hebben. Nochtans wordt het gebouw veelvuldig vermeld, en wel onder diverse benamingen, allicht al naargelang een deel of het geheel bedoeld wordt: *domus comitis*, *aula*, *regalis aula*, *camera*, *camera comitis*. Uit de vele passages waarin het voorkomt kunnen we ons wel enig idee vormen van hoe het er uitzag²⁹. Voor de lezer rijst het beeld op van een imposant stenen bouwwerk met een toren. Eronder bevonden zich voorraadkelders, kerkers en ruimten met gerechtsvoorwerpen. De ingang (of ingangen?) van het eigenlijke huis was (of waren) vanop het burchtplein via trappen bereikbaar. Er waren minstens twee verdiepingen. Behalve diverse grafelijke vertrekken trof men er ook de grafelijke schatkamer aan, die met ijzeren deuren was beveiligd. Aan de buitenzijde bevonden zich op zijn minst twee galerijen, waaronder een grote op de beneden-

27 N. HUYGHEBAERT, 'Iperius et la translation de la relique du Saint-Sang à Bruges', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 100 (1963), p. 162-163.

28 Jan A. VAN HOUTTE schrijft letterlijk, maar zonder verdere argumentatie: "Huyghebaert (...) neemt zelfs aan dat Karel de Goede nog het Steen bewoonde, en niet de Love. Wij voelen meer voor de traditionele opvatting: o.i. zijn de teksten van Galbert, waar hij naar verwijst, voor een andere interpretatie vatbaar." (VAN HOUTTE, *De geschiedenis van Brugge*, p. 560, n.55).

29 Zie bijv. de beschrijving in de inleiding tot de Galbertvertaling die bij het Davidsfonds verscheen: L. DEVLIEGHER, 'Brugge in het dagboek van Galbert', in: R. VAN CAENEGEM, A. DEMYTTENAERE & L. DEVLIEGHER, *De moord op Karel de Goede*, Leuven, 1999, p. 99. In deze bijdrage schaart de auteur zich achter het nieuwe standpunt dat het Steen in 1127 nog als grafelijke woning fungeerde.

De Burg in de eerste helft van de 17de eeuw. Links de Love en (met rokende schoorsteen) het Landhuis van het Brugse Vrije. Helemaal rechts het Steen, dat als gevangenis dienst doet. Tegen het Steen staan verschillende, meestal houten gebouwen die de voorgevel grotendeels aan het gezicht onttrekken. Gravure uit A. Sanderus, *Flandria Illustrata*, Keulen 1641 (verzameling auteur).

verdieping (*lobium comitis major*) en één die, over de burchtmuur heen, uitzicht gaf op de Markt. Hoe die - mogelijk houten - galerijen er precies uitzagen is niet duidelijk. Mogelijk verbonden zij langs buiten om diverse delen van het gebouw, dat door verbouwingen en uitbreidingen in de loop van de tijd wellicht een vrij complexe structuur had verkregen. Die galerijen worden in Galberts tekst *lobium* genoemd, maar dat is een algemene term, die - in tegenstelling tot wat velen kennelijk vroeger dachten - op geen enkele wijze naar een gebouw met de naam "Love" verwijst. Ook het huis van de proost was trouwens van een *lobium* voorzien³⁰, en uit latere bronnen blijkt dat het Ghiselhuus er ook één had³¹. Overigens is de benaming "Love" voor het gebouw aan de oostzijde van de burcht (die eveneens afgeleid is van een aldaar bestaande galerij) van aanzienlijk latere datum dan 1127³².

Een tweede argument betreft de hoger reeds vermelde stenen loopbrug of gaanderij (*transitus, qui arcuatus erat. . .*) die de grafelijke woning over de straat met de Sint-Donaaskerk verbond³³. Het bestaan van die loopbrug, waaraan niet getwijfeld moet worden, is enkel uit Galbert bekend. Tot nog toe is er ook geen enkel archeologisch spoor van teruggevonden. Ze verdween vrijwel zeker op het einde van de 12de eeuw, toen ook de Karolingische Sint-Donaaskerk gesloopt werd. Voor de 19de-eeuwse (en ook nog veel 20ste-eeuwse) historici was het duidelijk: die verbindingsgang sloot enerzijds aan op de eerste verdieping van de Love, en ander-

30 DECLERCQ, 'Oorsprong en vroegste ontwikkeling van de burcht', p. 18.

31 L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Inventaire des archives de la ville de Bruges, Inventaire des chartes, Introduction*, Brugge, 1878, p. 474.

32 Het is niet bekend wanneer het gebouw voor het eerst onder die naam in de bronnen verschijnt. De geschiedenis van de Love moet immers nog geschreven worden, hetgeen een uitgebreid archiefonderzoek zou vergen. Het valt wel op dat de vermeldingen van de Love in de *Inventaire des chartes* van Gilliodts ten vroegste uit de 14de eeuw dateren (L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Inventaire des archives de la ville de Bruges, Inventaire des chartes, Table analytique par Edw. GAILLIARD*, Brugge, 1883-1885, p. 258-259). Warnkoenig gewaagt van enkele oorkonden uit de 13de eeuw waarin de term "*Lova Comitissae*" voorkomt (L.A. WARNKOENIG, *Flandrische Staats- und Rechtsgeschichte bis zum Jahr 1305. Zweiten Bandes erste Abtheilung*, Tübingen, 1836, p. 109).

33 Over het vermoedelijke uitzicht van deze gaanderij: L. DEVLIEGHER, 'Transitus arcuatus', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 116 (1979), p. 272-273. Het benedengedeelte bestond uit stenen pijlers en rondbogen met een stenen gewelf. De eigenlijke gaanderij erboven was waarschijnlijk enkel met een houten dak overdekt.

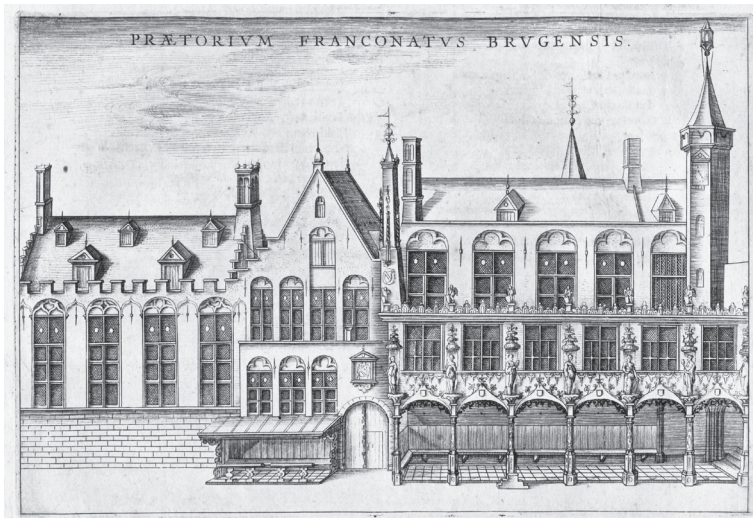

zijds op de tribune boven de kooromgang van de kerk. Het was een korte, rechte verbinding boven het stukje straat dat naar de Oostpoort van de burcht leidde. Tot het midden van de 20ste eeuw ging men er immers nog van uit dat het koor van de Karolingische kerk in oostelijke richting ongeveer even ver kwam als het koor van de latere romaanse en gotische Sint-Donaas, en dus tot naast de Love reikte³⁴. Sinds de opgravingen van 1955 de ligging en het exacte grondplan van de Karolingische centraalbouwkerk aan het licht brachten, weten we dat het toenmalige koor niet zo ver oostelijk reikte. De kerk had slechts een klein, rechthoekig koortje. Een loopbrug vanuit de Love had dus over een iets langere afstand op dat koortje, of eerder nog op de zestienzijdige buitenmuur van de centraalbouw moeten aansluiten. Dit is niet onmogelijk, maar lijkt toch minder waarschijnlijk. Vooral ook zou een dergelijke aansluiting afwijken van de toestand bij andere centraalbouwkerken - met name de Paltskapel in Aken, waarvan Sint-Donaas een kleinere kopie was - waar dergelijke passages doorgaans aansloten op de westbouw³⁵. Dit pleit voor een loopbrug die de kerk niet met de Love, maar met het Steen verbond³⁶. Overigens is een verbinding met het Steen ook logischer, als men aanneemt - wat tegenwoordig vrijwel algemeen het geval is - dat het Steen de oudste grafelijke woning was. In de tijd van Galbert was die loopbrug niet nieuw: de bouw ervan was wellicht gelijktijdig met die van het Steen zelf, en misschien zelfs met de bouw van de kerk, in de (niet te bewijzen, maar niet onaannemelijke) veronderstelling dat ook het Steen onder graaf Arnulf I tot stand kwam. Kerk, Steen en de verbinding tussen beide zouden dan onderdeel van één bouwconcept zijn. Zo'n verbinding moet wel een vrij grote lengte gehad hebben. Luc Devliegheer schrijft hierover: "Indien deze gaanderij rechtstreeks naar de (westbouw van de) kerk leidde, zou deze een lengte van meer dan 30m hebben gehad. Het is echter ook moge-

34 Zie bijv.: A. DUCLOS, *De geschiedenis van den zaligen Karel den Goede, graaf van Vlaanderen, martelaar*, Brugge, 1884, p. 167-168. Over het uitzicht van het romaanse koor: L. DEVLIEGHER, 'Het koor van de romaanse Sint-Donaaskerk te Brugge', in: *Bulletin van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen*, 14 (1963), p. 309-325 (herdrukt in: *Sint-Donaas en de voormalige Brugse kathedraal*, Brugge, 1978, p. 32-45).

35 HUYGHEBAERT, 'Iperius et la translation de la relique du Saint-Sang', p. 163; DECLERCQ, 'Oorsprong en vroegste ontwikkeling van de burcht', p. 18, met verwijzing naar publicaties van G. STREICH en A. VERBEEK.

36 Zie ook: RYCKAERT, *Historische stedenatlas*, p. 57.

Praetorium Franconatus Brugensis: het Landhuis van het Brugse Vrije aan de oostzijde van de Burg in de eerste helft van de 17de eeuw. Links de Love, die in 1555 door het Brugse Vrije aangekocht werd en bij het Landhuis gevoegd. Rechts: het deel van het Landhuis dat in 1434-1440 opgetrokken werd, met ervoor de galerij die in 1528-1532 werd toegevoegd. Dit alles verdween in 1722 voor de bouw van het nieuwe Landhuis (nu Administratief Centrum 'Brugse Vrije'). Gravure uit A. Sanderus, *Flandria Illustrata*, Keulen 1641 (verzameling auteur).

lijk dat de gaanderij vanaf de grafelijke woning over de straat naar het huis van de proost liep en verder langs de zuidgevel ervan naar de kerk leidde³⁷. Nikolaas Huyghebaert wees er eerder al op dat uit een paar passages bij Galbert opgemaakt kan worden dat het huis van de graaf en dat van de proost in elkaars buurt stonden³⁸. Het huis van de proost sloot aan bij de westbouw van Sint-Donaas³⁹.

Een derde argument wordt geleverd door de Sint-Basiliuskapel, nu beter bekend als de Heilig-Bloedbasiliek. Deze kapel werd tussen 1134 en 1157 gebouwd in opdracht van graaf Diederik van de Elzas en gravin Sybilla. Het was van bij het begin een dubbelkapel met twee niveaus, waarbij de bovenkapel enkel toegankelijk was vanuit het naastgelegen Steen. De kapel was dus duidelijk bedoeld als private kapel voor de graaf en zijn familie, die er vanuit zijn woonvertrekken rechtstreeks toegang toe had. Dat betekent dat de graaf voor het bijwonen van de mis niet langer gebruik maakte van de Sint-Donaaskerk. Zo'n private paleiskapel was geen uniek Brugs fenomeen: ook elders in Vlaanderen, alsook in Frankrijk en Duitsland verzezen in de 11de en 12de eeuw op vele plaatsen dergelijke meer besloten paleiskapellen. In het kader van ons betoog is vooral de volgende vaststelling van belang: de bouw van een nieuwe grafelijke kapel bij het Steen tussen 1134 en 1157 betekent dat ook in de decennia ná 1127 het Steen nog als grafelijke woonst dienst deed⁴⁰. *A fortiori* moet dit dus ook in 1127 zo geweest zijn.

Tenslotte is er nog een tekstpassage bij Galbert zelf. Want inderdaad: Galberts tekst bevat, zoals gezegd, nergens een aanwijzing dat de grafelijke woning in die tijd op de plaats van de Love zou gestaan hebben. Maar een argument voor een situering aan de westkant van de burcht, dus op de plaats van het Steen, is er wél in te vinden. De tekst in kwestie heeft betrekking op een gebeurtenis die zich afspeelt op 9 maart 1127, een week na de moord op Karel de Goede. De moordenaars van de graaf en hun aanhang hadden zich in de burcht verschanst, waar zij door de weldenkende

37 DEVLIEGHER, 'Brugge in het dagboek van Galbert', p. 99.

38 HUYGHEBAERT, 'Iperius et la translation de la relique du Saint-Sang', p. 163, n.59.

39 DECLERCQ, 'Oorsprong en vroegste ontwikkeling van de burcht', p. 16.

40 HUYGHEBAERT, 'Iperius et la translation de la relique du Saint-Sang', p. 162-164; DECLERCQ, 'Oorsprong en vroegste ontwikkeling van de burcht', p. 19.

Bruggelingen en anderen die de overleden graaf trouw gebleven waren, belegerd werden. Eén van de belegerden, een dienaar van Borsiard die Fromold heette⁴¹, probeerde de burcht te ontvluchten, maar werd gesnapt. Hij werd, zo schrijft Galbert, “naar het midden van de markt geleid. Terwijl iedereen toekeek werd hij opgehangen met een stok doorheen zijn knieholten en benen gepriemd, met zijn hoofd omlaag zodat zijn schaamdelen naar de burcht gekeerd waren ter ontluistering en tot smaad van de belegerde verraders die op de grafelijke galerij en op de trans stonden (*stabant ad lobium comitis et ad propugnacula*), waar ze goed zagen dat men dit deed om hen in hun eer te krenken”⁴². Volgens de traditionele visie was de genoemde galerij een onderdeel van de Love, aan de oostkant van het burchtplein. Van daaruit zou men dus goed kunnen zien wat er op de Markt gebeurde. Bij de meeste auteurs schijnt de vraag nooit te zijn opgekomen of dit wel mogelijk was. Kanunnik Duclos, die er evenmin aan twijfelde dat het om een galerij van de Love ging, had er wel enige moeite mee. In zijn bijdrage in *Rond den Heerd* heeft hij drie bladzijden nodig om aannemelijk te maken dat men vanop de Love, over het burchtplein en de tegenoverliggende westelijke burchtmuur heen, de Markt kon zien. Hij situeert de galerij zo hoog mogelijk aan het gebouw, net onder het dak, en veronderstelt ook nog dat Fromold in zijn onterende positie was vastgemaakt op een galg van zes à zeven meter hoog, want alleen dan kon hij volgens de berekeningen van Duclos zichtbaar zijn voor de toeschouwers op de galerij van de Love⁴³. Dit alles klinkt behoorlijk geforceerd. Wat Duclos bovendien geheel uit het oog verliest, is dat aan de west- en noordzijde van de burcht gebouwen stonden, en niet van de minste - het Steen, het huis van de proost, de Sint-Donaaskerk met de forse westbouw - die een eventueel uitzicht vanuit de Love in de richting van de Markt vrijwel volledig belemmerden. Kortom: de grafelijke galerij van waarop de belegerden de lotgevallen van de onfortuinlijke Fromold gadesloegen, kan zich onmogelijk aan de

41 Niet te verwarren met de eerder genoemde Fromold de jongere.

42 GALBERT, §29. De geciteerde vertaling is die van Bert Demyttenaere in: VAN CAENEGEM, DEMYTTENAERE & DEVLIEGHER, *De moord op Karel de Goede*, p. 155.

43 DUCLOS, ‘De Loove’, p. 89-91.

Love bevonden hebben. Wanneer men nu diezelfde galerij aan het Steen plaatst, zijn alle problemen in één klap opgelost. Het Steen was hoger dan de burchtmuur, en een galerij aan de westkant, ter hoogte van de (tweede?) verdieping, bood over die muur heen een ongehinderd panoramisch uitzicht over de Markt. Bovendien bevonden de toeschouwers op die galerij zich aanzienlijk dichterbij de Markt dan wanneer ze aan de Love zouden gestaan hebben, waardoor ze een duidelijk zicht hadden op - zoals Nikolaas Huyghebaert het treffend verwoordt - “een man die in het midden van de Markt tentoongesteld was, en vooral op de bijzonderheden van zijn anatomie die men wilde laten zien”⁴⁴. Tegelijk kan de zinsnede “*stabant ad lobium comitis et ad propugnacula*” nu nauwkeuriger geïnterpreteerd worden: de belegerden in de burcht keken naar de Markt vanop de grafelijke galerij aan het Steen (*lobium comitis*) en vanop de iets lager gelegen weergang van de burchtmuur (*propugnacula*). Want onmiddellijk daarna schrijft Galbert: “Ondertussen hielden ze toch niet op elkaar met pijlen te beschieten en vanaf de muren stenen te gooien en speren te slingeren”⁴⁵.

Het ontbreken van ook maar de minste verwijzing bij Galbert naar een grafelijke woning aan de oostzijde van de burcht, de verbindingsbrug naar de Sint-Donaas die naar alle waarschijnlijkheid op de westbouw van de kerk aansloot, de bouw van de Sint-Basiliuskapel tussen 1134 en 1157 als grafelijke privékapel naast het Steen, en tenslotte de episode met Fromold in het relaas van Galbert: de aanwijzingen zijn iets te talrijk om niet met een zekerheid grenzende waarschijnlijkheid te mogen stellen dat het Steen in 1127 nog als grafelijke woning dienst deed.

Is het dan helemaal uitgesloten dat er naast de hoofdverblijfplaats in het Steen ook al een tweede, nieuwere grafelijke woning aan de oostkant van de burcht stond? Galbert maakt er alleszins nergens gewag van. Maar zoals reeds gezegd: als verslaggever van de bewogen gebeurtenissen van 1127 en 1128 vermeldt hij enkel die

44 HUYGHEBAERT, ‘Iperius et la translation de la relique du Saint-Sang’, p. 163, n.59.

45 GALBERT, §29, vertaling Bert Demyttenaere.

plaatsen die relevant zijn voor zijn verhaal. Als er al een tweede grafelijke woning zou geweest zijn, zal die bij de belegering van de burcht in maart 1127 geen rol van betekenis gespeeld hebben: een (vermoedelijk) houten gebouw was minder geschikt om er zich te verschansen⁴⁶. Als we de door Verhulst gesuggereerde analogie met Gent volgen, kan er inderdaad sinds de 11de eeuw in Brugge een tweede, houten residentie gestaan hebben. En als lokalisatie voor dit gebouw is de oostkant van het burchtplein nogal voor de hand liggend. Een eerste vermoedelijke vermelding van zo'n woning dateert van drie decennia na Galberts tijd. In een oorkonde die gezamenlijk door Diederik en Filips van de Elzas uitgevaardigd wordt en te dateren is tussen 1155 en 13 mei 1157, wordt bepaald dat “de grond gelegen tussen het oostelijk deel van de burchtbrug (*pontis de castello*) en onze (d.w.z. grafelijke) molen en woning leeg moet blijven en niet met huizen mag bebouwd worden, voor het nut en de toekomstige veiligheid van de Sint-Donaaskerk en onze woning”⁴⁷. Een rugnotitie op het originele document heeft het over “*de quadam terram in parte orientali ecclesie nostre*”. Het is erg moeilijk om het stuk grond in kwestie precies te lokaliseren, omdat er onvoldoende aanknopingspunten zijn om zich de situatie ter plaatse ruimtelijk voor te stellen. Het is evenmin duidelijk waar de *pons de castello* (is dit de Oostburgbrug, d.w.z. de huidige Blinde Ezelbrug, of toch een brug voor de Oostpoort?) en de grafelijke molen precies gesitueerd moeten worden⁴⁸. Maar uit de context mag alleszins afgeleid worden dat de grafelijke woning waarvan sprake aan de oostzijde van de burcht moet gestaan hebben, dus op de plaats van de (latere) Love. Dat betekent evenwel niet, dat dit toen de enige grafelijke woning was. Het sluit helemaal niet uit dat het Steen toen nog altijd de grafelijke hoofdverblijfplaats was.

De toenmalige configuratie van de gebouwen in het zuidoostelijke deel van de burcht zal wel nooit gereconstrueerd kunnen worden.

46 DECLERCQ, ‘Oorsprong en vroegste ontwikkeling van de burcht’, p. 19.

47 Th. DE HEMPTINNE, A. VERHULST, L. DE MEY (ed.), *De oorkonden der graven van Vlaanderen (Juli 1128 - September 1191)*. II. *Uitgave - Band I. Regering van Diederik van de Elzas (Juli 1128-17 Januari 1168)*, Brussel, 1988, p. 265-266.

48 Zie hierover: L. DEVLIEGHER, ‘Enkele nota’s over de burcht en de oudste stadsomwalling van Brugge’, in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 134 (1997), p. 10.

Want nog eens drie decennia later, in 1184, werd de burcht getroffen door een zware brand. Hierover melden de annalen van de abdij van Egmond: “In Brugge gingen de burcht, de kerk van Sint Donatianus, enkele andere kerken en de woning van de graaf bijna geheel in vlammen op en wat erger is dan iedere foltering, veel mensen van beiderlei geslacht werden door de vlammen ingesloten en verloren al hun bezittingen en hun leven in de vuurzee”⁴⁹. Hoewel dergelijke kroniekberichten enige overdrijving vaak niet schuwen en ze dus met de nodige omzichtigheid moeten gebruikt worden, mag er in dit geval wel geloof aan gehecht worden. Deze stadsbrand (*communi incendio Brugensi*) wordt namelijk ook vermeld in een oorkonde van Filips van de Elzas uit 1187, omdat de door Filips’ vader verleende stichtingsoorkonde van de Sint-Basiliuskapel in de vlammen gebleven was en door een nieuwe versie moest vervangen worden⁵⁰. Uitgaande van de veronderstelling dat het “tweede” grafelijke woonhuis aan de oostzijde van de burcht in hout opgetrokken was, mag aangenomen worden dat het bij die brand volledig vernield werd, evenals andere woningen of dienstgebouwen die zich aldaar bevonden. De Sint-Donaaskerk, die het tijdens de gebeurtenissen van 1127 al danig te verduren had gehad en daarna mogelijk nooit deugdelijk hersteld werd, was door het vuur zo zwaar beschadigd dat ze niet meer te redden viel. De Sint-Basiliuskapel lijkt de brand wel redelijk overleefd te hebben. Over de lotgevallen van het Steen is niets bekend, maar allicht was het eveneens ernstig beschadigd en was het interieur verloren gegaan. De burcht was, met andere woorden, aan een grondige wederopbouw toe. Alleen van de Sint-Donaaskerk weet men dat ze integraal gesloopt werd en vervangen door een geheel nieuwe, romaanse kerk, waarvan de bouw nog voor het einde van de eeuw aangevat werd. Over de herstelling of heropbouw van de

49 Vertaling uit: A. UITTERHOEVE (vert.), *Annales Egmondenses. De jaarboeken van Egmond*, Alkmaar, 1990, p. 121. Originele tekst: G.H. PERTZ (ed.), ‘Annales Egmondani’, in: *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores XVI*, Hannover, 1859, p. 469.

50 HUYGHEBAERT, ‘Iperius et la translation de la relique du Saint-Sang’, p. 157-158. De kroniek van Egmond was Huyghebaert niet bekend. Oorkonde van Filips van de Elzas voor Sint-Basilius in: Th. DE HEMPTINNE, A. VERHULST, L. DE MEY (ed.), *De oorkonden der graven van Vlaanderen (Juli 1128 - September 1191). II. Uitgave – Band III. Regering van Filips van de Elzas (Tweede deel: 1178-1191)*, Brussel, 2009, p. 282-284.

andere gebouwen is, bij gebrek aan bronnen, niets bekend. Men zou zich kunnen voorstellen dat het Steen toen voorgoed opgegeven werd als grafelijke woonst, en dat het na herstelling andere functies kreeg, waaronder die van gevangenis. Op de plaats van de afgebrande houten woning is aan de oostzijde van de burcht toen mogelijk een nieuw grafelijk verblijf in steen opgetrokken, dat later met de naam “Love” zou aangeduid worden. Maar dit blijven veronderstellingen. Eén zaak staat wel vast: de burcht die na de brand van 1184 uit zijn as herrees en waarvan het uitzicht vanuit latere bronnen redelijk goed bekend is, verschilde tamelijk grondig van die van vóór de brand, en dus ook van die ten tijde van de moord op graaf Karel de Goede. Dat bemoeilijkt het voor de historici om zich een helder beeld te vormen van de burcht anno 1127. Dat verklaart ook waarom er zo lang onduidelijkheid is kunnen blijven bestaan over de ligging van de grafelijke woning in Galberts tijd. Toch zijn er voldoende argumenten om, zoals hierboven aangetoond, die woning met vrij grote zekerheid aan de westzijde van de burcht te situeren en ze met het Steen te vereenzelvigen.

De hierboven geschetste problematiek vestigt tegelijk de aandacht op het feit dat over twee van de belangrijkste gebouwen binnen de Brugse burcht maar heel weinig informatie beschikbaar is. In het licht van de talrijke publicaties die over de geschiedenis van Brugge bestaan is dit op zijn minst opmerkelijk. Noch van het Steen, noch van de Love is de bouwdatum bekend. Ook de latere bouwfases blijven grotendeels onbekend terrein⁵¹. Van geen van beide gebouwen konden - in tegenstelling tot de Sint-Donaaskerk - de grondvesten al grondig archeologisch onderzocht worden⁵².

51 Het artikel van Brigitte BEERNAERT, ‘Het Steen. Een benadering van de vroegere Brugse gevangenis’ (zie noot 13) vormt één van de weinige uitzonderingen.

52 Bij archeologisch onderzoek in 1977 op het terrein ‘Huis De Jaegher’ in de zuidwesthoek van het burchtgebied (nu winkelgalerij ‘Ter Steghere’) kwamen enkele muurresten van het Steen aan het licht. Uit de gebruikte bouwmaterialen kon afgeleid worden dat deze dateerden van na 1200 en ze dus niets leren over de vroegste bouwfases (H. DE WITTE, ‘Tien jaar stadsarcheologisch onderzoek 1977-1987’, in: H. DE WITTE (red.), *Brugge onderzocht. Tien jaar stadsarcheologisch onderzoek 1977-1987*, Brugge, 1988, p. 34). Van de Love zijn enkele muurresten bewaard in de kelders van het Administratief Centrum ‘Brugse Vrije’ (voormalig Gerechtsgebouw) op de Burg. De grondvesten van de Love (toestand begin 18de eeuw) zijn ook weergegeven op de plannen voor de bouw van het nieuwe landhuis van het Brugse Vrije dat in 1722-1727 op de plaats van de Love verrees (L. DEVLIEGHER, *De*

Bouwhistorische tekstgegevens betreffende de vroegste eeuwen zijn schaars of onbestaande, terwijl die voor de recentere periodes nauwelijks ontgonnen zijn. De gebouwen zelf bestaan ondertussen niet meer. De Love verdween in 1721-1722 om plaats te maken voor het nieuwe landhuis van het Brugse Vrije, dit is het latere gerechtsgebouw en nu het Administratief Centrum 'Brugse Vrije'. Het Steen, dat in 1689 al zwaar beschadigd was geweest door een brand, werd in 1784-1785 wegens bouwvalligheid gesloopt. Het terrein bleef daarna gedurende meerdere decennia braak liggen. Voor hun uitzicht kunnen we ons enkel baseren op afbeeldingen⁵³. En die zijn er pas vanaf de 16de eeuw, wanneer verbouwingen het oorspronkelijke middeleeuwse uitzicht al grondig, zo niet onherkenbaar gewijzigd hebben. Deze gebrekkige kennis is niet typisch voor de Brugse situatie. In hun studie over het Gravensteen in Gent moesten twee Gentse historici enige tijd geleden ook al vaststellen dat de kennis over de Vlaamse burchten - en dan vooral de oudere geschiedenis ervan - uitermate onvolledig is: zij bestaat uit "veel versnipperde, partiële onderzoeksresultaten, weinig systematisch interdisciplinair onderzoek en ontzettend veel lacunes, ..." ⁵⁴. Er valt dus nog heel wat onderzoek te verrichten.

Keizer Karel-schouw van het Brugse Vrije, Tielt, 1987, (Kunstpatrimonium van West-Vlaanderen, deel 10), p. 16).

53 Een overzicht van de bestaande afbeeldingen in: G. MICHIELS, *Iconografie der stad Brugge*, deel 1, Brugge, 1964, p. 91-99 en 115-127.

54 M. BERKERS & M.C. LALEMAN, 'Vooruitstrevend of ouderwets? Het Gravensteen als spiegel voor het ontstaan en de ontwikkeling van het kasteel in het middeleeuwse graafschap Vlaanderen', in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 65 (2011), p. 37.

Netwerken voor God en nageslacht: de familie van Mortagne op prebendenjacht in laatmiddeleeuws Vlaanderen

Uit onderzoek naar de clerus in Vlaanderen tijdens de late middeleeuwen is voldoende gebleken dat er bij de toekenning van kerkelijke ambten praktijken bestonden, die we - zeker vanuit hedendaags perspectief - als misbruiken kunnen beschouwen.¹ In toenemende mate, vooral vanaf de Reformatie, kwam hierop kritiek. Simonie (het kopen van kerkelijke goederen, in het bijzonder ambten), nepotisme (het begunstigen van eigen familieleden) en cumulatie (het combineren van meerdere kerkelijke ambten) waren aan de orde van de dag. Uit de gegevens over de kerkelijke benoemingen kunnen we afleiden dat er een echte koehandel in beneficijs bestond. Geestelijken (en hun entourage) leken zich in de eerste plaats door financiële motieven te laten leiden. Om een succesvolle loopbaan uit te bouwen diende een geestelijke bij voorkeur over een goed uitgebouwd netwerk te beschikken. Via dit netwerk werd er druk uitgeoefend op de personen die beneficijs konden toekennen. Voor gegevens over de werking van deze netwerken en de soms ingewikkelde constructies die werden opgezet om een kerkelijk ambt te verkrijgen zijn we meestal aangewezen op kerkelijke archieven, zoals het bijzonder rijke archief van het Brugse Sint-Donaaskapittel.² Het is echter niet evident om uit ambtelijke bescheiden conclusies te trekken inzake de mentaliteit of de intenties van de betrokken personen. Daarvoor ontbreekt het helaas aan egodocumenten uit deze periode. Sommige verhalende bronnen, zoals de kroniek van de

1 Zie bijv. voor Brugge: R. DE KEYSER, *Het St. Donaaskapittel te Brugge (1350-1450). Bijdrage tot de studie van de hogere geestelijkheid tijdens de late Middeleeuwen*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, 1972; H. CALLEWIER, *De papen van Brugge. De seculiere clerus in een middeleeuwse wereldstad 1411-1477*, Leuven, 2014.

2 Bewaard in het archief van het bisdom Brugge.

bijzonder kritische Romboud de Doppere³, vormen op dat vlak een welkome aanvulling.

Uitzonderlijk kan er een beroep gedaan worden op archivalia van private personen of families. Het zogenaamde ‘cartularium’ van de adellijke familie van Mortagne, gezegd van Spiere, bewaard in het Rijksarchief Kortrijk⁴, is daar een mooi voorbeeld van. Het bevat voornamelijk afschriften van akten inzake goederenbezit, grotendeels geordend per gemeente. De akten dateren uit de periode 1253-1412, maar voornamelijk uit de tweede helft van de veertiende en het begin van de vijftiende eeuw.⁵ Het register is echter meer dan een verzameling afschriften. Het maakte oorspronkelijk deel uit van een reeks van vier *memorieboeken* van Hendrik van Mortagne, aangelegd vanaf 1404. De overige drie registers bleven niet of slechts in gedeeltelijke afschriften bewaard.⁶ Een onderdeel van het Kortrijkse cartularium heeft betrekking op de verwerving van beneficies voor de zonen van Hendrik, op dat moment één van de machtigste en rijkste personen van het graafschap Vlaanderen. Het cartularium geeft op die manier een unieke inkt op de ‘prebendenjacht’ tijdens de late middeleeuwen.⁷

3 H. CALLEWIER, ‘Leven en werk van Rombout de Doppere’, in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 150 (2013), p. 219-244.

4 KORTRIJK, *Rijksarchief*, Fonds Colens, nr. 457/1. Er is een toegang op steekkaarten van Alphonse Verkooren beschikbaar (nr. 457/2). De benaming ‘cartularium van de heren van Spiere’ is misleidend, aangezien het register niks te maken heeft met het dorp Spiere, in het zuiden van West-Vlaanderen. Het zit bovendien niet op zijn plaats in het archief van de kasselrij Kortrijk, waartoe de meeste overige stukken van het Fonds Colens behoren. Volgens een notitie op het voorblad behoorde het in 1674 toe aan de heer van Sainghin (Noord-Frankrijk), één van de heerlijkheden die in het cartularium aan bod komen. In 1852 werd het vanuit het Rijksarchief Namen, waar het deel uitmaakte van het archief van de provinciale Raad van Namen, overgebracht naar de verzameling *manuscripts divers* van het Algemeen Rijksarchief. Het is onduidelijk wanneer het werd gevoegd bij het Fonds Colens. Vermoedelijk diende het in de zeventiende eeuw als bewijsstuk in een proces, wat ook bevestigd wordt door de aanwezigheid van afschriften van dit en van gelijkaardige registers in het archief van het Parlement van Vlaanderen in Dowaaï n.a.v. een proces voor de Grote Raad van Mechelen, ca. 1660-1670: F. BRASSART, ‘Registres-mémoriaux d’un ancien Gouverneur de la Flandre-Wallonne Henri de Mortagne dit d’Espière 1384-1411’, in: *Souvenirs de la Flandre Wallonne*, 6 (1866), p. 81-96, 7 (1867), p. 75-86.

5 Na f. 255 is ook een originele brief van 22 november 1413 van Willem van den Houte aan Hendrik van Mortagne ingenaaid.

6 BRASSART, ‘Registres-mémoriaux’, passim.

7 Met dank aan Paul Trio (KU Leuven-Kulak) en Jan Dumolyn (UGent) voor hun commentaar bij eerdere versies van dit artikel en Jan Van Acker (Abdijmuseum Ten Duijnen Koksijde), die wees op de onderzoeksmogelijkheden van het cartularium.

Bovendien stelt zich de vraag of we het register louter als een cartularium, dan wel als een ‘memorieboek’⁸ moeten beschouwen. Enerzijds lijkt het een plaats te hebben tussen stukken als het befaamde memoriaal van Simon de Rikelike, vrijlaat uit Sint-Pieters bij Brugge (1323-1336)⁹, of het financieel handboek van de Gentse patriciër Simon Borluut (1450-1463)¹⁰. Het verschilt daar anderzijds van, omdat het cartularium in tegenstelling tot voornoemde bronnen eerder statisch dan dynamisch was, in die zin dat het in een relatief korte periode werd opgesteld, maar vooral omdat het meer is dan een louter beheersdocument. Samen met de drie niet-bewaarde registers vormde het een reeks ‘memorieboeken’ in de letterlijke zin van het woord. Zoals hierna zal worden aangetoond dienden ze als een blijvende getuigenis van de rijke loopbaan en de status van een laatmiddeleeuwse edelman. In die zin vertoont het cartularium gelijkenissen met het befaamde register van Jan van Dadizeele, dat recent nog voorwerp was van onderzoek.¹¹

In deze bijdrage gaan we eerst en vooral dieper in op de indrukwekkende carrière van Hendrik van Mortagne. Vervolgens worden de pogingen van Hendrik om zijn zonen prebenden te bezorgen toegelicht. Waren zijn *démarches* gebruikelijk of kwam er ook kritiek op deze praktijken? Tot slot maken we een bilan op: we onderzoeken of Hendrik geslaagd is in zijn opzet en wat de rol van het zogenaamde cartularium hierin was.

8 Deze term wordt voor diverse soorten registers gebruikt. Zo worden ook registers met herdenkingsdiensten voor overledenen als memorieboeken aangeduid, terwijl bijv. de memorieboeken van de stad Gent (1301-1737) eerder een vorm van stadskronieken zijn.

9 J. DE SMET, *Het memoriaal van Simon de Rikelike, vrijlaat te St. Pieters-op-den-Dijk*, Brussel, 1933 (Commission royale d’histoire. Publications in 8°, 44).

10 M. BOONE, ‘De discrete charmes van het burgerbestaan in Gent rond het midden van de vijftiende eeuw: het financieel handboek van Simon Borluut (1450-1463)’, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 81 (1998), p. 99-113.

11 F. BUYLAERT & J. HAEMERS, ‘Record keeping and status performance in the early modern Low Countries’, in: *Past and Present*, 2016, supplement 11, p. 131-150. Zie daar ook voor literatuur over vergelijkbare bronnen, zoals de Italiaanse ‘ricordanze’ of de Franse ‘livres de raison’, die eerder als familiechronieken kunnen beschouwd worden.

EDELMAN EN TOPAMBTENAAR: DE SUCCESVOLLE LOOPBAAN
VAN HENDRIK VAN MORTAGNE

De familie van Mortagne dankt haar naam aan de gelijknamige plaats, gelegen aan de monding van de Schelde en de Scarpe, in het huidige Noord-Frankrijk, ongeveer 20 kilometer ten zuiden van Doornik. De heren van Mortagne waren ook burggraven van Doornik. Een telg van deze familie, Rogier van Mortagne (1247-1275), was de eerste heer van Spiere.¹² Diens kleinzoon Alard I van Mortagne, heer van Spiere, was een opmerkelijke figuur. In 1350-1351 kwam hij in conflict met de Kortrijkse schepenen, waarbij hij o.a. een Kortrijkse bode de papieren boodschap die deze hem bracht ter plaatse liet opeten.¹³ Alard werd hiervoor door de graaf zwaar gestraft. Later koos hij samen met graaf Lodewijk van Male de zijde van de Franse koning. Uiteindelijk werd hij door de Kortrijkzanen gevangen genomen en in 1351 in Kortrijk onthoofd.

Alard I werd als heer van Spiere opgevolgd door Alard II, die echter al vóór 1386 overleed. De sterke man van de familie werd duidelijk diens broer, ridder Hendrik van Mortagne (° ca. 1347-1414)¹⁵. Hij was weliswaar geen heer van Spiere, maar toch vinden we hem in de bronnen terug als ‘van Spiere’ (de l’Espierres of d’Espierre). Eind veertiende eeuw verwierf hij de heerlijkheden Linselles en Blaton, resp. in het huidige Noord-Frankrijk en Henegouwen. Op dat moment had hij al een indrukwekkende staat van dienst als vorstelijk ambtenaar.¹⁶ Hij bekleedde aanvankelijk het ambt

12 R. CASTELAIN, ‘De heren van Spiere en het Hoge Hof van Spiere (13e-16e eeuw)’, in: *De Leiegouw*, 46 (2004), p. 293-305. De familie wordt ook vermeld in: F. BUYLAERT, *Repertorium van de Vlaamse adel (ca. 1350-ca. 1500)* (Historische Monografieën Vlaanderen, 1), Gent, 2011, p. 509-511.

13 H. LOWAGIE, *Met brieven van de wet. Een studie van het stedelijk briefverkeer in het laatmiddeleeuwse graafschap Vlaanderen*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Universiteit Gent, 2011, p. 59-60; F. BUYLAERT, *Eeuwen van ambitie: de adel in laatmiddeleeuws Vlaanderen* (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, nr. 21), Brussel, 2010, p. 252.

15 Op het moment van zijn huwelijk op 10 mei 1384 was Hendrik van Mortagne 37 jaar: BRASSART, ‘Registres-mémoriaux’, p. 84.

16 Zie ook de beknopte biografie in: D. LAUWERS, *De leden van de Raad van Vlaanderen onder Jan zonder Vrees (1405-1419)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 1999, p. 56-58, en S. VOLCKAERT, *De functionarissen bij de Raad van Vlaanderen (1386-1404). Een onderzoek naar de sociale invloeden bij de samenstelling van de Raad*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 1994, p. 81-83.

Afgietsel van het zegel van Hendrik van Mortagne uit 1406
(ALGEMEEN RIJKSARCHIEF, *Verzameling zegelafgietsels*, nr. 12938)¹⁴

van kapitein van Brugge en het Vrije. In 1381 was hij ruwaard van Ieper.¹⁷ Deze functies wijzen op een rol als militair bevelhebber van de graaf, in een periode waarin de Vlaamse steden, onder leiding van Gent, in opstand kwamen tegen hun vorst.¹⁸ In 1383 werd Hendrik baljuw in Aire-sur-la-Lys.¹⁹ Na het overlijden van

14 Het originele zegel hangt aan een oorkonde van het Sint-Janshospitaal van Brugge, bewaard in het OCMW-archief van Brugge.

17 RIJSEL, *Archives Départementales du Nord*, B 3238.

18 De zogenaamde 'Gentse Opstand' wordt van 1379 tot 1385 gesitueerd; Zie bijv. over het beleg van Ieper (1383), waar Hendrik van Spiere ruwaard is geweest: P. TRIO & W. SIMONS, 'Achtergronden bij het ontstaan van de tuindagprocessie: bronnen en situering', in R. VINCKIER (red.), *Ieper Tuindag. Zesde Eeuwfeest*, Ieper, 1983, p. 107 e.v.

19 Op 14 februari 1384 wordt hij nog in deze hoedanigheid vermeld: RIJSEL, *Archives Départementales du Nord*, B 1023.

graaf Lodewijk van Male schopte hij het tot één van de topambtenaren van hertog Filips de Stoute. Al op 17 oktober 1384 wordt hij vermeld als raadsheer van de hertog. In die hoedanigheid trok hij naar Orchies om steun te zoeken voor de inhuldiging van de hertog als graaf van Vlaanderen.²⁰ Hendrik maakte verder carrière als raadsheer van de audiëntie en van de Raad van Vlaanderen, ten laatste vanaf 1386. Vanaf dat moment woonde hij in Rijsel. In 1391 kwam het er tot een conflict omdat Hendrik de suppoosten en de clerici van de proost van het Sint-Pieterskapittel zou beledigd hebben.²¹ In 1394-1395 ondernam hij diverse missies naar Mechelen, Antwerpen, Namen, Saint-Omer, Hesdin en Brussel, o.a. in verband met het huwelijk van de dochters van de hertog.²² In 1405 werd hij gouverneur van Waals-Vlaanderen (aangeduid als Rijsel, Dowaaï en Orchies),²³ een functie die hij behield tot ca. 1410-1411. In 1402 kreeg hij zijn ontslag als lid van de raadkamer, maar ook in latere bronnen komt hij nog voor als raadsheer van de Bourgondische hertog.²⁴ In 1406 is hij één van de ambassadeurs van de hertog die de onderhandelingen tussen de Franse en de Engelse kroon in goede banen moet leiden. Eerder maakte hij in 1400 deel uit van een delegatie van de Bourgondische hertog bij de Engelse koning.²⁵ Hij overleed op 1 november 1414. De begrafenis gebeurde in de Sint-Pieterskerk in Rijsel, waar een grafmonument werd opgericht.²⁶

In zekere zin kan Hendrik van Mortagne als een ‘overlever’ van de oude Vlaamse adel beschouwd worden. Veel oude geslachten, niet

20 RIJSEL, *Archives Départementales du Nord*, B 1150.

21 RIJSEL, *Archives Départementales du Nord*, B 1074.

22 RIJSEL, *Archives Départementales du Nord*, B 1865.

23 In 1369 waren Rijsel, Dowaaï en Orchies door de Franse koning teruggegeven aan de graaf van Vlaanderen n.a.v. het huwelijk van Margareta van Male met Filips de Stoute. Het gouverneurschap vond zijn oorsprong in het soeverein-baljuwschap van dit gebied, waartoe oorspronkelijk ook het Doornikse en Mortagne behoorden. Onder de Bourgondische hertogen waren de opdrachten en bevoegdheden, verbonden aan dit ambt, niet enkel van gerechtelijke, maar ook van militaire aard: J. FOUICART, *Une Institution Baillivale Française en Flandre. La gouvernance du souverain bailliage de Lille-Douai-Orchies Mortagne et Tournais*, Rijsel, 1937, p. 79 e.v.

24 O.a. in 1408-1409: RIJSEL, *Archives Départementales du Nord*, B 1885.

25 RIJSEL, *Archives Départementales du Nord*, B 538.

26 R. CASTELAIN, ‘De heren van Spiere’, p. 301-302; T. LEURIDAN, *Histoire de Lilles*, Rijsel, 1883, p. 6-9; E. HAUTCOEUR (ed.), *Documents liturgiques et nécrologiques de l’église collégiale de Saint-Pierre de Lille*, Rijsel, 1895, p. 326. In de Sint-Pie-

in het minst burggravenfamilies als de familie van Mortagne, verdwenen tijdens de late middeleeuwen naar de achtergrond. Deze zogenaamde ‘crisis’ van de Vlaamse adel wordt in recent onderzoek sterk gerelativeerd.²⁷ Het ambt van baljuw, dat de burggraaf was komen te verdringen, veronderstelde immers ook een investering voor de bekleder ervan. Hendrik van Mortagne belichaamt deze evolutie.²⁸ Als lid van de oude adel maakte hij carrière op basis van bewezen diensten als ruwaard en baljuw. Als ambtenaar zocht hij een plaats in het proces van staatsvorming, dat onder de laatste graven van Vlaanderen op gang kwam, maar zich vooral onder de Bourgondische hertogen manifesteerde.²⁹ Bij zijn ‘doorbraak’ en benoeming tot raadsheer van de hertog in 1384, was hij met zijn 37 lentes relatief jong. Gedurende ongeveer dertig jaar zou hij nog meedraaien aan de top van de hertogelijke administratie.

DE ZORG VOOR HET NAGESLACHT

Op 27 april 1404 stierf de Bourgondische hertog Filips de Stoute op 62-jarige leeftijd. Zijn overlijden moet heel wat hebben losgemaakt bij Hendrik van Mortagne. Hij had immers een groot deel van zijn leven de hertog gediend en dankzij Filips een mooie loopbaan uitgebouwd. Wat meer was, de overleden hertog was een generatiegenoot van de toen 57-jarige Hendrik van Mortagne. Het stemde die laatste tot bezinning over de vergankelijkheid van het menselijke bestaan. Over enkele jaren was het wellicht zijn beurt om het tijdelijke voor het eeuwige te verwisselen. Die bedenking gaf aanleiding tot de redactie van de memorieboeken, zo schrijft Hendrik eigenhandig in het eerste register. De aanleg ervan vat hij aan op 27 mei 1404, precies een maand na het heengaan van de Bourgondische hertog. Met dat recente overlijden in het ach-

terskerk had Hendrik eerder de H.-Geestkapel laten optrekken: E. HAUTCOEUR, *Histoire de l'église collégiale et du chapitre de Saint-Pierre de Lille*, dl. II, Rijsel, 1899, p. 118.

27 BUYLAERT, *Eeuwen van ambitie*, p. 298.

28 Over de Vlaamse adel en het staatsvormingsproces, zie BUYLAERT, *Eeuwen van ambitie*, p. 185-248.

29 J. BUNTINX, *De audiëntie van de graven van Vlaanderen. Studie over het centraal grafelijk recht (c. 1330-c. 1409)*, Brussel, 1949 (Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie, Klasse der Letteren, jaargang XL, nr. 10), p. 93-97.

terhoofd schrijft hij: ... *et véant que la mort ne esparaingé aucun, et veullans pour ce pourvoir à mon pouvoir et remonstrer cy en escripts, le plus clerment que je puis, avant que la mort m'avance, mon propre estat, affin que ceulx qui me viveront de mes remanant et hoirs puissent estre loyalement et bien informé de cellu mon estat, pour les grans doubtés et prieux éviter en temps advenir ...*³⁰

Over de bedoeling van de vier memorieboeken kan dus weinig twijfel bestaan. Hendrik stelde ze vooral op in functie van zijn nageslacht. Enerzijds wilde hij dat zijn 'erfenis' in de brede zin van het woord, nl. de status die hij had verworven tijdens zijn succesvolle leven, zou afstralen op zijn nageslacht. Anderzijds hadden de memorieboeken ook een praktisch nut, nl. onenigheid over zijn materiële nalatenschap tussen zijn erfgenamen vermijden. Die bezorgdheid was ook ingegeven door de voorlopig onzekere toekomst van zijn adellijke nageslacht. Voor een edelman als Hendrik van Mortagne was het immers niet voldoende om zelf een geslaagd leven achter de rug te hebben. Zijn verworven kapitaal, zowel op financieel als sociaal vlak, moesten zijn nakomelingen op zijn minst in stand houden.³¹ Door zijn late huwelijk, op 37-jarige leeftijd met Katerina Parole, waren al zijn kinderen nog minderjarig. Drie zonen en drie dochters had zijn vrouw hem geschonken. Een dochter overleed echter bij de geboorte. Ook de oudste dochter, Marie, stierf op jonge leeftijd.³² De tweede dochter, Jaquemie verging het niet veel beter. Vanaf 1402 werd ze het hof gemaakt door Arend van der Beerst. Aanvankelijk zag Hendrik geen goede partij in deze edelman. Een grondige doorlichting van zijn financiële toestand wees uit dat Van der Beerst weliswaar goed verdiende, maar niet voldoende om zich te binden aan één van de machtigste en rijkste families van het graafschap. Pas na drie jaar stemde hij in met het huwelijk, na bemiddeling

30 BRASSART, 'Registres-mémoriaux', p. 84.

31 Zie hierover BUYLAERT, *Eeuwen van ambitie*, p. 58 e.v.

32 Volgens VOLCKAERT, *De functionarissen*, p. 83, heette de oudste dochter van Hendrik niet Marie maar Anne. Ze was gehuwd met Gerard du Chastel de la Howardries en overleed op 20 februari 1408. Deze auteur baseert zich hiervoor op foutieve gegevens in L.J.J. VAN DER VYNCKT, *Recueil des recherches* (hs. in de Universiteitsbibliotheek Gent). Anne was echter de dochter van Gerard, en bijgevolg een nicht van Hendrik. Ze huwde pas in 1430: LEURIDAN, *Histoire de Linselles*, p. 9.

van de voormalige souverain-baljuw van Vlaanderen en wellicht ook na tussenkost van de hertogin. Het huwelijk vond plaats in Rijsel op 10 februari 1405. Het noodlot sloeg echter toe: exact zes maanden later overleed Jacquemine.³³

De hoop van Hendrik rustte dus op de schouders van zijn drie zonen, die zijn bloedlijn zouden verderzetten. Guy, Alard en Roland hadden allen als kind - wellicht op de minimumleeftijd van zeven jaar - de tonsuur ontvangen. Niet dat Hendrik verwachtte dat ze alle drie een kerkelijke carrière zouden uitbouwen. De tonsuur was strategisch gezien een goede keuze. De kruinschering, die geen eigenlijke kerkelijke wijding was, bracht weinig tot geen verplichtingen met zich mee. Een huwelijk en een lekenbestaan behoorden nog altijd tot de mogelijkheid. Terzelfdertijd werden de zonen door hun tonsuur als clerici beschouwd en waren ze in de mogelijkheid om beneficiës te verwerven. Deze beneficiës konden tijdens hun studentenjaren als “studiebeurzen” worden aangewend. Voor het geval er één van de zonen definitief voor een kerkelijk leven zou kiezen kon het de start van een mooie loopbaan betekenen. Een dergelijk scenario was wellicht te verkiezen indien alle drie de mannelijke erfgenamen Hendrik zouden overleven. Dan zouden ze wel elk aanspraak kunnen maken op een deel van de erfenis, maar aangezien de geestelijke geen wettelijke erfgenamen mocht hebben, vloeide zijn geërfde leenbezit terug naar de familie.³⁴ Het hebben van een familielid in een vooraanstaande religieuze instelling, zoals een kapittel, kon bovendien het prestige van de familie verhogen en het netwerk ten goede komen.³⁵

De eerste sporen van de prebendenjacht van de familie vinden we terug in 1394. Hendrik van Mortagne slaagde erin zijn twee oudste zonen, die toen allebei zeker minder dan tien jaar oud wa-

33 J. VANBOSSSELE, ‘Het kortstondige huwelijk van Jacqueline van Mortagne 1405’, in *De Leiegouw*, 36 (1994), p. 139-148; BUYLAERT, *Eeuwen van ambitie*, p. 104.

34 Een seculier geestelijke kon weliswaar zonder bijzondere voorwaarden zelf lenen en andere goederen erven, zie bijv.: R. OPSOMMER, “Omme dat leengoed es thoochste dinc van der weerlt”. *Het leenrecht in Vlaanderen in de 14de en 15de eeuw*, Brussel, 1995 (Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. Studia, 60), p. 334.

35 BUYLAERT, *Eeuwen van ambitie*, p. 73-74.

ren³⁶, op de pauselijke *rotulus* of rol te plaatsen. Hierdoor werden ze door paus Benedictus XIII in het vooruitzicht gesteld van een kanunniksprebende (*canonicatus sub expectatione prebendae*). Guy kon aanspraak maken op een beneficium in het Sint-Donaaskapittel in Brugge of het Sint-Pieterskapittel in Rijsel. Alard kon zich opmaken voor een zitje in het Sint-Walburgakapittel in Veurne.³⁷ Deze gunst dankte Hendrik van Mortagne wellicht aan de invloed van zijn broodheer, de hertog van Bourgondië, bij de paus van Avignon. We mogen echter veronderstellen dat beide zonen de beneficies nooit daadwerkelijk in bezit hebben genomen. Dergelijke pauselijke 'expectanties' waren namelijk allesbehalve een garantie op benoeming, zeker tijdens het Westers Schisma. Bovendien verzwakte de positie van de paus van Avignon na 1394, onder meer door het wegvallen van de steun van de Bourgondische hertog.³⁸

Hendrik had duidelijk een plan voor zijn nageslacht. Een goede opleiding maakte daar deel van uit. Zelf had Hendrik van Mortagne geen universitaire studies gevolgd, maar hij beseftte als geen ander dat de verdere professionalisering van de ambtenarij onvermijdelijk was. Een adellijke titel volstond an sich niet langer om in dienst te treden van de hertog. De staatsvorming van het Bourgondische rijk veronderstelde in toenemende mate goed opgeleide ambtenaren. Daarom zond Hendrik zijn zonen naar de universiteiten van Parijs, voor een algemene *artes*opleiding, en van Orléans, voor een bijkomende studie in het burgerlijk recht. Op die manier werden de zonen van Hendrik klaargestoomd voor een ambtenarenbestaan.

In 1400 verdeelden Hendrik van Spiere en zijn echtgenote een eerste maal hun eigendommen over hun kinderen.³⁹ Ze kregen o.a. goederen in Waarschoot, Lambersart, Alveringem, Frelinghien,

36 Wellicht werd Guy geboren ca. 1385-1386 en Alard ca. 1386-1387.

37 H. NÉLIS, 'Faveurs bénéficiales', in: *Revue d'histoire ecclésiastique*, 28 (1932), p. 317.

38 DE KEYSER, *Het St. Donaaskapittel te Brugge*, dl. I, p. 101 e.v. en P. TRIO, 'Financing of University Students in the Middle Ages: a New Orientation', in: *History of Universities*, 4 (1984), p. 4. Zie hierover ook het standaardwerk van G. VAN ASSEL-DONK, *De Nederlanden en het Westers Schisma (tot 1398)*, Utrecht-Nijmegen, 1955, p. 64-98.

39 KORTRIJK, *Rijksarchief*, Fonds Colens, nr. 457/1, f. 249r.

Wervik, Eggewaartskapelle en Rekkem toegewezen. Dat belette Hendrik niet verder op zoek te gaan naar studiebeurzen voor zijn zonen. De oudste zoon Guy werd op 2 juni 1401 *personatus* in Deinze op voordracht van Robert van Leeuwergem, heer van Mere en Gijzegem. Toen bleek dat de voordracht formeel niet helemaal in orde was, nam Hendrik van Mortagne contact op met het bisdom Doornik om het een en ander recht te zetten.⁴⁰ Het ‘personaatschap’ van Deinze was erg geschikt als studiebeurs voor Guy, op dat ogenblik student in Parijs. Als *personatus* was Guy weliswaar in naam pastoor in Deinze, maar had hij de toelating om de vervulling van de ambtelijke plichten aan een andere geestelijke over te laten. Guy werd echter de nagel aan de doods-kist van zijn vader. Hij was een slechte student, misdroeg zich ‘tegenover mannen en vrouwen’, blonk uit in losbandig gedrag, verkocht zijn boeken en zijn kleren, en maakte schulden bij vrienden van Hendrik. Die weigerde echter de schulden terug te betalen, omdat hij vreesde dat de jongere broers het slechte voorbeeld van Guy zouden volgen, of dat hun erfenis zou belast worden door het wangedrag van het *enfant terrible* van de familie.⁴¹ In 1407 verzaakte Guy, na zijn studies in Orléans ondertussen *baccalaureus* in het burgerlijk recht, aan het beneficie van *personatus* in Deinze, ten voordele van zijn jongste broer Roland. Het was wellicht ook het einde van de kortstondige kerkelijke carrière van Guy. De titel van ridder droeg hij zeker al in 1410.⁴² Bij de verdere verdeling van het familiale patrimonium werden hem zoals gebruikelijk als oudste zoon het meeste (leen)goederen toegewezen.⁴³ Zo werd hij in opvolging van zijn vader heer van Linselles en van Blaton.⁴⁴

40 KORTRIJK, *Rijksarchieff*, Fonds Colens, nr. 457/1, f. 63v.

41 BRASSART, ‘Registres-mémoriaux’, p. 88.

42 KORTRIJK, *Rijksarchieff*, Fonds Colens, nr. 457/1, f. 65r, 158r.

43 Zie hierover: OPSOMMER, “*Omme dat leengoed es thoochste dinc van der weerelt*”, p. 273 e.v.

44 LEURIDAN, *Histoire de Linselles*, p. 8-9. In 1409 werden de goederen van Katherine Parole onder Guy, Alard en Roland verdeeld: KORTRIJK, *Rijksarchieff*, Fonds Colens, nr. 457/1, f. 156r, 157v, 257r.

Nog in maart 1412 verkocht hij een leen in Rekkem, waarvan zijn vader nog het vruchtgebruik had.⁴⁵

EEN PREBENDE VOOR ALARD

De tweede zoon, Alard, leek op het eerste gezicht het door zijn vader uitgestippelde carrièrepad plichtsbewust te volgen. Ten laatste in 1404 - ongeveer op achttienjarige leeftijd - was hij kanunnik in het Sint-Salvatorkapittel in Harelbeke. In dat jaar had de proost van hetzelfde kapittel tegen hem een proces aangespannen.⁴⁶ Het onderwerp van het proces is niet bekend, maar wellicht waren er problemen met zijn prebende. Hendrik van Mortagne richtte in 1406 dan maar zijn pijlen op het Brugse Sint-Donaaskapittel. Dit kapittel was het meest prestigieuze in het graafschap. Het telde maar liefst 31 prebenden, met een aardig inkomen, en het stond onder sterke invloed van de Bourgondische hertog, waar Hendrik als raadsheer uiteraard een zeer goede band mee had. De kanunniken werden namelijk in de meeste gevallen benoemd door de proost, een vertrouweling en raadsheer van de hertog. Het kwam er dus op aan om via de hertog druk uit te oefenen op de proost.⁴⁷

Op 22 juni 1406 richtte de Bourgondische hertog Jan zonder Vrees zich in een schrijven aan de proost van het Sint-Donaaskapittel, Boudewijn van der Nieppe. Daarin zette hij uiteen dat Hendrik van Mortagne zowel hem als zijn vader, hertog Filips de Stoute, grote diensten had bewezen en een indrukwekkende staat van dienst had als raadsheer, en dat deze Hendrik een groot belang hechtte aan de studies van zijn kinderen. Daarom verzocht de hertog de proost om de eerste prebende die in het Sint-Donaaskapittel zou vrijkomen, door overlijden of op een andere manier, en die de proost mocht begeben, toe te wijzen aan Alard, zoon van Hendrik en rechtenstudent in Orléans. Zes dagen later, op 28 juni, schreef de Franse koning Karel VI, een gelijkaardige brief naar de Brugse proost. Daarin werd de proost verzocht om het verzoek van de

45 Dat leen was al in 1388, op minderjarige leeftijd, in zijn bezit gekomen: KORTRIJK, *Rijksarchief*, Fonds Colens, nr. 457/1, f. 80r-81r.

46 GENT, *Rijksarchief*, Archief van de Raad van Vlaanderen, nr. 2334, f. 72r-v.

47 DE KEYSER, *Het St. Donaaskapittel te Brugge*, dl. I, p. 135.

hertog, neef van de koning, in te willigen. Hendrik van Mortagne had namelijk ook de Franse vorst al heel wat diensten bewezen en zou dat in de toekomst hopelijk blijven doen.⁴⁸

De twee brieven misten hun effect niet. Enkele maanden later, op 6 september, benoemde proost Boudewijn, die als raadsheer ongetwijfeld Hendrik van Mortagne goed moet gekend hebben, diens zoon Alard tot kanunnik in het Sint-Donaaskapittel. De prebende was vrijgekomen door het overlijden van Johannes Moer. Alard van Spiere kon zelf niet aanwezig zijn op de ceremonie, aangezien hij studeerde in Orléans. Pieter de Rudder (*Petrus Militis*), zelf kanunnik in het Sint-Donaaskapittel, mocht daarom als *procurator* de prebende en bijhorende zetel in het koor in ontvangst nemen.⁴⁹ De Rudder was de geschikte persoon om de belangen van de familie Van Spiere in Brugge te behartigen. Hij resideerde in Brugge, maar was goed vertrouwd met het Bourgondische hof. Enkele jaren later zou hij zelfs optreden als secretaris van de hertog. Als keizerlijk en pauselijk notaris had hij wellicht ook een zekere reputatie opgebouwd.⁵⁰

De dag van de benoeming van Alard schrijft Pieter de Rudder vanuit Brugge naar zijn opdrachtgever, Hendrik van Spiere:

Wel moghende lieve ende werde heere, vacerende de provende van Sinte Donas bi der doot, van den heere Jan den Moor, wies ziele God ghenadich zij, mijn heere de proost, ende mijn vrouwe van den Gruuthuse, zijn heden comen in capittle, ende daer bi al den consente, van capitle, ende met groter bliscap van hemlieden, zo es Alaerd u zone voorsien, ende in possesien paisivel van der voorseide provende, ende ic over hem, ende heift mijn vrouwe voorseit, heden in den coor de homesse ghedaen zijnghen, van salve, ten love Gods, ende van onser Vrouwen, ende daertoe den ghesellen van den college, ghegheven iii lb. par. in de cedulle hier in besloten, ghescreven staet. Ic zende u nu weder uwe procuratie, ende al datter mede ghedaen es, in dese busse, ende danke Gode dat hier toe commen es. Ic

48 KORTRIJK, *Rijksarchief*, Fonds Colens, nr. 457/1, f. 67r.

49 KORTRIJK, *Rijksarchief*, Fonds Colens, nr. 457/1, f. 68r.

50 Zie CALLEWIER, *De papen van Brugge*, prosopografische databank op CD-rom.

*hope, dat ghi cortelicx te Brugghen commen zult, ende danne suldi horen, hoe eerlike u zone, in possessien ontfaen es, lieve ende werde heere, ghebiet over mij altoos, God onse heere moete u bewaren in ziele ende in live, ghescreven te Brugghen den vi^{ten} van september.*⁵¹

Pieter de Rudder maakte ook een afrekening van de gemaakte kosten bij het ontvangen van de prebende. Deze waren betaald door de hierboven vermelde *vrouwe van den Gruuthuse*, waarmee Agnes van Mortagne, erfdame van Spiere en nicht van Hendrik, bedoeld werd.⁵² Agnes vertegenwoordigde de familie bij de ceremonie en liet bij die gelegenheid ook een mis zingen door het koor van de Sint-Donaaskerk. Daarnaast waren er betalingen aan de kanniken en de lagere functionarissen van het kapittel. De kanniken werden samen bedacht met twintig lb. par., de kapittelklerk, roedragers, kloklouder en andere kerkbedienden ontvingen bedragen tussen de zes s. en twee lb. par. Alles samen kostte de benoeming aan de familie van Spiere het niet onaardige bedrag van 33 lb. 18 s. par. Deze som vertegenwoordigde begin vijftiende eeuw bijna een half jaarloon van een Brugse meester-timmerman.⁵³ Gaat het hier om verplichte uitgaven, of eerder om betalingen om in de gunst te komen van de geestelijkheid van de Sint-Donaaskerk?⁵⁴

Hendrik van Spiere leek geslaagd in zijn opzet, het bekomen van een studiebeurs voor zijn zoon. Toch was hij niet helemaal tevreden met de prebende. Het beneficium was namelijk voorbehouden aan een priester. Zijn nog jonge zoon kon nooit volwaardig bezit nemen van de prebende en er de bijhorende inkomsten van ont-

51 KORTRIJK, *Rijksarchief*, Fonds Colens, nr. 457/1, f. 68v.

52 Agnes van Mortagne was het enige kind van Alard II van Mortagne, broer van Hendrik. Na het overlijden van haar eerste echtgenoot Gerard van Halewijn, heer van Lichtervelde, hertrouwde ze op 24 april 1389 met Jan van Gruuthuse. Als gevolg van dit huwelijk kwam Spiere in handen van de familie van Gruuthuse, die zich heren van Spiere mochten noemen. Agnes overleed in Brugge in 1438 en was de grootmoeder van Lodewijk van Gruuthuse: BUYLAERT, *Repertorium van de Vlaamse adel*, p. 138-139. In BUNTINX, *De audiëntie*, p. 100, wordt Agnes ten onrechte als dochter van Hendrik beschouwd.

53 De investering bedroeg 678 groten, terwijl het loon van een meester-timmerman in die periode schommelde tussen 1.440 en 1.920 groten: C. VANDENBORRE, *Prijzen, lonen en levensstandaard in Brugge en omgeving tijdens de 14de en het begin van de 15de eeuw*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 1999, p. 219.

54 Het 'receptiegeld' wordt niet behandeld in de studie van DE KEYSER, *Het St. Donaaskapittel te Brugge*.

vangen. Hij had wellicht enkel de tonsuur ontvangen. Voor Alard, op dat moment ongeveer twintig jaar oud⁵⁵, was het priesterschap, als hij dat al ambieerde, geen optie. Daarvoor was immers een leeftijdsgrens van 25 jaar ingesteld. Hendrik zocht dus een oplossing *considerans la charge de conscience tant pour lui comme pour son dit filz ainse occuper ung benefice sacerdotal en tel age de minorite*.⁵⁶ Hij verzocht daarom de proost van het Sint-Donaaskapittel zijn zoon een ander beneficie te bezorgen, dat ook voor niet-priesters toegankelijk was.

Kort daarna, begin maart 1407, verbleef Hendrik van Spiere in het gevolg van de Bourgondische hertog in Brugge. Hij maakte van de gelegenheid gebruik om met de kapittelklerk van Sint-Donaas, Boudewijn van der Poele (*Balduinus de le Poele*), het probleem te bespreken. Boudewijn was als kapittelklerk als geen ander op de hoogte van de finesses van het ingewikkelde beneficiewezen in de Sint-Donaaskerk. Hij wees erop dat er nog niet zo lang geleden een kapelaan tot kanunnik was benoemd. De kapelaan in kwestie, Ledevaerd del Espee (*Leonardus de Gladio*), was priester, maar bezat een niet-priesterlijke prebende. Als de twee geestelijken hun beneficiés konden wisselen, was het probleem van de baan. Er werd onmiddellijk werk van gemaakt: de proost vroeg aan Nicolaus Scorkin⁵⁷, kanunnik en assistent van de kapitteldekken, om te polsen of Ledevaerd openstond voor de ruil. Die laatste, volgens het cartularium een devoot man, had geen bezwaren. Een eenvoudige ruil was echter niet mogelijk. In het kapittel gold namelijk ook dat elke prebende, die 'op de derde beurt vacant was' aan een priester moest begeben worden. Deze maatregel was destijds genomen om ervoor te zorgen dat het aandeel priesters in het

55 In 1406-1407 wordt hij als minderjarig beschouwd, maar in 1394 was hij al *clericus*. Rekening houdend met een meerderjarigheid vanaf 25 jaar en de mogelijkheid om de tonsuur te ontvangen vanaf de leeftijd van zeven jaar, moet Alard dus ongeveer twintig jaar oud geweest zijn.

56 Zie hiervoor en voor de verder besproken beneficiëruil: KORTRIJK, *Rijksarchief*, Fonds Colens, nr. 457/1, f. 69r e.v.

57 Nicolaus Scorkin was behalve kanunnik onder meer pensionaris van de stad Brugge en raadsheer van de Bourgondische hertog. Over Scorkin, zie W. PREVENIER, 'Scoorkinne (Niclais)', in: *Biographie Nationale*, 30 (1959), k. 761-763, en CALLEWIER, *De papen van Brugge*, prosopografische databank op CD-rom.

kapittel voldoende hoog zou blijven.⁵⁸ Indien Ledevaerd zijn prebende rechtstreeks met Alardus de Spira zou wisselen, dan werd het opnieuw een priesterlijke prebende, gezien ze op de derde beurt vacant zou komen. Daarom moest er een derde persoon in de constructie betrokken worden. Die werd gevonden in Jehan Lambais, een kapelaan van de Brugse O.-L.-Vrouwekerk.

Op 14 maart werd de ingewikkelde operatie uitgevoerd. Ledevaerd deed eerst afstand van zijn prebende, die onmiddellijk werd toegekend aan Jehan Lambais. Als priester kon hij deze prebende, vrijgekomen op de derde beurt, in bezit nemen. Vervolgens deed de procureur van Alard van Mortagne afstand van diens priesterlijke kanunniksprebende, waarna deze werd toegekend aan Ledevaerd, die als priester volwaardig kon genieten van de inkomsten ervan. Jehan Lambais deed afstand van de prebende die hij net had verworven. Omdat ze nu niet meer op de derde beurt vacant was, kon de proost ze toekennen aan Alard, die ook als niet-priester aanspraak kon maken op de inkomsten van dit beneficie. Opnieuw was Alard zelf niet aanwezig, maar werd hij vertegenwoordigd door Pieter de Rudder. Pieter legde in naam van Alard de eed af en nam bezit van zijn zetel in het koor, weliswaar *ad pavimentum* (een lagere zetel), omdat Alard geen priester was.

De kanunniken die aanwezig waren op de kapittelvergadering hadden geen bezwaar en stemden zelfs in met de ontvangst van slechts één provisie⁵⁹, hoewel er strikt genomen drie benoemingen waren gebeurd. Toch liepen de kosten volgens het memorieboek van Hendrik van Mortagne behoorlijk op. De rekening vermeldt in het totaal 27 lb. 17 s. par. voor de betaling van rechten waar zowel de hogere als de lagere kapittelgeestelijkheid recht op had. De meest rijkelijke beloning ging naar kapittelklerk Boudewijn van der Poele. Hij had de hele constructie bedacht en ontving vier lb. voor het opstellen van de benoemingsakten van Alard van Mortagne. Jehan Lambais, stroman van dienst, werd bedacht met 30 s. voor zijn 'acte de présence'. Volgens de benoemingsakte van

58 DE KEYSER, *Het St. Donaaskapittel te Brugge*, dl. I, p. 342-355.

59 Het was de gewoonte dat de kanunniken bij de benoeming van collega's een vergoeding ontvingen.

Alard had Lambais, *sponte*, ofwel uit eigen beweging, afstand gedaan van zijn prebende. Meer zelfs, volgens de akte zwoer hij op zijn priesterambt, zoals gebruikelijk was, dat hiermee geen bedrog, simonie, of ander kwaad opzet gemoeid was.

Alard zou nooit in Brugge resideren. Als student kon hij een gedeelte van zijn prebende ontvangen, zonder effectief aanwezig te zijn. Er diende wel een bedrag van twintig lb. par. (400 gr.) betaald te worden, waarmee een andere geestelijke betaald diende te worden die zijn afwezigheid bij de koordienst zou opvangen. Er bleef echter nog genoeg over voor de afwezige kanunnik, aangezien een prebende in het Sint-Donaaskapittel jaarlijks 2.400 groten kon opbrengen.⁶⁰ Op 15 mei 1409 kon Pieter de Rudder echter aan Hendrik van Mortagne heuglijk nieuws brengen:

... lieve ende werde heere, ic ghebiede mij tuwaerd omoedelik met al minnen neste, ende zen u bi Janne van der Mersch, bringher dez briefs 34 lb. 12 s. par. Vlaemsch ghelts toebehorende meester Allarde uwen zone, over den tax van zine provende van den oeste ende jare tachterst verleden, ende ic ne mochte niet er omme de gracie van den officie van den outaere, twelke alle jare draecht 20 lb. par. de welke gracie nu alreest es gheconsenteerd bi capitele ende es gheordeneert dat voortan hi ende alle dandere scolieren van den vorseide laste van officie vrij staen zullen, maer 8 s. par. moet men betalen enen clerck van 2 warften, canterie over hem siaers te doene, aldus es hi voortan al vul heffende vrie provende, God danc die u ende hem bewaren moeten ghescreven met haesten te Brugghen den xvsten dach in meye.⁶¹

De gebruikelijke som van twintig lb. par., te betalen door afwezige studenten, was voor studenten dus vervangen door het luttele bedrag van acht s. par. Overigens wijst dit erop dat Alard ondertussen subdiaken moet geworden zijn. Dit was immers een voorwaarde voor een afwezige kanunnik die op basis van een studieprivilege toch de inkomsten uit zijn prebende wilde

60 CALLEWIER, *De papen van Brugge*, p. 235.

61 KORTRIJK, *Rijksarchief*, Fonds Colens, nr. 457/1, f. 74r.

ontvangen.⁶² Zoals we hierna nog zullen zien ‘permuteerde’⁶³ of ruilde Alard op 21 juni 1410 zijn kanunniksprebende in de Sint-Donaaskerk voor een kapelanie in het hospitaal van Oostburg.⁶⁴ Alard wordt nog enkele keren in het cartularium vermeld. In een akte van 12 mei 1411 draagt hij de titel van schildknaap. Zijn naam komt een laatste keer voor op 13 november 1412.⁶⁵ Na die datum is er geen spoor meer terug te vinden van Alard. Vermoedelijk is hij kort daarna overleden.

EEN PREBENDE VOOR ROLAND

Roland, de jongste zoon van Hendrik, legde een gelijkaardig traject af als zijn broers. Hiervoor wezen we er al op dat hij in 1407 het personaatschap van Deinze overnam van zijn oudste broer. Wellicht was het ook bedoeld als studiebeurs. In 1409 studeerde Roland in elk geval in Parijs. In dat jaar probeerde Hendrik ook voor zijn jongste zoon een prebende binnen te halen. De kerkelijke loopbaan van de oudste zoon, Guy, was op dat ogenblik al voorbij, en ook de tweede zoon, Alard, was blijkbaar niet zinnens om na zijn studies daadwerkelijk verder te gaan op het klerikale pad, ook al had hij ondertussen een hogere wijding ontvangen en was hij dus gehouden aan het celibaat.

In eerste instantie probeerde Hendrik opnieuw een prebende te bekomen door een beroep te doen op de proost van het kapittel, nog steeds zijn collega-ambtenaar Boudewijn van der Nieppe. De proost ging in op de vraag van Hendrik en kende Roland de prebende toe die was vrijgekomen door het overlijden van kanunnik Michael de Angulo. Op 24 oktober 1409 nam *procurator* Pieter de Ridder de prebende in ontvangst in naam van de afwezige Roland. Hendrik van Mortagne was echter niet de enige met connecties, en de prebende werd enkele maanden later ook opgeëist door Willem Roelnis. Deze kapelaan van de kanselier van Brabant was

62 DE KEYSER, *Het St. Donaaskapittel te Brugge*, dl. I, p. 305.

63 “permutatio” was de canonieke term voor een dergelijke ruiloperatie.

64 In de kapittelakten is verkeerdelijk sprake van Oudenburg: BRUGGE, *Archief van het bisdom*, A49, f. 129v.

65 KORTRIJK, *Rijksarchief*, Fonds Colens, nr. 457/1, f. 190 en 343r.

door de paus in verwachting gesteld van de eerste prebende die in het kapittel zou vrijkomen. Ondanks protest van Pieter de Rudder en Hendrik van Mortagne, en onder druk van de Brabantse kanselier, werd Roelnis op 24 april 1410 door het kapittel als kanunnik aanvaard.⁶⁶

Hendrik zag in dat het nutteloos was nog verder aan te dringen. Op 9 juni deed Roland officieel afstand van de betwiste prebende in het Sint-Donaaskapittel.⁶⁷ De meest logische stap was nu om de prebende van Alard door te geven aan Roland. Een eenvoudige permutatie of ruil tussen de twee broers maakte dit mogelijk. Dit veronderstelde echter wel dat Roland al een beneficie bezat om te ruilen. Vermoedelijk had hij op dat ogenblik al afstand gedaan van het personaatschap van Deinze, of was het om een andere reden niet opportuun dit beneficie in de ruil te betrekken. Hendrik zorgde er daarom voor dat zijn zoon benoemd werd als kapelaan aan het altaar van O.-L.-Vrouw in de parochiekerk van Heule. Dit relatief onbeduidend beneficie was voor Roland enkel interessant als ruilmiddel. Op 30 mei 1410 benoemden de vicarissen-generaal van het bisdom Doornik Roland als kapelaan, na resignatie van dit beneficie door een zekere Roland Hemeryx. De Kortrijkse deken van de christenheid aanvaardde Roland op 9 juni als kapelaan. Roland werd bij die gelegenheid vertegenwoordigd door Johannes van der Haghe. Deze verwant van Hendrik was kanunnik in Terwaan en de ideale tussenpersoon in dergelijke situaties. Hij was het ook die de uiteindelijke ruil van Roland met zijn broer Alard van de kanunniksprebende in Brugge mogelijk maakte. Bij eenvoudige permutatie zou de prebende van Alard immers opnieuw op de derde beurt vacant worden en aan een priester be-geven moeten worden. Dat was een probleem, aangezien Roland geen hogere wijdingen had ontvangen. Johannes van der Haghe zorgde voor een oplossing. Op 21 juni permuteerde hij de kapelanie aan het altaar van Sint-Jan in het hospitaal van Oostburg met Alard voor zijn kanunniksprebende. Johannes was geen priester en kon dus volgens de regels van het kapittel de prebende nooit

66 DE KEYSER, *Het St. Donaaskapittel te Brugge*, dl. II, p. 276.

67 Over de prebende van Roland, zie KORTRIJK, *Rijksarchief*, Fonds Colens, nr. 457/1, f. 75r e.v.

volwaardig in bezit nemen. Dat was echter geen probleem, want dezelfde dag nog permuteerde Johannes op zijn beurt met Roland voor diens kapelanie in Heule. Het probleem met het priesterschap was daarmee van de baan, want de prebende was niet langer op de derde beurt vacant. Op 22 juni nam Pieter de Rudder als *procurator* bezit van de prebende van Roland.

De hele operatie kostte Hendrik van Spiere een aardige duit. Hij moest immers niet de kosten van één, maar twee benoemingen ophoesten. De kosten van Pieter de Rudder voor de benoeming van Johannes de Haghe, die uiteindelijk slechts enkele ogenblikken kanunnik was geweest, bedroegen 42 lb. 2 s. par. De uitgaven voor de opname van Roland in het kapittel bedroegen net zo veel. Daarnaast kreeg de proost van het kapittel nog een gouden *ecu* (schild) *en courtoisie*, omdat hij afzag van andere rechten. Wellicht moet deze betaling als een beloning gezien worden voor diens medewerking aan, of op zijn minst stilzwijgende goedkeuring van het scenario. Dit bracht het totale bedrag dat Hendrik van Spiere investeerde in de benoeming van zijn jongste zoon op 86 lb. 5 s. par. Dit was meteen de duurste investering van de familie in het Sint-Donaaskapittel, goed voor zowat het jaarloon van een ambachtsman in die periode.⁶⁸

Anders dan zijn broers was het Roland op het eerste gezicht menens met zijn kerkelijke loopbaan. Ongeveer twee jaar na zijn benoeming was hij subdiaken. Door het ontvangen van deze hogere wijding was een huwelijk uitgesloten. Vanaf 1412 zou hij ook effectief resideren in de Sint-Donaaskerk van Brugge.⁶⁹ De vraag stelt zich wat de motieven hiervoor waren. Ongetwijfeld moeten we ook hier de hand van zijn vader, Hendrik van Mortagne, in zien. De twee oudste zonen waren immers afgestudeerd en konden dus een loopbaan uitbouwen als ambtenaar en in de voetsporen treden van hun vader. Roland schijnt echter geen universitair diploma te hebben behaald, ondanks zijn studie in Parijs. Mogelijk was hij minder begaafd dan zijn twee broers en minder geschikt

68 Zie hiervoor n.53.

69 DE KEYSER, *Het St. Donaaskapittel te Brugge*, dl. I, p. 276.

voor het ambtenarenbestaan. Hij mocht zich dus opmaken voor een leven in de luwte van de Sint-Donaaskerk, waar zijn prebende, aangevuld met inkomsten uit de aanwezigheid bij het koor-gebed, hem van een rijkelijk inkomen zouden voorzien. Door de wijding van subdiaken zou Roland bovendien geen wettige erfgenamen hebben, wat betekende dat zijn erfdeel na zijn overlijden kon terugvloeien naar de familie.

Roland zou slechts enkele keren het kapittel verlaten, telkens voor familie zaken. Op 29 september 1412 kreeg hij van het kapittel de toestemming om drie weken afwezig te zijn naar aanleiding van het overlijden van zijn oudste broer Guy.⁷⁰ In mei 1414 mocht hij opnieuw het kapittel verlaten om zijn vader bij diens ziekbed bij te staan. Op 30 augustus 1416, nauwelijks twee jaar na zijn vader, overleed Roland. Hij werd begraven in de Sint-Donaaskerk.⁷¹

DE PREBENDE ALS INVESTERING EN VORSTELIJKE BELONING

De manier waarop de zonen van Hendrik kanunnik werden in Sint-Donaas laat weinig aan de verbeelding over. Een hooggeplaatste Bourgondische ambtenaar en edelman ondervond in de eerste helft van de vijftiende eeuw geen problemen om zijn zonen aan belangrijke en lucratieve kerkelijke ambten te helpen, die voornamelijk zouden dienen als studiebeurs en levensverzekering. De vorst zag in de toekenning van kerkelijke prebenden aan zijn ambtenaren of hun kinderen een middel van betaling.⁷²

De memorieboeken van Hendrik tonen duidelijk aan dat het Hendrik zelf was die aan de touwtjes trok. Hij kon een beroep doen op zijn uitgebreide netwerk, o.a. van zijn broodheren (de koning van Frankrijk en de Bourgondische hertogen) en collega's-ambtenaren als kapittelproost Boudewijn van der Nieppe. Een aantal geestelijken die tot zijn kring van vertrouwelingen behoorden, in dit geval Johannes van der Haghe en Pieter de Rudder, vervulden

70 BRUGGE, *Archief van het bisdom*, A49, f. 177v. In de kapittelakte wordt Guy verkeerdelijk als zoon van Roland aangeduid.

71 DE KEYSER, *Het St. Donaaskapittel te Brugge*, dl. II, p. 276.

72 BUNTINX, *De audiëntie*, p. 129.

de rol van stromannen en zaakwaarnemers. Verder was ook de medewerking noodzakelijk van geestelijken die eerder toevallig in het scenario pasten omdat ze op het juiste moment de juiste beneficijs bezaten, zoals Ledevaerd de l'Espee en Jehan Lambais, of die konden meedenken in het opzetten van de ingewikkelde constructies, zoals kapittelklerk Boudewijn van der Poele. Dat betekende ook dat het verwerven van een kanunniksprebende vaak een relatief grote investering betekende, want alle betrokken personen passeerden langs de kassa en werden vergoed voor hun medewerking. Deze investering was ongetwijfeld ook een drempel voor geestelijken van minder goede komaf om kanunnik te worden. De noodzakelijkheid van een netwerk als dat van Hendrik van Mortagne laten we hier nog buiten beschouwing. Een kerkelijke loopbaan zorgde enkel voor sociale mobiliteit indien de geestelijke uitzonderlijke talenten bezat, bijv. als zanger.⁷³

Naar hedendaagse normen kunnen bij een dergelijke werkwijze vragen gesteld worden. Strikt genomen maken Hendrik en zijn medeplichtigen zich schuldig aan nepotisme, simonie en corruptie. Het valt echter te betwijfelen of Hendrik en zijn tijdgenoten het ook zo zagen.⁷⁴ Als dat het geval was, dan zou Hendrik er niet zo openlijk over schrijven in zijn memorieboeken. De registers waren weliswaar geen publieke documenten. Ze hadden eerder een praktisch nut in de private kring van de familie Van Mortagne. Hendrik wilde met zijn notities echter ook bewijzen dat hij zich van zijn vaderlijke plicht had gekweten. Met andere woorden, door alles nauwgezet vast te leggen, klopte Hendrik zich eigenlijk op de borst. Hij had gedaan wat van een man in zijn positie kon verwacht worden.

Toch zijn er signalen dat niet alle tijdgenoten hoog opliepen met dergelijke praktijken. Zo moesten de betrokken geestelijken die afstand deden van een beneficie zweren dat ze dit uit vrije wil de-

73 CALLEWIER, *De papen van Brugge*, p. 203.

74 Zie hierover: W. BLOCKMANS, 'Corruptie, patronage, makelaardij en venaliteit als symptomen van een ontluikende staatsvorming in de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 11 (1985), p. 231-247.

den, zonder kwaad opzet, bedrog of simonie.⁷⁵ Deze formulering was net bedacht om deze koehandel in beneficië tegen te gaan. Het lijkt er echter op dat theorie en praktijk ook hier sterk van elkaar verschilden. De maatregel van het kapittel om een derde van de prebenden aan priesters toe te kennen was bedoeld om het percentage priesters in het kapittel te verhogen. De regel werd echter probleemloos omzeild, met medewerking van de kapittelgeestelijkheid zelf, niet het minst proost Boudewijn van der Nieppe. Er zijn echter aanwijzingen dat in de loop van de vijftiende eeuw een mentaliteitswijziging optrad. De proosten die Van der Nieppe opvolgden, waren eveneens Bourgondische ambtenaren, maar hadden meer scrupules bij het toekennen van beneficië. Enkel David van Bourgondië, bastaardzoon van Filips de Goede en proost van 1439 tot 1451, lijkt hierop een uitzondering te vormen. In 1446 zou het kapittel bovendien zijn regels verstrengen en beslissen dat een prebende die op de derde beurt vacant was en door permutatie werd doorgegeven, haar nummer bleef behouden. Deze maatregel maakte de constructie die werd toegepast door Hendrik van Mortagne onmogelijk, al was fraude nog steeds niet uitgesloten.⁷⁶ Eind vijftiende eeuw zou Romboud de Doppere, zelf kapelaan in de Sint-Donaaskerk, ongemeen scherp uithalen naar de kapittelgeestelijken die zich bezondigden aan simonie.⁷⁷

HET FALEN VAN HENDRIK?

Toen Hendrik in 1414 op 67-jarige leeftijd overleed, kon hij op een bijzonder succesvol leven terugkijken. Meer dan dertig jaar lang had hij in het graafschap hoge functies als ambtenaar bekleed. Het had hem tot één van de machtigste en rijkste mannen van Vlaanderen gemaakt. Voor zijn nageslacht had hij de nodige voorbereidingen getroffen. Het lijkt erop dat hij daarbij een gediversifieerde strategie toepaste. Zijn oudste zoon kon zich concentreren op het feodale patrimonium, de tweede zoon was wellicht eerder

75 Zie bijv. de formulering van de eed van Lambais: *quod in resignatione et renunciatione predictis non intervenit nec interveniet fraus, dolus, simoniaca, labes, seu alius quivis contractus viciosus*: KORTRIJK, *Rijksarchief*, Fonds Colens, nr. 457/1, f. 71r.

76 DE KEYSER, *Het St. Donaaskapittel te Brugge*, dl. I, p. 355.

77 CALLEWIER, 'Leven en werk van Rombout de Doppere', p. 242.

voorbestedemd voor een ambtenarenbestaan, terwijl de derde zoon het prestige en de kerkelijke netwerken van de familie kon onderhouden in het Sint-Donaaskapittel. De enige volwassen dochter werd uitgehuwelijkt aan een goede partij.⁷⁸ Dat uiteindelijk ook zij jong zou sterven lag buiten zijn macht. Zijn drie zonen daarentegen werden allen voorzien van kerkelijke beneficijs als studiebeurzen en leken dankzij hun diploma's, het netwerk van hun vader en het familiale bezit, een mooie toekomst tegemoet te gaan.

Het liep echter anders. De zonen van Hendrik beschikten wellicht niet over de talenten van hun vader. Bovendien was ook hun geen lang leven beschoren. De oudste, Guy, die Hendrik opvolgde als heer van Linselles en Blaton, overleed al in 1412, twee jaar voor zijn vader.⁷⁹ Van de jongste zoon, Roland, weten we dat hij op 30 augustus 1416 in Brugge overleed en er ook begraven werd.⁸⁰ Alard komt nog voor in het cartularium tot ca. 1412 in verband met het goederenbeheer van de familie.⁸¹ Daarna zijn we zijn spoor bijster. Wellicht is hij enkele jaren later overleden. In een akte van 22 december 1417 treden Isabel en Jan van Halewijn, broer en zus, op als erfgenamen van Alard, naar aanleiding van een geschil over een motte in Alveringem.⁸² De volgende gekende heer van Linselles en Blaton, na de overleden Guy, is in 1419 Robert van Mortagne, de oudere neef van Guy, Alard en Roland, in 1400 nog één van de voogden van die laatste twee.⁸³ Wellicht gaat het om dezelfde persoon als *Robert le Courtrisien*, die in 1419-1420 tegen Agnes van Mortagne een proces voert voor de Oudburg van Gent over een

78 Hiermee lijkt de strategie van Hendrik van Mortagne aan een ideaaltypisch beeld te voldoen, zie hierover: J. DUMOLYN, *Staatsvorming en vorstelijke ambtenaren in het graafschap Vlaanderen (1419-1477)*, Gent, 2003 (Studies in Urban Social Economic and Political History of the Medieval and Early Modern Low Countries, 14), p. 177-178. Latere leden van de Raad van Vlaanderen, zoals Pieter Hueribloc en Jan van de Kethulle, lijken een gelijkaardige strategie met succes te hebben toegepast.

79 BRUGGE, *Archief van het bisdom*, A49, f. 177v. Guy moet slechts korte tijd heer van Linselles geweest zijn, want nog op 15 april 1411 wordt Hendrik in die hoedanigheid genoemd. Zijn oudste zoon is dan heer van Sainghin, een heerlijkheid die via zijn moeder in zijn bezit is gekomen: f. 161v.

80 DE KEYSER, *Het St. Donaaskapittel te Brugge*, dl. II, p. 276.

81 KORTRIJK, *Rijksarchief*, Fonds Colens, nr. 457/1, f. 248v.

82 BRUGGE, *Rijksarchief*, Kasselrij Veurne, oorkonden, nr. 130.

83 LEURIDAN, *Histoire de Linselles*, p. 9; KORTRIJK, *Rijksarchief*, Fonds Colens, nr. 457/1, f. 249r.

leengrond in Waarschoot, wellicht afkomstig uit de nalatenschap van Hendrik van Mortagne, en die daarbij pretendeert de naaste erfgenaam te zijn. We mogen daarom veronderstellen dat er in 1418, toen Agnes van Mortagne het verhef betaalde voor voornoemd leen, geen van de zonen van Hendrik nog in leven was.⁸⁴

In elk geval vinden we geen van de zonen van Hendrik terug als ambtenaar. Hendrik van Mortagne lijkt dus gefaald te hebben in zijn opzet om zijn *lignage* voort te zetten. Het sociale en economische kapitaal dat hij zelf had opgebouwd ging verloren. De familie zou de komende eeuwen geen rol van betekenis meer spelen in Vlaanderen. Hendrik lijkt met het opstellen van zijn vier memorieboeken hierop geanticipeerd te hebben. Ongetwijfeld hadden de registers een praktisch nut, maar ze getuigen evenzeer van het familiale bewustzijn, dat succesvolle ambtenaren en edellieden in de vijftiende eeuw in toenemende mate kenmerkte. Zoals recent nog werd aangetoond hadden dergelijke registers dus ook een sociale betekenis, in die zin dat ze de status van de edele konden weerspiegelen.⁸⁵ Hendrik wilde zeker ook de herinnering aan zijn eigen, vluchtige bestaan levendig houden. Daar is hij alvast in geslaagd. Het memorieboek dat bewaard is gebleven, geeft ons een unieke inkijk in het leven en de loopbaan van een Vlaamse edelman ca. 1400. Het bood bovendien de unieke mogelijkheid om in deze bijdrage de familiale strategie en het belang van de netwerken bij het verwerven van kerkelijke beneficijs in kaart te brengen en vanuit een andere hoek te belichten.

Zes eeuwen later is het ‘cartularium’ van Hendrik van Mortagne nog steeds het onderwerp van historisch onderzoek, zodat Hendrik van Mortagne, misschien meer dan sommige van zijn tijdgenoten, zijn plaats in de geschiedenis heeft opgeëist. De onderzoeksmogelijkheden van het register en van de fragmenten

84 OPSOMMER, “*Omme dat leengoed es thoochste dinc van der weerelt*”, p. 592.

85 DUMOLYN, *Staatsvorming en vorstelijke ambtenaren*, p. 192. Zie het vergelijkbare register van Jan van Dadizeele, uitvoerig besproken in: BUYLAERT & HAEMERS, ‘Record keeping and status performance’, p. 131-150. Hierin wordt dit register voorgesteld als een ‘koffietafelboek’, bedoeld om indruk te maken op bezoekers. Dat lijkt alvast niet het geval geweest te zijn met de memorieboeken van Hendrik van Mortagne. Daarvoor is de uitvoering te sober van aard.

van de drie niet bewaarde memorieboeken zijn echter nog niet ten volle benut. Ook voor het bestuderen van huwelijksstrategieën, adellijke conflicten, feodale structuren, het opkomende ambtenarenapparaat en de vermogensopbouw van adellijke families blijft het een bijzonder rijke bron.

Hoeke in de zestiende eeuw: een club van welgestelde mannen.*

De vroegste geschiedenis van Hoeke, vandaag een klein dorp op de kruising van de Damse vaart en de N49, is verbonden met de geschiedenis van het Zwin. Nadat omstreeks 1134 een reeks stormvloedde dat Zwin deed ontstaan, verzekerde Brugge zijn toegang tot de zee via een in noordoostelijke richting gegraven kanaal dat vijf kilometer verder de nieuw gevormde getijdengeul bereikte.¹ Tussen Brugge en de Noordzee ontstonden nieuwe havens die alle in de twaalfde en dertiende eeuw stadsrechten ontvingen: eerst Damme,² vervolgens Mude,³ dan Monnikerede, Hoeke en tenslotte Sluis.⁴ Deze havens hebben niet altijd op evenveel belangstelling van historici kunnen rekenen. De geschiedschrijving over het vandaag nog nauwelijks als stad of haven herkenbare plaatsje Hoeke is daarom niet zo omvangrijk. Het duikt vooral op in de marge van de historische analyses van steden als Brugge en Sluis. In de negentiende eeuw verschenen de eerste bijdragen over Hoeke in Louis Gilliodts-Van Severens *Coutumes des petites villes et seigneuries enclavées* en in het *Parochieboek van Damme*, een

* Ik dank Jan Dumolyn, Ward Leloup, Paul Trio, Jan Trachet, Lies Vervaeke en de anonieme referenten van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge voor hun commentaren op deze tekst en hun suggesties.

1 Over de bereikbaarheid van Brugge en zijn contact met de zee voor de twaalfde eeuw, zie B. HILLEWAERT, Y. HOLLEVOET & M. RYCKAERT (red.), *Op het raakvlak van twee landschappen: de vroegste geschiedenis van Brugge*, Brugge, 2011, p. 148-155.

2 Voor een meer genuanceerde reconstructie, zie W. LELOUP & B. VANNIEUWEN-HUYZE, 'Damme en Sluis: de oorsprong en vroege stadsontwikkeling van twee middeleeuwse Zwinstadjes', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 150 (2013), p. 28-40.

3 In deze tekst zullen we het steeds over "Mude" hebben wanneer het middeleeuwse Sint-Anna-ter-Muiden wordt bedoeld omdat de stad in de bronnen steeds aldus wordt genoemd.

4 A. DE SMET, 'L'origine des ports du Zwin. Damme, Mude, Monnikerede, Hoeke et Sluis', in: *Études d'histoire dédiées à la mémoire de Henri Pirenne*, Brussel, 1937, p. 1-17; W. LELOUP, 'Een stadsstichting langs het Zwin. De ontstaansgeschiedenis en ontwikkeling van Sluis', in: *Tijdschrift voor Historische Geografie*, 3 (2018), p. 104-125.

geschiedenis van Damme waarin kanunnik Guillaume-François Tanghe ook enkele hoofdstukken wijdde aan historische schetsen van zowel Monnikerede als Hoeke.⁵ Beide auteurs werden gevolgd door Duitse historici die tijdens hun pogingen om de historische aanwezigheid van de Duitse Hanze in het Zwin in kaart te brengen, en vanwege de rol die de kleine Zwinsteden hierin hadden gespeeld, zich onvermijdelijk ook over de ontstaansgeschiedenis van Hoeke gingen buigen.⁶

Pas in de twintigste eeuw verscheen de eerste monografie over Hoeke, geschreven door de geestelijke Juliaan Opdedrinck. Hij bouwde verder op de vijftig jaar eerder uitgegeven schets van Tanghe en vulde deze aan met kennis uit stadsrekeningen, een cijns- en pachtregister en enkele kerkrekeningen.⁷ Het proefschrift *Historie des villes de Damme, de Monikerede et de Hoeke depuis les origines jusqu'en 1330* dat Antoine De Smet in 1931 schreef, was een eerste indicatie dat de interesse in de kleine Zwinsteden ook aan de Belgische universiteiten groeide.⁸ Na de Tweede Wereldoorlog zorgde de oprichting van de heemkundige kring Sint-Guthago voor een significante toename aan historische bijdragen over de Hoekse geschiedenis. Naast stukken van Jos De Smet verschenen pertinente teksten van onder andere Karel Aernoudts, Germain Bonte, Maurice Coornaert en Jan Tilleman.⁹

- 5 G.-F. TANGHE, *Parochieboek van Damme, met een schetsje van Houcke en Meunikenreede*, Brugge, s.d., p. 180-205. Tanghe wisselt in dit werk harde feiten af met beweringen die uit de lucht zijn gegrepen.
- 6 J. M. MURRAY, 'That well-grounded error: Bruges as hansestadt', in: J. WUBSMROZEWICZ & S. JENKS (red.), *The Hanse in medieval and early modern Europe*, Leiden-Boston, 2012 (The Northern World, 60), p. 182.
- 7 J. OPDEDRINCK, *Geschiedkundige snipperingen uit Houcke's verleden en heden*, Brugge, s.d.. Aanleiding is het jubileumfeest van Frans Leo van Meenen, op dat moment 25 jaar pastoor te Hoeke.
- 8 Het proefschrift - dat hij later zou herwerken en publiceren - bezorgde De Smet de graad van doctor in de geschiedenis, volgens het oude stelsel. Zie naast het eerder aangehaalde werk ook: A. DE SMET, 'Het waterwegennet ten noordoosten van Brugge in de XIIIe eeuw (Oude Zwin, Reie, Zwin)', in: *Revue belge de philologie et d'histoire*, 13 (1933), p. 1023-1059 en IDEM, 'Het waterwegennet ten noordoosten van Brugge in de XIIIe eeuw (slot)', in: *Revue belge de philologie et d'histoire*, 14 (1934), p. 83-121. Over hem, zie: L. DANCKAERT, 'In memoriam A. De Smet', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 135 (1998), p. 253.
- 9 Zie hiervoor o.a. J. DE SMET, 'Op en rond het Zwin in de XIVe eeuw', in: *Rond de poldertorens*, 2 (1960), p. 24-29; IDEM, in: 'In de Sint-Guthagostreek', *Rond de poldertorens*, 3 (1961), p. 122-133; IDEM, 'Hoeke tegen de inlijving bij Oostkerke', in:

Aan het einde van de twintigste eeuw leidde de academische interesse in stedelijke netwerken en stadsfinanciën tot een aantal structurele en kwantitatieve analyses van de steden ten noorden van Brugge. Op basis van die analyses schilderden Jean-Pierre Sosson en Brigitte Fossion een beeld van een trage, kansloze dood van de kleine steden Monnikerede, Mude en Hoeke in de vijftiende eeuw.¹⁰ Samenwerking tussen verschillende wetenschappelijke disciplines zorgde na de millenniumwisseling voor een nieuwe dynamiek, nieuwe klemtonen en een versnelling in het onderzoek naar de geschiedenis van de Zwinsteden. Meest recent resultaat hiervan is het FWO-project *Middeleeuws Brugge en haar voorhavens. Een landschapsarcheologische benadering van het Zwin-debat*, een project dat in december 2015 op de jaarvergadering van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge werd voorgesteld. Deze inmiddels afgewerkte studie legt vooral nadruk op de historische reconstructie van het landschap, de haven en de stedelijke infrastructuur.¹¹ Ook de haven van Hoeke werd hier uitgebreid en overtuigend in behandeld.

Rond de poldertorens, 3 (1961), p. 113-115; IDEM, 'Sint-Anna-ten-Vrije, een verdwenen parochie uit onze streek', *Rond de poldertorens*, 5 (1963), p. 1-10; G. BONTE, 'Duitse handelsbetrekkingen met Zwin B. Hoeke rond 1300', in: *Rond de poldertorens*, 29 (1987), p. 1-9; K. AERNOUDTS, 'Hoeke. Een vrije stad aan het Zwin', in: *Rond de poldertorens*, 43 (2001), p. 46-51; J. TILLEMANS, '1908-2008: Honderd jaar familie Tillemans op 'Ten Houcke Boven'. Deel I', in: *Rond de poldertorens*, 53 (2011), p. 3-31.

10 J.-P. SOSSON, 'Les petites villes du Zwin (XIVe-XVe siècles) des espaces urbains inviables', in: P. CONTAMINE, T. DUTOUR & B. SCHNERB (red.), *Commerce, finances et société (XIe-XVie siècles). Recueil de travaux d'histoire médiévale offert à M. le Professeur Henri Dubois*, Paris, 1993, p. 171-184; J.-P. SOSSON, 'Consommation et finances communales. Deux exemples d'asphyxie financière et économique: Hoeke et Mude, petites villes de l'estuaire du Zwin (1394-1500)', in: *Bijdragen tot de geschiedenis*, 81 (1998), p. 309-328; B. FOSSION, 'Bruges et les petites villes du Zwin. A propos des "réseaux" urbains', in: M. BOONE, J.-P. SOSSON & W. PREVENIER (red.), *Le réseau urbain en Belgique dans une perspective historique 1350-1850: une approche statistique et dynamique*, Brussel, 1992 (Historische Uitgaven, 80), p. 327-339. Over het verstikken van het hinterland door grote steden en de uitzonderlijke positie van de "geknechte" steden in het Zwin: M. BOONE, J.-P. SOSSON & W. PREVENIER, 'Le réseau urbain en Flandre (XIIIe-XIVe siècle): composants et dynamique', in: M. BOONE, J.-P. SOSSON & W. PREVENIER (red.), *Le réseau urbain en Belgique dans une perspective historique 1350-1850*, p. 192.

11 J. TRACHET, *Inland outports: an interdisciplinary study of medieval harbour sites in the Zwin region* (onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Universiteit Gent), 2016.

In de historische analyses die we zonet in vogelvlucht hebben voorgesteld vallen een aantal trends op. Er is enerzijds de gewoonte de stad Hoeke te onderzoeken in het gezelschap van Monnikerede en dan vaak in juxtapositie geplaatst met de grotere steden aan het Zwin. Daarnaast bestaat de tendens de geschiedenis van Hoeke - en Monnikerede - te beschrijven als een collaterale ontwikkeling van eerst het ontstaan, en vervolgens de langzame verzanding van het Zwin. Hoofdthema van de historische analyse is ook meestal zijn hoedanigheid van voorhaven van Brugge of Damme en het narratief is er meestal een van geboorte en langzaam verval. De voltrekking van dat verval zou dan zijn bereikt rond 1492, na de burgeroorlog onder Maximiliaan, meteen ook de reden waarom de meeste analyses zich beperken tot de middeleeuwen. Na 1500 klonk er enkel nog stilte, of in het beste geval wat jammerklachten,¹² tot in 1594 een vorstelijke ordonnantie de stadjes Monnikerede en Hoeke uit hun lijden verlostte en ze samenvoegde met Damme.

Dit artikel wil het hierboven geschetst beeld nuanceren. We willen aantonen dat het kantelpunt tussen middeleeuwen en vroegmoderne tijd in de Hoekse geschiedenis weliswaar een belangrijke mijlpaal is geweest, maar geen voorbode van het onherroepelijke einde. Het verzanden van het Zwin bood Hoeke integendeel kansen te transformeren in een kleine, bijzondere, rurale gemeenschap die tot het begin van de Tachtigjarige Oorlog succesvol was. Bovendien liep de ontwikkeling van Hoeke na 1500 niet langer parallel aan deze van Monnikerede.

We zetten de gangbare lezing van de geschiedenis van Hoeke dan ook bewust op zijn kop en beschouwen de periode tussen de dertiende en de vijftiende eeuw niet als een ontwikkeling naar een onvermijdelijke dood maar eerder als een lange aanloop naar een nieuwe verschijningsvorm die zich vanaf het einde van de vijf-

12 Historici die Hoeke behandelen, vermelden voor de zestiende eeuw bijna uitsluitend het geweld van de Tachtigjarige oorlog, occasioneel aangevuld door een brand - zoals deze van 1528 - die de stad teisterde. Zie bijv. J. B. GRAMAYE, *Antiquitates illustrissimi comitatus Flandriae*, Leuven, 1708, p. 118. L. DENDOoven, *Dorpen in de Brugse vlakke*, Lissewege, 1956, p. 16, heeft het over uitgelaten benden die roven, moorden en branden.

tiende eeuw zou gaan ontvouwen. Hierbij bepaalde het historische pad dat de stad tussen de dertiende en de vijftiende eeuw had doorwandeld - in haar hoedanigheid als haven en stad - de context en de kansen van de nieuwe gemeenschap die na 1500 zou ontstaan. Vooraleer dit zestiende-eeuwse Hoeke te beschrijven en te verklaren, schetsen we daarom eerst de aanloop naar de zestiende eeuw. Nadien gaat onze aandacht helemaal naar de ontwikkelingen in Hoeke in de zestiende eeuw: de nieuwe gemeenschap die was ontstaan zal worden voorgesteld, maar er zal vooral worden aangetoond waarin ze fundamenteel verschilde met de vorige generaties en waarom dit het geval was.

DE AANLOOP NAAR DE ZESTIENDE EEUW

Na de vorming van het Zwin ontstond Hoeke in het oostelijk randgebied van het ambacht Oostkerke, daar waar het landschap enkele meters boven de omgeving uitstak en kansen bood om op een gemakkelijke wijze sloepen aan land te trekken en nadien weer te water te laten. Waarschijnlijk werd de plek aanvankelijk vooral gefrequentieerd door lokale vissers maar later ook door een toenemend aantal vreemdelingen die zich langs het Zwin een weg naar de markt van Brugge zochten. Hoeke duikt voor het eerst op in schriftelijke bronnen die dateren uit de jaren vijftig van de dertiende eeuw. Het zogenaamde “*Toltarief van Damme*” - in feite een ordonnantie van gravin Margareta die uit 1252 stamt, maar slechts bewaard bleef dankzij een door tollenaar Denis Royere gebruikte kopie van 1380¹³ - vermeldt Hoeke onder andere als een van de havens waar de tol werd geïnd. In een tweede bron - een renterol van het Sint-Janshospitaal uit 1256¹⁴ - prijkt een *Heinric ex Houcka* in de lijst van cijnzen uit het ambacht Oostkerke. Er zijn onbetwist-

13 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamers, Rolrekeningen, 686. Zie de uitgebreide bespreking van J.H. VAN DALE, ‘Reglement voor de scheepvaart en de heffing der tollén op het Zwin, van den jare 1252’, in: *Bijdragen tot de Oudheidkunde en Geschiedenis inzonderheid van Zeeuwsch-Vlaanderen*, 5 (1860), p. 1-139.

14 BRUGGE, *OCMW-Archief*, Archief Sint-Janshospitaal, Varia, 5. Zie ook: K. DE FLOU, *Woordenboek der toponymie van westelijk Vlaanderen, Vlaamsch Artesië, het land van den Hoek, de graafschappen Guines en Boulogne, en een gedeelte van het graafschap Ponthieu*, deel 6, Brugge, 1936, k. 577. De daar weergegeven bronvermelding (*Pièces Diverses*, 5) is evenals het jaartal (1250) niet correct.

bare aanwijzingen dat dezelfde plek in die periode, en ook nog later, niet altijd “Hoeke” werd genoemd maar ook “Mote”, “Moete” of “Mota”.¹⁵ Het is voorlopig niet duidelijk waarom beide namen een tijd lang door elkaar zijn gebruikt en waarom “Hoeke” uiteindelijk de bovenhand heeft gehaald, maar de voorbeelden Sluis en Lamminsvliet, Coxyde en Beniardskerke tonen aan dat een dubbele naamgeving in dit gebied niet ongebruikelijk was.¹⁶ In de loop van de dertiende eeuw werd Brugge een belangrijk knooppunt in de internationale handelsnetwerken waar vreemde kooplui kwamen handeldrijven.¹⁷ Duitse kooplui - die op dat moment al minstens honderd jaar in het Zwin actief waren - zochten op den duur mogelijkheden om hun handelsactiviteiten onder gunstiger voorwaarden uit te breiden. De gesprekken die hun afgevaardigden met gravin Margareta voerden, resulteerden in een ontwerp van akkoord over de stichting van een nieuwe nederzetting waarin ruime handelsprivileges zouden gelden. Deze plannen werden echter niet tot uitvoering gebracht,¹⁸ maar mogelijk was Hoeke uiteindelijk voor hen de op één na beste oplossing. De plek evolueerde in ieder geval van een vissersdorp in een aanlegplaats en voorhaven.¹⁹ Het werd een plaats waar ‘s winters huiswaarts keurende zeelui de op het droge getrokken vaartuigen lieten herstellen. In 1255 was Hoeke nog te onbeduidend om in de rekening van

15 Zie hiervoor: L. JANSSENS, ‘Mota’, *Rond de poldertorens*, 43 (2001), p. 78-81. Hij baseerde zich op oorkonden van vazalistische inborgstellingen bij een nieuwe Vlaamse graaf. Zie hiervoor: D. HEIRBAUT, *Over heren, vazallen en graven: het persoonlijk leenrecht in Vlaanderen ca. 1000-1305*, Brussel, 1997, p. 229-231. Een voorbeeld van een oorkonde die “Mota” vermeldt i.p.v. “Hoeke” is te vinden in L. WARNKÖNIG, *Flandrische Staats- und Rechtsgeschichte bis zum Jahr 1305*, vol. 3.1, Tübingen, 1842, p. 59-60. Rekeningen van de baljuw uit 1306 en 1307 bevestigen het onderzoek van Luc Janssens. Ze hebben het over “en la ville dele Moete” en “en la ville de le Mote” wanneer Hoeke wordt bedoeld. BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamers, 1098 en 1100.

16 M.K.E. GOTTSCHALK, *Historische geografie van Westelijk Zeeuws-Vlaanderen*, dl. 1, Assen, 1957, p. 68.

17 J. DUMOLYN & W. LELOUP, ‘The Zwin estuary: a medieval portuary network’, in: J.A. SOLÓRZANO TELECHEA, B. ARÍZAGA BOLUMBURU & M. BOCHACA (red.), *Las sociedades portuarias de la Europa Atlántica en la Edad Media*, Logroño, 2016, p. 198 en 205.

18 DUMOLYN & LELOUP, ‘The Zwin estuary’, p. 204.

19 J. TRACHET, S. DELEFORTRIE, K. DOMBRECHT e.a., ‘Turning back the tide: the Zwin debate in perspective: a historiographical review of the medieval port system northeast of Bruges’, in: *Revue du Nord*, 97 (2015), p. 305-321.

de baljuw te worden vermeld,²⁰ maar een oorkonde waarmee gravin Margareta tussen 1271 en 1273 een kleine polder wegschonk, toont aan dat er inmiddels een kerk stond en dat Oosterlingen er een gasthuis aan het inrichten waren.²¹

In die periode verwierf Hoeke ook de rechten van een stad. Een zegel en oorkonde uit 1276 wijzen op het bestaan van een schependom *Sancti Jacobi de le Houke*,²² en op het zelfde moment komen schepenen van Hoeke de schepenbank van Monnikerede assisteren.²³ Vanaf 1290 beginnen de stadsrekeningen van Brugge missiven naar Hoeke²⁴ en schulden aan wezen uit deze stad te vermelden.²⁵ Kooplui uit Hamburg, Bremen en Lübeck gebruikten aan het einde van de dertiende eeuw de stad Hoeke als uitvalsbasis voor hun activiteiten in het gebied.²⁶ De Duitse aanwezigheid concentreerde zich in die periode vooral in Hoeke,²⁷ en ze hield een tijd aan ondanks het constante spel van aantrekken en afstoten dat de relatie tussen Brugge en de Hanzesteden kenmerkte en het continue dreigen van het verplaatsen van de stapel naar een andere stad.²⁸ De rekeningen van de baljuw van Damme - tot wiens ambtsgebied op dat moment ook Hoeke behoorde - blijven melding maken van Oosterlingen, Spanjaarden, Fransen en Friezen

20 H. NOWÉ, *Les baillis comtaux de Flandre: des origines à la fin du XIVe siècle*, Brussel, 1929, p. 420.

21 “*d’une eglise ki siet a le Houke pres de le Munekerede*”. RIJSEL, Archives Départementales du Nord, B, 1565. Zie ook: G. BONTE, ‘Duitse handelsbetrekkingen B’, p. 2-3.

22 Zie JANSSENS, ‘Mota’, p. 80.

23 DE SMET, ‘L’origine des ports’, p. 14.

24 C. WYFFELS & J. DE SMET, *De rekeningen van de stad Brugge (1280-1319)*, vol. 1, Brussel, s.d. (Koninklijke Academie van België, Koninklijke Commissie voor Geschiedenis. Verzameling van onuitgegeven Belgische kronieken en van onuitgegeven documenten betreffende de geschiedenis van België, 62), p. 218.

25 Bijv. C. WYFFELS & J. DE SMET, *De rekeningen van de stad Brugge (1280-1319)*, vol. 1, p. 296.

26 *Codex Diplomaticus Lubecensis. Lübeckisches Urkundenbuch. 1ste Abtheilung. Urkundenbuch der Stadt Lübeck*, vol. 2.1, Lübeck, 1858, p. 84.

27 W. STEIN, ‘Über die ältesten Privilegien der deutschen Hanse in Flandern und die ältere Handelspolitik Lübecks’, in: *Hansische Geschichtsblätter*, 1902, p. 94. Ook: W. DE CLERCQ, R. DREESEN, J. DUMOLYN e.a., ‘Ballasting the Hanse. Baltoscandian Erratic Cobbles in the Later Medieval Port Landscape of Bruges’, in: *European Journal of Archaeology*, 2017, p. 1-27.

28 H. VAN WERVEKE, *Brugge en Antwerpen. Acht eeuwen Vlaamse handel*, Gent, 1941, p. 48.

onder de gepenaliseerden.²⁹ De stad was ondertussen ook de thuisbasis van lokale zeelui die de zeeën en buitenlandse havens frequenteerden. Schippers uit Hoeke ondernamen al in de dertiende eeuw in opdracht van Brugse handelaren reizen naar o.a. Newcastle en Hull van waar ze scheepsvrachten wol en huiden naar het continent brachten.³⁰ In 1304 maakten zeelui uit Hoeke deel uit van de Vlaamse krijgsvloot die slag leverde bij Zierikzee.³¹ Daarnaast schrokken Hoekse schippers er niet voor terug om andere zeelui de koopwaar afhandig te maken.³² In de *Close Rolls* van de Engelse koninklijke kanselarij blijven er klachten over kapende schippers of schepen uit Hoeke opduiken tot 1329.³³

Hoeke lijkt als marktplaats al in deze periode niet zo belangrijk te zijn geweest en eerder gericht op de dienstbaarheid aan Brugge. Uit de Brugse stadsrekeningen van 1302 blijkt een Hoekse afhankelijkheid van Brugge voor consumptiegoederen en een Brugse afhankelijkheid van Hoeke voor economische diensten, vooral in opslag en transport.³⁴ Brugge bleef het centrum van de handel maar had de kleine havensteden nodig. Het slagde erin de haven-diensten uit te besteden aan de kleine steden. Die ontwikkeling

- 29 Worden o.a. in 1299 vermeld: “Adans de Rostoc”, “Domingo de Spaingna”, “Jehans de Montpellier” en “Frison de Stavere”. L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Coutumes des petites villes et seigneuries enclavées. 2 : Cadsant, Caprycke, Damme, Dixmude, Eecloo*, Brussel, 1891 (Coutumes des pays et comté de Flandre. Quartier de Bruges. Recueil des anciennes coutumes de la Belgique), p. 188–189. Zie ook nog in 1306: “de deux Spaenioels”, “d’un Frison”, “encore d’un autre Frison”, “Poes le Frison”. Andere voorbeelden: “Jacop Daneman” en “Alebrand li Aleman”. BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief, Rekenkamers*, 1097, 1098, 1100 en 1101
- 30 H.J. SMIT, *Bronnen tot de geschiedenis van den handel met Engeland, Schotland en Ierland*, vol. 1, 1150-1485, 1928 (Rijks geschiedkundige publicatiën. Grote serie, 65), p. 37.
- 31 J. F. VERBRUGGEN, ‘De Vlaamse vloot in 1304’, in: *Standen en Landen*, 4 (1952), p. 51-76.
- 32 Voor voorbeelden van dit gedrag, zie: Great Britain Public Record Office, *Calendar of the close rolls preserved in the Public Record Office. Edward I, Vol V. A.D. 1302-1307*, Londen, 1908, p. 8 en p. 48.
- 33 Great Britain Public Record Office, *Calendar of the close rolls preserved in the Public Record Office. Edward III, A.D. 1327-1330*, Londen, 1896, p. 534.
- 34 Brugge ontvangt van Hoeke uit huishuur, verkoop van honing, gerst, schilden, wijnvaten, barden (bijlen of borden?), uit leningen aan “*der stede van Hoeke*” en renten in de polders. De uitgaven gingen naar het huren van een “*kelnare*”, het vervoer van goederen naar Brugge en “*up den dyc te make*”. COLENS, 1302. *Le compte communal de la ville de Bruges Mai 1302 à Février 1303 (N. S.) avec une introduction et un table des noms*, Brugge, 1886, p. 28, 34, 53, 55, 79, 82, 84, 103, 174, 176, 192, 211.

liep parallel aan een toenemende juridische onderhorigheid van die steden ten gevolge van de hoofdvvaart. Deze economische en juridische relatie werd in 1324 geconsolideerd toen graaf Lodewijk van Nevers aan Brugge het bijzondere privilege verleende van stapelrechten voor alle goederen die via het Zwin het graafschap binnenkwamen.³⁵ Vreemdelingen brachten hun goederen ter plaatse en werden vervolgens verplicht hun waren een tijd op de markt te houden.³⁶ De drie steden Damme, Monnikerede en Hoeke kregen uitzonderingen toegekend. Goederen die in Monnikerede en Hoeke op stapel konden worden gebracht waren droge vis, graan, zout, teer, masten, kromhout en benodigdheden voor vaartuigen. Aan boord van de schepen mochten verse vis, koren en zout worden verhandeld. Daarnaast kregen de drie steden het exclusief recht bepaalde goederen die het Zwin binnenkwamen - zoals graan - te meten en te wegen. De hoofdvvaart van de kleine steden aan het Zwin evolueerde ondertussen van vrijwillig advies naar het recht van de hogere rechtbank om rechtspraak van de subalterne jurisdictie naar zich toe te trekken.³⁷ Daarenboven kreeg Brugge van de graaf de toezegging dat geen stad met hoofdvvaart aan Brugge privileges kon ontvangen die tegen het belang van Brugge zouden ingaan.³⁸ De beperkte stapel en het recht op het meten van de goederen die het Zwin binnenkwamen gaven Hoeke en Monnikerede een kans op een economisch overleven, het was tegelijk een fundamentele beknotting die ambitie en initiatief limiteerden.

Het belang van Hoeke als voorhaven was vanaf het midden van de veertiende eeuw onmiskenbaar tanend. Een tweede fase van zijn ontwikkeling werd zichtbaar: het afscheid van het water. De stadsrekeningen van Hoeke die vanaf 1394 zijn overgeleverd tonen aan dat het beheer van de haveninfrastructuur niet tot de belangrijkste prioriteiten behoorde. Occasioneel worden herstel-

35 L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Coutumes des petites villes et seigneuries enclavées. 4: Ostende, Oudenburg, Sluis*, Brussel, 1892 (Coutumes des pays et comté de Flandre. Quartier de Bruges. Recueil des anciennes coutumes de la Belgique), p. 502-504.

36 D. NICHOLAS, *The later medieval city 1300-1500*, Londen, 1997, p. 42.

37 FOSSION, 'Bruges et les petites villes du Zwin', p. 329.

38 J. M. MURRAY, *Bruges, cradle of capitalism, 1280-1390*, Cambridge, 2005, p. 35.

lingen aan een steiger vermeld, maar de budgetten die hiervoor werden vrijgemaakt, zijn te verwaarlozen. Ook de toestand van het Zwin en zijn oevers leek de inwoners van Hoeke maar weinig hoofdbreken te bezorgen. Dijken, ook deze in Hoeke, waren beslommeringen voor Brugge en het Vrije.³⁹ Niettemin bleef de stad veel belang hechten aan haar privilege van het meten, maar ook dit recht werd steeds minder vanzelfsprekend. Havenleven en stapelactiviteiten kwamen duidelijk tot een stilstand. Het *Hansische Urkundenbuch* maakt na 1403 geen enkele melding meer van deze stad aan het Zwin. De Duitse Hanze, die in Brugge nog prominent aanwezig was, had duidelijk alle interesse in Hoeke verloren. In 1407 trokken enkele schepenen van Hoeke nog naar Damme om “vroedom”⁴⁰ over de stapelrechten,⁴¹ maar de beperkte omvang van de geïnde stapelgelden wijzen op verwaarloosbare havenactiviteiten.⁴² Het verstommen van schriftelijke bronnen hierover gaat samen met het schuchter opduiken van inkomsten uit stedelijk goed en grond. In 1419 werden de eerste inkomsten uit het verpachten van de schorren vermeld, een indicatie dat de stedelijke aandacht begon te verschuiven van het water naar het land. Op hetzelfde moment begonnen de belangen van Hoeke en Brugge te divergeren. De grond die Hoeke aan pachtinkomsten hielp was voor Brugge noodzakelijk om de bevaarbaarheid van de waterwegen te garanderen. De economische eenzijdigheid en de tanende maritieme belangen hadden ook een weerslag op maatschappelijk vlak. Poorters begonnen de stad te verlaten omdat ze zich elders meenden te kunnen verbeteren.⁴³ De pointinglijsten die in het begin van de vijftiende eeuw in de stadsrekeningen verschijnen tonen een gestaag dalend inwonersaantal.⁴⁴ Een her-

39 Omdat de dijk aan het Oosterlingenhuis er slecht aan toe was, werd “den heer Janne van Roesselare ende Gheraerde van Sinthomaers ghesendt ten Houke”. BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud archief, 216: Stadsrekeningen, 1402-1403, f. 102r.

40 Instituut voor Nederlandse lexicografie, *Historische Woordenboeken op het Internet*, Middel Nederlands woordenboek op het internet (<http://gtb.inl.nl>): vroedom(znw): uitspraak, vonnis.

41 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamers, 35678 (1408-1409), f. 7v.

42 De inkomsten uit de stapel waren nauwelijks 6 percent van het totaal van de ontvangsten.

43 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamers, 35687 (1428-1429), f. 1v.

44 Een directe belasting - of “omstelling” - kon bestaan uit een “zetting” (bedoeld om werkingskosten te delgen), een “pointing” (voor het betalen van exceptionele kosten zoals de grafelijke beden) of een combinatie van beide. Zie hiervoor K. MAD-

oriëntering van het water naar het land ging gepaard met een demografische terugval en daardoor een vermindering in financiële draagkracht van de stad, een tendens die werd versterkt door de militaire conflicten in het gebied.⁴⁵ Geregeld trokken leden van de schepenbank van Hoeke naar de baljuw te Brugge met de vraag om belastingvermindering.⁴⁶

Na de Brugse opstand van 1436-1438 spaarde Filips de Goede de stad Brugge, maar strafte de kleine steden die haar loyaal waren gebleven.⁴⁷ De stapelprivileges die begin veertiende eeuw waren toegekend, werden nu afgenomen.⁴⁸ Tweehonderd jaar na de initiatieven van gravin Margareta hadden de kleintjes geen rol meer in de ambities van de vorst. Het Brugse Vrije en de stad Sluis leken in de afloop van de opstand een kans te zien om hun greep op de steden Damme, Monnikerede en Hoeke te vergroten. Het Hoekse protest tegen een door Sluis in 1448 geïntroduceerde belasting - een wachtgeld voor kleine vaartuigen dat aan een van de stadspoorten diende te worden betaald - lijkt erop te wijzen dat een aantal van zijn poorters - naast het meten - toch nog actief was in andere economische sectoren in het Zwin, in dit geval: het transport over water.⁴⁹ Daarnaast bleef Hoeke ook pogingen ondernemen om de oude stapelrechten terug te krijgen, zich blijkbaar niet meer herinnerend dat deze rechten aan het eind nog nauwelijks inkomsten hadden opgebracht.

DENS, 'Het verschil tussen de 'pointinghe' en de 'zettinghe', voornamelijk in het Brugse Vrije tijdens de periode 1515-1550', in: *Standen en Landen*, 44 (1968), p. 32-58.

45 1379 tot 1385 zijn oorlogsjaren, waarbij Hoeke brandt. W. PREVENIER, 'De beden in het graafschap Vlaanderen onder Filips de Stoute (1384-1404)', in: *Revue belge de philologie et d'histoire*, 38 (1960), p. 349. De stadsrekeningen hebben het ook expliciet over de strijd aan het Hazegras in 1406.

46 "... als omme hulpe ende troost ende verlichtenesse te hebbene van onzer stedekine als van onzer transporte en nieuwer renten en octroye van onze assisen mets gaders der aermoede ende stede van brande ...". BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamers, 35678 (1408-1409), f. 6r.

47 De vorst wilde het economisch belangrijke Brugge niet al te veel pijn doen. J. DUMOLYN, *De Brugse opstand van 1436-1438*, Heule, 1997 (*Standen en Landen*, 101), p. 284.

48 L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Coutumes des petites villes et seigneuries enclavées*, 3, p. 52.

49 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamers, 35707 (1451-1452), f. 8v.

In de tweede helft van de vijftiende eeuw slonk het aantal inwoners in Hoeke spectaculair.⁵⁰ De demografische en ook economische neergang verhinderde het schepencollege van de stad echter niet maximaal van de administratieve en juridische mogelijkheden van de stad te benutten: er werd overgegaan op de bouw van een nieuw stadhuis en de Sint-Jacobskapel, sommige schepenen werden baljuw van Monnikerede en Hoeke,⁵¹ stadsinfrastructuur - zoals de waterschap waarmee het drinkwater uit de vijver kon worden geput, de vismarkt en de straten - werd verpacht en in sommige gevallen zelfs verkocht. De stad kende ook een slinkend aantal problemen met het Brugse Vrije dat - vermoedelijk vanwege hun afnemende getal - nog slechts sporadisch één van de buitenpoorters meende te moeten belasten. Ze had echter steeds meer moeilijkheden met een eigengereid en zelfbewust Sluis dat de traditionele rechten van de andere Zwinsteden in toenemende mate schond. Het was ook nog steeds een arme stad die de gedenkmis voor de pas gestorven vorst, vanwege de armoedige staat van de stadskas, niet al te rijk kon vieren, maar die - het lijk van de oude hertog nog niet koud - alweer een nieuwe bede richtte tot de nu jonge prins om de stad Hoeke opnieuw het stapelrecht te gunnen.⁵² De onverwachte dood van Karel de Stoute, het machtsvacuüm onder Maria van Bourgondië en de opstand van de Vlaamse steden tegen Maximiliaan van Oostenrijk ontnamen de kleine steden alle kansen op een mogelijk herstel. De schepenen zochten argumenten om de dwingende bevelen van de vorsten en de stad Brugge naast zich neer te kunnen leggen. Er dreigde hongersnood en brand, maar ondanks al dat ontij bleef de administratie aanvankelijk functioneren. De klerk werd nog betaald om de wapenrol te schrijven. Hogere overheden legden heel wat druk op het sche-

50 De haardtelling van 1469 vermeldt 32 niet onbemiddelde gezinnen en een onleesbaar aantal arme gezinnen. RIJSEL, *Archives Départementales du Nord, Serie B*, 195. In 1428 telde de stad nog meer dan 100 gezinnen die solvabel genoeg waren om bij te dragen tot de rechtstreekse stadsbelastingen. BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief, Rekenkamers*, 35687 (1428-1429).

51 In 1442 verschijnt de eerste indicatie van de baljuw van Damme die deze van Hoeke inzweert. BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief, Rekenkamers*, 35698 (1442-1443), f. 5v.

52 In tegenstelling tot Monnikerede lijkt Hoeke nooit zijn vroegere stapelprivileges te hebben teruggekregen. We hebben daar alvast in de Hoekse stadsrekeningen geen spoor van gevonden.

pencollege van Hoeke: schepenen die niet tijdig wapentuig en soldaten leverden, werden gevangengenomen en pas na het betalen van een boete vrijgelaten.⁵³ Er ontstond een schaarste in koren, tarwe, gerst, boter en kaas. De deserteurs werden opgejaagd, processies gingen uit, wapenschouwingen werden gehouden.⁵⁴ De armoede in Hoeke nam toe. Sommige poorters slaagden er niet meer in de hun opgelegde omstellingen te betalen. Ook de Hoekse boekhouding werd uiteindelijk kort van stof.⁵⁵ “*Welhaast wierden de omstreken van Brugge zoo verwoest*”, zo schreef Opdedrinck over deze opstandige periode onder Maximiliaan, “*dat er noch huis, noch boom, noch staak recht bleefstaan*“.⁵⁶

HET SCHEPENDOM EN DE PAROCHIE HOEKE IN DE ZESTIENDE EEUW

De burgeroorlog onder Maximiliaan was voor de kleine steden in Vlaanderen een zware klap maar het was geen genadeslag. Ook voor Hoeke was dit niet het einde. Na de oorlog bleven de spanningen in het kustgebied nog even hangen. Er werd een verbod op handel in vreemd laken ingesteld,⁵⁷ de munt verminderde in waarde,⁵⁸ een plakkaat waarschuwde voor “*roevers en moordenaars*” en het voedsel bleef schaars.⁵⁹ Maar kort na de eeuwwisseling keerde de rust in de stedelijke gemeenschap terug en zette een kentering zich in. Tekenend is het kleine feestje dat de leden van de schepenbank in 1502 hielden. Dat jaar werd er op kosten van de stad wijn geschonken omdat de burgemeester in een schutterswedstrijd de “*papegaaï*” - de hoofdvogel - had afgeschoten en zich daarom een jaar de titel van “*conync*” mocht toe-eigenen.⁶⁰

53 Zie bijv. de wapenrekening die als annex aan de gewone stadsrekening werd toegevoegd: BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamers, 35735 (1479-1480), f. 9r tot f. 12r.

54 Zie de voorbeelden: BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamers, 35737(1481-1482), f. 7v en 35743 (1487-1488), f. 11v.

55 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamers, 35726 t.e.m. 35744 (1470-1489).

56 J. OPDEDRINCK, *Geschiedkundige snipperingen*, p. 15-16.

57 “*ende dat men geen laken copen noch vercopen en soude dan binnen Vlaendre*”. BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamers, 35747 (1497-1498), f. 8r.

58 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamers, 35747 (1497-1498), f. 10v.

59 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamers, 35751 (1501-1502), f. 11v en 12v.

60 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamers, 35752 (1502-1503), f. 6v.

Het is niet duidelijk in welke schuttersgilde dit exploot zijn beslagkende - Hoeke had zelf geen schuttersgilde - maar vermoedelijk gebeurde dit in de gilde van het naburige Westkapelle, Mude of Monnikerede,⁶¹ in een omgeving waar de poorters van Hoeke in competitie konden gaan met de inwoners van andere gemeenschappen.⁶² Het succes van de burgemeester zwengelde de Hoekse trots en feestvreugde aan. Van dan af leek de gemeenschap van Hoeke steeds meer op een klein clubje doortastende en ondernemende mannen, bezig met netwerken, regelen, organiseren en het verdedigen van eigen rechten. Dankzij de goed bewaard gebleven schriftelijke bronnen die deze club van welgestelde mannen heeft geproduceerd - vooral grondboeken,⁶³ stads- en kerkrekeningen - kunnen we het zestiende-eeuwse Hoeke nauwkeuriger voorstellen.

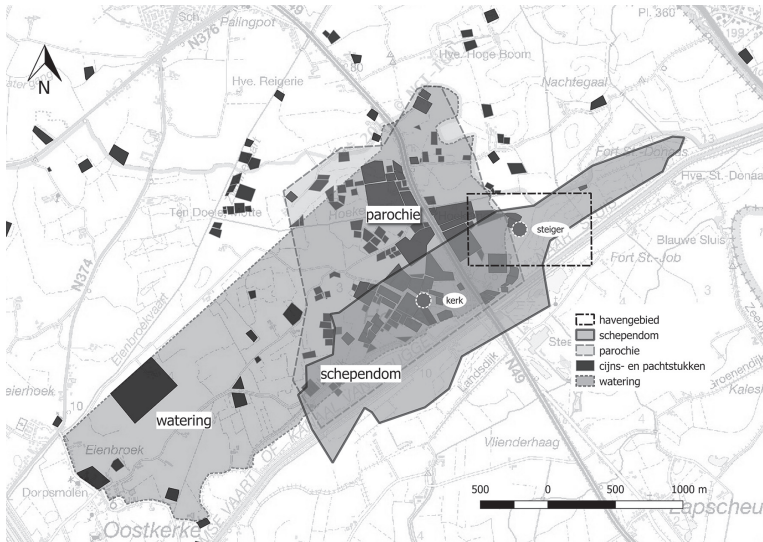
Op figuur 1 wordt het schependom en de parochie Hoeke grafisch weergegeven, in hun zestiende-eeuwse landschappelijke en economische context. Het rechthoekige kader in de figuur wijst de plaats aan waar zich ooit de haven van Hoeke had bevonden. De ronde stip stelt de steiger voor, een stuk haveninfrastructuur waaraan schepen de eeuwen voordien hadden aangemeerd om er hun lading te lossen en nieuwe goederen en ballast te laden.⁶⁴ In de zestiende eeuw was de haveninfrastructuur zo goed als helemaal uit het landschap verdwenen. De laatste herstelling aan de

61 De Sint-Sebastiaansgilde van Westkapelle bezat grond binnen het schependom Hoeke. BRUGGE, *Rijksarchief*, Brugse Vrije Registers, 15786. Monnikerede had drie gilden, waaronder een Sint-Sebastiaansgilde. L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Coutumes des petites villes* 3, p. 339-340. Ook Mude had een Sint-Sebastiaansgilde, met een schuttershof noordwestelijk van de kerk. OOSTBURG, *Archief Gemeente Sluis*, Sint Anna Ter Muiden, 668, f. 3v.

62 Over de gemeenschapsvormende eigenschappen van schuttersgilden in de streek, zie: K. DOMBRECHT, *Plattelandsgemeenschappen, lokale elites en ongelijkheid in het Vlaamsekustgebied(14de-16de eeuw)* (onuitgegeven doctoraatsverhandeling Universiteit Gent), 2014, p. 314.

63 Een grondboek is een staat of een register waarin gegevens betreffende onroerende goederen werden vastgelegd. P. BEYLS, *Een werck seer schoon ghemeten: studie van de archiefvorming en de terminologie van de landboekhouding in het graafschap Vlaanderen (16de-18de eeuw)*. *Casus kasselrij Oudenaarde en Land van Aalst*, Brussel, 2012, p. 158.

64 "... an den zeedyck daer wijlent de steeghere van Houcke plach te zijne ...". BRUGGE, *Rijksarchief*, Archief van de Kerkfabriek Hoeke, 1, f. 10v.

Figuur 1:

Hoeke in de zestiende eeuw: een landschappelijke, juridische en religieuze invulling aangebracht op hedendaagse topografische kaart (NGI 2016). Bronnen: "Scheppendom": BRUGGE, *Rijksarchief Brugge*, Brugse Vrije Registers, 15786; "Parochie" en de kerkelijke percelen (de zwarte vlakken): BRUGGE, *Rijksarchief Brugge*, Archief Kerkfabriek Hoeke, 1; "Watering": BRUGGE, *Rijksarchief Brugge*, Water 's Heer Baselishoek, 105 en BRUGGE, *Rijksarchief Brugge*, Verzameling "Kaarten en Plannen", 566 en 567; Steiger: BRUGGE, *Rijksarchief Brugge*, Archief Kerkfabriek Hoeke, 1, f. 10v

steiger had de stad in 1460 laten uitvoeren.⁶⁵ In 1501 werden er langs deze constructie nog vaten bier ontscheept,⁶⁶ maar nadien gebeurde alle aan- en afvoer van goederen langs wat de bronnen "thooft"⁶⁷ of "stedendam"⁶⁸ noemen, twee begrippen die eerder een kaaimuur of een dijk suggereren. Naast een steiger hadden de havenactiviteiten nog andere sporen in het landschap achtergelaten - zoals resten van scheepsherstelplaatsen en opslagputten - die tijdens archeologisch onderzoek in kaart werden gebracht.⁶⁹

65 "... van den steeghere te makene daer men te scepe ghaet ...". BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamers, 35716 (1460-1461), f. 9v.

66 "... reperacie die ghedaen was an den kellenae daer bier in licht van den steeghere ...". BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamers, 35751 (1501-1502), f. 13r.

67 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamers, 35791 (1545-1546), f. 5v.

68 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamers, 35688 (1542-1543), f. 9v.

69 Zie voor een uitgebreide beschrijving het eerder aangehaalde FWO-project van Jan Trachet. J. TRACHET, *Inland outports*, p. 103-105.

Het donkergrijze vlak “*schepondom*” in figuur 1 geeft de juridische grenzen van Hoeke in 1554 weer, de “*cuere ende scepondomme van Houcke*”, de stedelijke ruimte waarin grafelijke recht werd toegepast door de schepenbank. De grenzen van deze ruimte zijn de denkbeeldige lijnen tussen 35 paalstenen die in het landschap werden geplaatst op een locatie die in 1554 nauwkeurig werd beschreven. Veel van die palen stonden er al vóór 1554, maar werden vermoedelijk niet eerder zo precies gedefinieerd.⁷⁰ De locatie van een aantal van die palen en grenzen was waarschijnlijk recent gewijzigd als gevolg van de aanleg van de “*Varssche Vaert*” die de Bruggelingen doorheen de Hoekse schorren hadden gegraven. Omdat deze schorren het schepondom Hoeke een jaarlijkse pacht opbrachten, werden ze - na een procedureslag - door andere polders gecompenseerd. De atypisch vorm - plat en langwerpig - maakt duidelijk dat het schepondom niet meer dan een strook land langs de linkeroever van het Zwin was. De noordoostelijke versmalling is het gevolg van de bocht die het Zwin in die buurt ooit naar het westen had gemaakt.⁷¹ Het feit dat de stad in de zestiende eeuw nog steeds die vorm had, is een indicatie dat haar groei doorheen de eeuwen beperkt is geweest.⁷² In het noorden is men geneigd in het Nieuwe Zwin - de huidige Hoekevaart - een natuurlijke grens van het schepondom te herkennen, maar dankzij de paalstenen weten we dat dit niet zo was. De vaart speelde bij het ontstaan en het later afgrenzen van de stad geen rol van betekenis.⁷³ Hoeke Molen, gelegen langs dat Nieuwe Zwin, behoorde

70 De stadsrekeningen vermelden de paalstenen al in 1521. BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamers, 35767 (1521-1522), f. 12r.

71 “Voor wie aandachtig de kaart bestudeert is het inderdaad opvallend dat de dijk tussen Heist en Hoeke ten oosten van Hoeke plots een scherpe zwenking maakt, en vanaf dat punt in westelijke richting wordt voortgezet door een lange bochtige dijk [...]. De scherpe hoek echter die hij vormt te Hoeke - typische naam [...]”. A. VERHULST, ‘Historische geografie van de Vlaamse kustvlakte tot omstreeks 1200’, in: *Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden*, 14 (1959), p. 24.

72 Een stad langs water is zelden plat, maar neemt eerder de vorm van een halve cirkel of vierkant aan. Zie J.-P. LEGUAY, *L'eau dans la ville au moyen âge*, Rennes, 2002, p. 57-94. Over de antropogene invloed op de stadsvorm: K. D. LILLEY, ‘Taking measures across the medieval landscape: aspects of urban design before the Renaissance’, in: *Urban Morphology*, 2 (1998), p. 82-92.

73 De vaart was klaar in 1411. Volgens Coornaert trok ze 2,5 km door het grondgebied van Hoeke. Vermoedelijk bedoelde hij hier de parochie of het twintigste-eeuwse Hoeke. M. COORNAERT, *Westkapelle en Ramskapelle: de geschiedenis, de topografie en de toponymie van Westkapelle en Ramskapelle met een studie over de Brugse*

dus helemaal niet tot de stad. Het territorium waarin zich het plat en langwerpige stuk Hoeke bevond, behoorde toe aan het ambacht Oostkerke in het Brugse Vrije. Zuidwestelijk grensde de stad aan “*tgescheet van der pale van Muenekereede*”,⁷⁴ andere steden in de buurt waren Sluis en Mude, die beide op minder dan 2000 meter van de noordoostelijke tip van Hoeke lagen.

Het stratenplan van dit Hoeke (zie figuur 2) draagt nog de sporen van de vroege ontginningsgeschiedenis van dit gebied. De dijk langs het Zwin, in de bronnen vaak als de “*landdyck*” aangeduid, werd in de bocht van dat Zwin, waar het landschap iets hoger kwam te liggen, na een tijd de “*hoochstraete*” genoemd. Deze straat lag langs de “*garende hebbe*” van het Zwin,⁷⁵ later langs de Verse Vaart. De buurt langs die straat werd zeker vanaf 1505, maar vermoedelijk al vroeger, “*ten Houcke Boven*” genoemd.⁷⁶ De stad beschikte over een “*vischmaert*” die in het begin van de zestiende eeuw - af en toe “*met toebehoren*”⁷⁷ - werd verpacht. In dezelfde periode is er ook sprake van “*de stede plaetse*”.⁷⁸ Vismarkt noch “*stede plaetse*” worden in de bewaarde grondboeken vermeld, wat erop kan wijzen dat ze in omvang eerder beperkt waren en waarschijnlijk slechts bestonden uit een breder wordend stuk weg of dijk.

Daarnaast lagen op het grondgebied nog een “*kerckstrate*”,⁷⁹ de “*bogaertstraete*”,⁸⁰ de “*uuteneemschen wech*”⁸¹ en de “*sacramentswech*”⁸². Deze laatste, in 1569 “*de kercke van Houcke lantwech*”⁸³ genoemd, een enkele keer ook “*sacraments weghelkin*”⁸⁴ dankte ongetwijfeld haar naam aan de route waarlangs de jaarlijkse sacramentsprocessie zijn optocht hield. Vermoedelijk was het niet meer

Tegelrie, Tielt, 1981, p. 52.

74 BRUGGE, *Rijksarchief*, Brugse Vrije Registers, 15786, f. 3v.

75 BRUGGE, *Rijksarchief*, Brugse Vrije Registers, 15786, f. 5r. “*Garende hebben*”, of “*ebbe*” is het stuk oever waarop het getijdewater vrij spel heeft.

76 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamers, 35755 (1505-1506), f. 6r.

77 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamers, 35768 (1522-1523), f. 3v.

78 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamers, 35766 (1520-1521), f. 4r.

79 BRUGGE, *Rijksarchief*, Verzameling D’Hoop, 91, f. 89v.

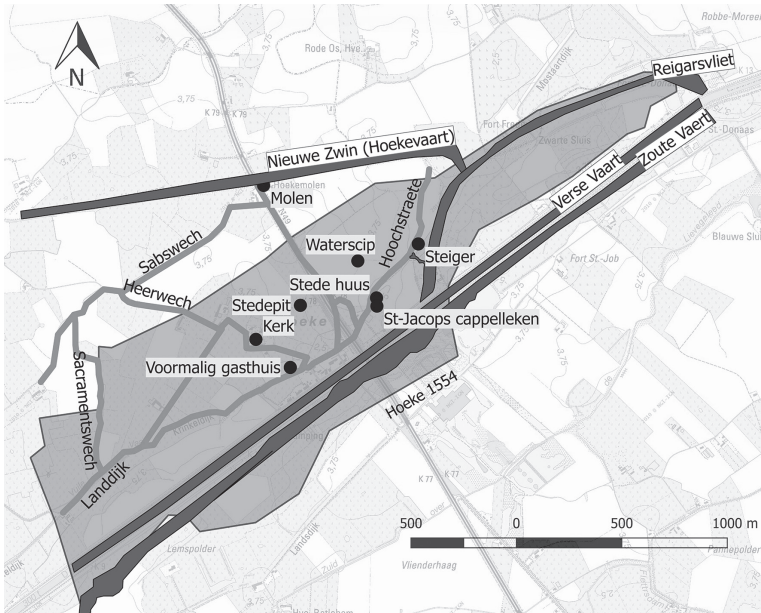
80 BRUGGE, *Rijksarchief*, Watering ’s Heer Baselishoek, 105, f. 72r.

81 BRUGGE, *Rijksarchief*, Archief van de Kerckfabriek Hoeke, 1, f. 109v.

82 BRUGGE, *Rijksarchief*, Archief van de Kerckfabriek Oostkerke, 1, f. 31v.

83 BRUGGE, *Rijksarchief*, Archief van de Kerckfabriek Hoeke, 1, f. 46r.

84 BRUGGE, *Rijksarchief*, Watering ’s Heer Baselishoek, 105, f. 49r.

Figuur 2:
De stedelijke ruimte en infrastructuur van Hoeke tussen 1300 en 1600. Bronnen: BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief, Rekenkamers, 35671 tot 35826. BRUGGE, *Rijksarchief Brugge*, Archief van de Kerkfabriek Hoeke, 1. BRUGGE, *Rijksarchief Brugge*, Brugse Vrije Registers, 15786.

dan een platgetreden pad tussen de weilanden en boomgaarden, scherend langs de palen van het schependom die daar ook de grens van de parochie met deze van Oostkerke vormden. Het pad maakte de verbinding tussen de landdijk en de Sabsweg, de processiegangers konden aldus vanuit de eigen kerk een ommegang maken zonder ergens onderweg rechtsomkeer te moeten maken.⁸⁵

Naast de kerk waren de belangrijkste gebouwen in het schependom waarschijnlijk de Sint-Jacobskapel en het stadhuis die zich beide tussen de Hoogstraat en de Verse Vaart bevonden. Pieter Pourbus plaatste op de heraldische kaart van het Brugse Vrije

85 Een gelijksoortige sacramentsprocessie ging ook in andere steden en dorpen uit. Ook daar is er soms sprake van een “sacramentsweghelkin”. Zie COORNAERT, *Westkapelle en Ramskapelle*, p. 446.

uit 1571,⁸⁶ net naast beide gebouwen, de woorden “*Stade huis*”,⁸⁷ waarmee hij het stadhuis extra in de verf lijkt te hebben willen zetten. Dankzij de breedvoerigheid van de stadsrekeningen weten we dat twee van de vier vensters van de bovenverdieping van het stadhuis waren beschilderd met het wapenschild van de keizer.⁸⁸

Het derde vlak in figuur 1 geeft de grenzen weer van de parochie Hoeke. In tegenstelling tot de grenzen van het schependom Hoeke werden deze van de parochie niet met de hulp van palen in het landschap afgebakend. De begrenzing van de parochie in figuur 1 werd aangebracht met de hulp van de nauwkeurige beschrijving van elk perceel land waarop de kerk van Hoeke in 1569 bezitsrechten en inkomsten had, in de vorm van een erfelijke rente of pacht.⁸⁹ Die bezitsrechten hadden aanleiding gegeven tot het opstellen van een “*legger*”, een register waarin per perceel, naast een gedetailleerde beschrijving, de locatie werd aangegeven door middel van opgave van “*ambochten, prochien, wateringhen ende steden*”⁹⁰ waarin het lag, m.a.w. voor elk perceel werd aangegeven tot welk waterschap het behoorde, tot welke stad of ambacht en tot welke parochie.⁹¹ Door elk perceel individueel op de kaart aan te bren-

86 Pieter Pourbus, *Grote kaart van het Brugse Vrije*, BRUGGE, Groeningemuseum (1571).

87 Er staat “*Stade huis*” - in twee woorden - en niet enkel “*Stade*”, zoals ook vastgesteld in E. THOEN, “De plaatsnamen op de Grote Kaart”, in: B. VAN DER HERTEN (red.), *Het Brugse Vrije in beeld: facsimile-uitgave van de Grote Kaart geschilderd door Pieter Pourbus (1571) en gekopieerd door Pieter Claeissens (1601)*, Leuven, 1998, p. 50. Dat hier het woord “*Stade*” staat, los van het woord “*huis*” zaait twijfel. Men verwacht hier eerder het woord “*stede*” i.p.v. “*stade*”. Dit laatste woord kan in het middelnederlands “*landingplaats*” betekenen, wat eventueel zou kunnen verwijzen naar het eerder vermelde “*hoofd*”.

88 “*wapenen der k[eizerlijke]. majesteit metten ijzeren roykins*”. BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamers, 35795 (1549-1550), f. 9r.

89 In de middeleeuwen was er een ander concept van eigendom. Het was niet - zoals vandaag - absoluut en slechts toegewezen aan één persoon. Verschillende personen konden een vorm van eigendomsrechten hebben van verschillende type en verschillende status: dat ging van vrij land, leen, cijns en varianten op pacht. M. LIMBERGER, *Sixteenth-Century Antwerp and Its Rural Surroundings. Social and Economic Change in the Hinterland of a Commercial Metropolis (ca. 1450-ca. 1570)*, Turnhout, 2008, p. 149.

90 BRUGGE, *Rijksarchief*, Archief Kerkfabriek Hoeke, 1, f. 1r.

91 Het bijzondere aan een *legger* is dat het document een verzameling individuele stukken grond beschrijft die kilometers ver uit elkaar konden liggen en dus vaak niet aan elkaar grensden. Hiermee wijkt het af van bijvoorbeeld de ommeloper, waarin net een aaneensluitende reeks van grondpercelen wordt geïnventariseerd.

gen - de donkergrijze meerhoekige vlekken op figuur 1 - kon in de eerste plaats de spreiding hiervan in kaart worden gebracht, maar daarnaast was het mogelijk de grenzen tussen de parochies te ontdekken. De afstand van deze gronden tot de kerk bleef beperkt tot maximaal vijf kilometer. Ze bevonden zich echter ook voorbij de parochiekerken van Mude, Westkapelle en Oostkerke. De invloed van de kerk van Hoeke liet zich dus niet door de aanwezigheid van een andere kerk tegenhouden. De historische bronnen laten slechts gedeeltelijk toe te achterhalen hoe de kerkfabriek in het bezit kwam van al deze percelen. Menig stuk grond werd geschonken ter fundatie van het jaargetijde van de oorspronkelijke bezitter van de grond die na zijn dood met een jaarlijks terugkerende misviering zijn zielenheil wou verzekeren.⁹² Wat de begrenzing van de eigen parochie betreft, maakt het grondboek van de kerk van Hoeke een bijna vierkante vorm zichtbaar, een veelhoek waarin de kerk een centrale positie inneemt. Het is dus geen smalle en platte vorm, zoals deze van het schependom. Daarenboven: beide vormen liggen niet netjes boven op elkaar. Een deel van de parochie valt buiten het schependom en de noordoostelijk versmalling van het schependom behoort niet tot de parochie. Figuur 1 maakt aldus duidelijk wat primaire bronnen bedoelen met “*Houcke ten Vrije*”⁹³: het is dat stuk kasselrij waarvan de inwoners in Hoeke ter kerke gingen maar waarvan de grond, bedrijvigheid en rechtspraak deel uitmaakten van het ambacht Oostkerke. Figuur 1 toont ook aan dat een aanzienlijk deel van het schependom tot de aangrenzende parochie van Mude behoorde. Opvallend: het is net dat deel van de stad dat ooit een hoek in het Zwin had gevormd waarop de havenactiviteiten zich hadden ontwikkeld.

Het feit dat Hoeke ook een parochie was met een eigen kerk in het territorium van het schependom, had enkele significante gevolgen. In de eerste plaats verstevigde het de groepscohesie en

Om misverstanden te vermijden was de opsteller van de legger verplicht de percelen precies te identificeren en de ligging ervan ondubbelzinnig te beschrijven.

92 Met (eeuwige) renteconstructies kon een eeuwige mis worden geregeld zonder zich tijdens het leven van teveel bezittingen te moeten ontdoen. L. GENICOT, *Une source mal connue de revenus paroissiaux: les rentes obituares. l'Exemple de Frizet*, Louvain-la-Neuve, 1980 (Centre belge d'histoire rurale, 60), p. 69.

93 BRUGGE, *Rijksarchief*, Archief Kerkfabriek Hoeke, 1, f. 43r.

de identiteitsvorming van de gemeenschap. Het lidmaatschap van de parochie Hoeke smolt bij momenten samen met het lidmaatschap van het schependom. Zo was de kerk het gebedshuis waar de gelovigen op zondag verzamelden, het was echter ook de plek waar de poorters nota namen van oorlogsdreiging en de militaire verplichtingen van het schependom bespraken. Ook op Sacramentsdag leek er nauwelijks een onderscheid te worden gemaakt tussen de poorter en de parochiaan. Sacramentsdag was zo een moment waarop die gemeenschap als groep in actie kwam en de banden werden aangehaald. Op die dag viel het normale leven in Hoeke stil: de inwoners van Hoeke namen deel aan de misviering die werd gevolgd door sacramentsspelen⁹⁴ en een feestdis in het stadhuis. De kosten voor het feest werden gedragen door zowel de kerkfabriek als de schepenbank. Een tweede gevolg van de overlapping van parochie en schependom is dat het beheer van de bezittingen van de kerk voor extra middelen en autoriteit zorgde voor de als kerkmeester optredende burgemeesters en schepenen. Het eerder aangehaalde grondboek moest de ontvangsten van de jaarlijkse renten en pachten faciliteren. De inhoud van de kas van de kerkfabriek - die qua volume vergelijkbaar was met die van het schependom - hing voor 75% af van de inkomsten van renten en pachten. De rest van de ontvangsten werd bekomen door verkoop van producten van het land en de betalingen voor normale kerkdiensten, zoals bij sterfgevallen.

Als we een laatste blik op figuur 1 werpen, dan kunnen we het langwerpige vlak “*watering*” vaststellen dat de landschappelijke context van het schependom en de parochie Hoeke voorstelt, namelijk het waterschap ‘s Heer Baselishoek dat in de zestiende eeuw met een westelijke stuk in het ambacht Oostkerke lag, maar met zijn breedste oostelijke deel het landschap van de parochie en het schependom Hoeke leverde. De grenzen van deze watering werden bepaald door grachten of waterlopen die door het waterschap werden beheerd en ook daarom nauwkeurig werden gedocumenteerd. Zoals we kunnen vaststellen op de figuur hadden

94 C.M.A. CASPERS, *De eucharistische vroomheid en het feest van Sacramentsdag in de Nederlanden tijdens de late middeleeuwen*, Leuven, 1992, p. 105-106.

parochie en waterschap aan de oostzijde de grenzen gemeen, wat veel te maken had met de ontginningsgeschiedenis van de streek.⁹⁵ 's Heer Baselishoek werd vanaf zijn ontstaan tot begin zeventiende eeuw als een onafhankelijk waterschap bestuurd,⁹⁶ en was als dusdanig een cruciale vormende kracht van een landschap waarin een zeearm door dijken in bedwang werd gehouden.⁹⁷ In de zestiende eeuw was die zeearm nagenoeg geheel verdwenen. Wat restte was de Zoute Vaart die ten oosten van de Verse Vaart lag. Enkele stukken schor, grenzend aan de oever, waren inmiddels als weidegrond ingericht zonder dat de watering 's Heer Baselishoek hier een hand in had.⁹⁸ Er werden voorts nauwelijks schotgelden geïnd in de smalle noordoostelijk tip van Hoeke, vanaf Ten Houcke Boven, aan de oostzijde van de Hoogstraat waar het stadhuis en de Sint-Jacobskapel zich bevonden. Slechts een beperkt aantal percelen ten westen van die Hoogstraat lag in een andere watering: deze van Greveninge.⁹⁹ De schotgelden werden jaarlijks opgehaald door de ontvanger van de watering. Deze functie, of deze van sluismeester, werd geregeld waargenomen door de burgemeester of een schepen van Hoeke. Zij lieten zich bijstaan door de gezworen landmeters van het Vrije, “gezworen” omdat ze een eed hadden afgelegd voor het hoofdcollege van de kasselrij en verplicht waren hun meetmateriaal eenmaal per jaar te laten ijkken door de ijkmeester.¹⁰⁰ Deze controles en rituelen gaven de landmeters het gezag waarmee ze met overtuiging konden worden ingezet om door iedereen geaccepteerde ommelopers op te stellen en territoriale geschillen uit te klaren. Het feit dat ze overal

95 T. SOENS, ‘Het waterschap en de mythe van democratie in het Ancien Régime. Het voorbeeld van de Vlaamse Kustvlakte in de Late Middeleeuwen’, *Jaarboek voor Ecologische Geschiedenis*, 2001, p. 41.

96 E. HUYS & M. VANDERMAESEN, *Inventaris van het archief van de Zwinpolder en rechtsvoorgangers*, Brussel, 2000, p. 169.

97 A. VERHULST, *Landschap en landbouw in middeleeuws Vlaanderen*, Brussel, 1995, p. 40-46.

98 In de grondboeken wordt dit aangeduid als “*buuten wateringhe*” of “*ende en ghelt gene wateringhe*”, bijv. in BRUGGE, *Rijksarchief*, Archief van de Kerkfabriek Hoeke, 1, f. 21r.

99 Het eerste begin van de watering wordt als volgt omschreven: “*Beghinnende in de prochie van Sint Anna ter Mude verre zuutwest van der kercke bij Houcke Boven an de hoochstrate ... andt zuuthende streckende alzo noortwaert totten nieuwen Zweende ende licht meest binden pale ende scephendomme van Houcke van den zuudwesthouck in.*” BRUGGE *Rijksarchief*, Watering Greveninge, 31, f. 1r.

100 P. BEYLS, *Een werck seer schoon ghemeten*, p. 61.

in het Vrije werden ingezet en bovendien relatief lang aan de slag bleven,¹⁰¹ gaf hun de kans een uitgebreid netwerk uit te bouwen dat bijdroeg tot hun autoriteit.

Het werk van deze landmeters - de ommelopers van het waterschap, het paalboek van de stad en de legger van de kerkfabriek - verschaften ons belangrijke informatie over net die factor die in Hoeke vanwege zijn verval als haven aan belang was toegenomen: het bezit van grond. Onderstaande tabellen onthullen wie de grond in het gebied in handen had en hoe dit evolueerde.

Tabel 1 vergelijkt het grondbezit in het waterschap 's Heer Baselishoek in het jaar 1520 met dat van het jaar 1550. De tabel maakt twee vaststellingen mogelijk. In de eerste plaats zien we dat het aandeel van de kerkelijke instellingen in het grondbezit in de regio er gestaag op vooruitging, ten koste van de kloosters, de adel¹⁰² en in mindere mate de stedelingen en vrijlaten¹⁰³. De lokale parochies en de kerkbesturen kregen dus een significanter deel van de percelen in handen, waardoor de macht en invloed van de kerkmeesters, die de beheerders van deze onroerende goederen waren, toenam. Daarnaast valt het op dat het aantal percelen steeds kleiner werd en de gemiddelde oppervlakte van een perceel groter. De kans om een klein perceel te bezitten en te bewerken nam hierdoor dus af.

Tabel 2 geeft een overzicht van wie de grond binnen de palen van Hoeke bezat in 1554. Ruim 60% van die grond was in handen van

101 Zie de "*alomtegenwoordigheid*" van Gillis Van Zwevezele tussen 1560 en 1574 in: T. SOENS, *De spade in de dijk? Waterbeheer en rurale samenleving in de Vlaamse kustvlakte 1280-1580*, Gent, 2009, p. 55.

102 Het bepalen van de adellijke status van de grondbezitters is niet vanzelfsprekend. In dit onderzoek hebben we gemeend deze te kunnen afleiden uit de combinatie van hun aanspreektitel en de naam dit daar op volgde, zoals "*Joncheer Jan Doingnys*" of "*Here en mevrouwe van Syly*". Volgens Soens verminderde het bezit in handen van de adel ten gevolge van het uitsterven van de adel en het feit dat deze groep minder uitstaans had met het dagelijkse leven op het platteland. SOENS, *De spade in de dijk?*, p. 200.

103 Met "vrijlaat" bedoelen we hier een inwoner van de rurale kasselrij het Brugse Vrije die niet het statuut van buitenpoorter heeft. Het gaat hier in principe om leden van de derde stand, vrije boeren, waarbij de "vrijheid" te danken is aan de quasi-afwezigheid van heren die over banale rechten beschikten.

Tabel 1:

Vergelijking grondbezit in het waterschap 's Heer Baselishoek in 1520 (beginnen 16 tot 35) en 1550 (beginnen 16 tot 28). Bron: BRUGGE, *Rijksarchief Brugge*, Verzameling D'hoop, 91 en BRUGGE, *Rijksarchief Brugge*, Waterschap 's Heer Baselishoek, 105.

Grondbezit in de watering	1520	1550
Kloosters en Abdijen	2,30%	2,13%
Lokale kerkelijke instellingen	10,97%	14,24%
Adel	4,69%	1,73%
Stedelingen en vrijlaten	82,04%	81,90%

Kenmerken percelen	1520	1550
Aantal percelen	537	446
opp/perceel(in ha)	0,58	0,63
Totaal beschouwde opp (in ha)	313,65	281,63

vrijlaten en poorters van andere steden, kerkfabrieken en de stad Brugge. Deze laatste stad was in 1554 eigenaar van een kwart van de grond in Hoeke, vooral van de percelen die langs het water lagen. 38% van de grond was echter eigendom van inwoners uit Hoeke en zijn instellingen. Zes van de lokale eigenaars hadden hier eerder een bescheiden aandeel in, het leeuwendeel was voorbehouden voor de overblijvende vier. De legger van de kerkfabriek en de ommelopers tonen aan dat de eigenaars - met uitzondering van de Sint-Jacobsgilde - allemaal een aanzienlijk aantal percelen grond buiten het eigen schependom bezaten. Uitschieters hier zijn Jacob Beilz en Jacob van Beyeren. Deze laatste bezat in Hoeke ten Vrije het viervoudige van wat hij binnen de palen had.¹⁰⁴ Dankzij de stadsrekeningen weten we dat het handvol grootgrondbezitters ook een stevige greep op de lokale bestuursinstellingen had. Drie van de vier waren burgemeester geweest van de stad of waren dat nog steeds. De vierde - Quintin Lambrechts - was lange tijd schepen en had vervolgens het ambt van baljuw van Monnikerede en Hoeke waargenomen. Jacob Beilz, telg van een geslacht van

¹⁰⁴ Jacob Beilz: BRUGGE, *Rijksarchief*, Archief Kerkfabriek Hoeke, 1; Jacob van Beyeren: BRUGGE, *Rijksarchief*, Waterschap 's Heer Baselishoek, 105.

Tabel 2:

Aandeel van lokale inwoners en instellingen in het grondbezit van het schependom Hoeke in 1554 (totale oppervlakte: 205,14 ha). Bron: BRUGGE, *Rijksarchief Brugge*, Brugse Vrije Registers, 15786.

Grond binnen de palen van Hoeke in handen van eigen inwoners en instellingen (1554)	38,20%
Jacob f. Pieter Beilz	14,93%
tkindt van Boudewijn de Corte	6,64%
weduwe en kinderen Quintin Lambrechts	4,99%
Matheus Dhooman	4,48%
stede van Houcke	1,20%
Cornelis f. Pieter Beilz	1,12%
weduwe Jacob van Beyeren	1,11%
prochiepape van Houcke	0,58%
gilde van Sint Jacobs in Houcke	0,56%
Grond binnen de palen van Hoeke in vreemde handen (1554)	61,80%
Stad Brugge	25,28%
Andere stedelingen, instellingen en vrijlaten	36,52%

burgemeesters en gehuwd met de dochter van Jan de Wielmakere, een gewezen burgemeester en baljuw, was ook sluismeester van de watering 's Heer Baselishoek. Vermoedelijk waren ze allen ooit aan de slag geweest als kerkmeester.¹⁰⁵ Concentratie van grond in de handen van enkelingen lijkt in Hoeke dus te zijn samengegaan met een concentratie van bestuurlijke macht.¹⁰⁶

105 We baseren ons op de kerkrekeningen van enkele decennia later die duidelijk maken dat de burgemeesters ook telkens optreden als kerkmeester.

106 SOENS, *De spade in de dijk?*, p. 263-264, beschrijft het samengaan van grond- en machtsconcentratie in heel het Vrije.

DE VERSCHILLEN TUSSEN HET MIDDELEEUWSE EN HET ZESTIENDE-EEUWSE HOEKE

Nu we de aanloop naar de zestiende eeuw hebben beschreven en zowel schependom als parochie Hoeke hebben geschetst in hun landschappelijke en economische context, kunnen we aantonen welke kenmerken het zestiende-eeuwse Hoeke bijzonder maakte en waarin het verschilde in vergelijking met de situatie gedurende de eeuwen die waren voorafgegaan.

In de eerste plaats kenmerkte het zestiende-eeuwse Hoeke zich door de spectaculair veranderde demografische situatie: er had een grote terugval in het aantal inwoners plaatsgevonden, en de samenstelling van zijn bevolking was fundamenteel gewijzigd. Terwijl aan het begin van de vijftiende eeuw nog meer dan honderd gezinnen binnen het schependom werden belast, bleek het aantal hofsteden in 1520 naar negentien te zijn gedaald, en in 1554 naar veertien. Als we ervan uitgaan dat elke hofstede een vijftal personen herbergde,¹⁰⁷ komen we voor 1554 uit op een bevolking van 70 personen. Vermoedelijk kende de stad nog een aantal buitenpoorters, maar - hoewel ze bijdroegen tot de financiën van de stad - resideerden zij per definitie niet op het grondgebied van Hoeke. Dat de overblijvende hofsteden uitsluitend gezinnen huisvestten valt echter te betwijfelen. Zoals we hoger zagen, beschikte een aantal van de eigenaars van de hofsteden immers over aanzienlijke hoeveelheden grond die ze niet zonder hulp van buitenaf bewerkt kregen. We mogen aannemen dat de omstandigheden in de Hoekse boerderijen vergelijkbaar waren met deze van Scuringhe in Zuienkerke, een grote hoeve die deel uitmaakte van het patrimonium van het Sint-Janshospitaal te Brugge. Lies Vervaeft toonde recent aan de hand van deze casus aan dat reeds in de veertiende eeuw in de kuststreek ten noorden van Brugge

107 Vaak wordt het getal 4,5 als gemiddelde grootte van het middeleeuwse gezin gebruikt. Zie bijv. W. PREVENIER, 'La démographie des villes du comté de Flandre aux XIIIe et XIVe siècles. Etat de la question. Essai d'interprétation', in: *Revue du Nord*, 65, 1983, p. 255-275. Aan dat getal wordt echter even vaak getwijfeld. Haven- of rurale condities zouden er volgens sommige historici verantwoordelijk voor zijn dat het gemiddelde gezin groter was. Lesger bijv. gebruikt voor Hoorn het cijfer 5,5. C. LESGER, *Hoorn als stedelijk knooppunt: stedensystemen tijdens de late middeleeuwen en vroege moderne tijd*, Hilversum, 1990, p. 219.

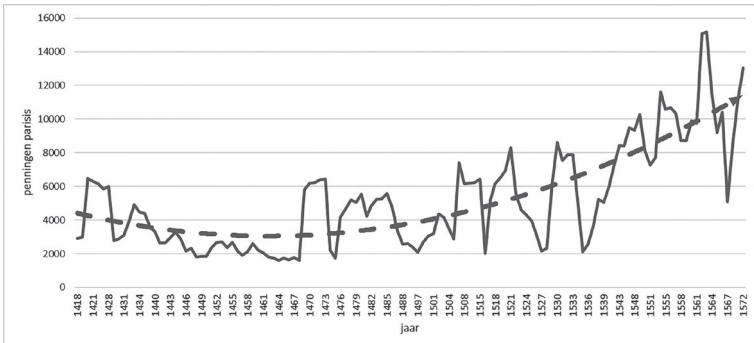
een vorm van betaalde gelegenheidsarbeid aanwezig was, op dat moment vooral uitgevoerd door adolescenten uit aangrenzende regio's zoals Zeeland, Holland en Brabant. Tegen het midden van de zestiende eeuw bestond deze groep van loonarbeiders uit een mix van inwonend personeel en seizoenarbeiders voor het werk op piekmomenten.¹⁰⁸ Zonder twijfel was dit ook in Hoeke het geval, de stadsrekeningen en ommelopers getuigen immers geregeld over de “*knechten*” of “*helpers*” die actief waren in de boerderijen.¹⁰⁹ De Hoekse gemeenschap in de zestiende eeuw bestond enerzijds uit belastingbetalende poorters en anderzijds uit personeel dat vooral tijdens het hoogseizoen naar de polders trok en de eigenaars van de grond hielp bij het bewerken van de akkers. Terwijl de bevolking in Hoeke tijdens zijn hoogdagen als haven in de lente en zomer werd aangevuld met buitenlandse zeemannen en kooplui, gebeurde dit in de zestiende eeuw dus waarschijnlijk met landarbeiders uit het binnenland en de naburige regio's.

Misschien is het daarom dat ondanks de ogenschijnlijke daling van de bevolking de stadsrekeningen een duidelijke stijging in de stadsinkomsten uit accijnzen aantonen. De accijnzen in Hoeke waren taksen op de consumptie van bier, wijn en graan. De opmerkelijke toename in ontvangsten uit deze consumptietaks - opmerkelijk omdat Jean-Pierre Sosson juist het dalen hiervan in de vijftiende eeuw nog had gebruikt om de onleefbaarheid van Hoeke als stad aan te tonen - werd waarschijnlijk veroorzaakt door een combinatie van verschillende factoren. De toename van de inkomsten werd zonder twijfel beïnvloed door stijging van de voedselprijzen¹¹⁰ en vermoedelijk ook door een toename van de heffing zelf, maar misschien speelde de consumptie door de inwonende landarbeiders hier ook een rol. De bronnen zijn hier echter

108 L. VERVAET, 'The Employment of Servants in Fifteenth- and Sixteenth-Century Coastal Flanders: A Case Study of Scueringhe Farm near Bruges', in: J. WHITTLE (red.), *Servants in Rural Europe 1400-1900*, Woolbridge, 2017 (People, markets, goods: economies and societies in history, 10), p. 19-36.

109 Bijv.: BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamers, 35793 (1547-1548), f. 8r.

110 A.E. VERHULST, 'Prijzen van granen, boter en kaas te Brugge volgens de 'slag' van het Sint-Donatianskapittel (1348-1801)', in: C. VERLINDEN & E. SCHOLLIERS (red.), *Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant*, vol. II, Brugge, 1965 (RUG. Werken uitgegeven door de Faculteit van de letteren en wijsbegeerte, 136-137), p. 33-37.

Figuur 3:
 Evolutie van de gemiddelde hoogte van het issue-recht per casus in penningen parisis.
 Bron: BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamers, 35671 tot 35826.

niet helemaal duidelijk over. Een andere opvallende stijger in de stadsinkomsten is het issue-recht. Dit recht was een belasting van standaard 10% op het bezit van goederen die van een lid van de gemeenschap overging op een persoon die geen lid was van de gemeenschap.¹¹¹ Dit laatste gebeurde vooral wanneer poorters huwden en uit de stad vertrokken, of stierven en hun bezit nalieten aan buiten Hoeke wonende erfgenamen. De opvallende stijging van de gemiddelde opbrengst uit dit recht toont aan dat de poorters van Hoeke steeds rijker werden.

Een tweede duidelijk verschil tussen het vroegmoderne en het middeleeuwse Hoeke is een shift van oriëntering van de zee naar het land. Grond bepaalde voortaan het succes van de poorters van de stad, niet het water. De activiteiten die binnen het schependom plaatsvonden hadden finaal een overwegend ruraal karakter: akkerbouw en veeteelt. Zoals we zagen werden de percelen waarin het land was verdeeld steeds groter en kwamen ze in handen van een beperkt aantal eigenaars terecht. Paarden werden ingezet om de grond te bewerken.¹¹² Veel Hoekse grond was in buiten-

111 P. GODDING, *Le Droit privé dans les Pays-Bas méridionaux du 12e au 18e siècle*, 2de ed., Brussel, 1987 (Mémoires de la classe des lettres. Collection in-4. 2e série 14,1), p. 68.

112 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamers, 35791 (1545-1546), f. 5v en 35793 (1547-1548), f. 8r.

steeds bezit, maar de eigen poorters die grond bezaten, deden dat in grote hoeveelheden en ook buiten het eigen schependom. Vermoedelijk hadden de buitenpoorters en de kerkfabriek van Hoeke deze heroriëntering naar het land gemakkelijker gemaakt. Door de buitenpoorters in het Vrije had de stad Hoeke immers al veel langer rurale belangen. Ook de toename van grond in handen van de kerkmeesters had de relaties met het rurale hinterland ongetwijfeld bevorderd.

De heroriëntering van de zee naar de grond betekende echter niet een verlies van mercantiele attitude. Onder leiding van burgemeester Jacob Beilz¹¹³ vatte Hoeke in 1549 het plan op om in de stad een wekelijkse paardenmarkt en een jaarmarkt te organiseren, wat met de juridische specialisten te Brugge werd besproken.¹¹⁴ Er is verder geen indicatie te vinden dat die jaarmarkt en paardenmarkt werkelijk werden georganiseerd, toch is dit initiatief van Hoeke opvallend, in de eerste plaats omdat het de marktgerichtheid van de inwoners van Hoeke aantoont. De opbrengsten van de grond waren niet bedoeld voor eigen consumptie maar voor de markt. In de tweede plaats demonstrenen de plannen dat er een dynamiek van de schepenbank uitging en dat deze gestoeld was op ambities die de voorgaande eeuwen minder in de bronnen konden worden vastgesteld.

De bovenvermelde dynamiek en ambities, de doortastendheid, het zelfvertrouwen en de grotere onafhankelijkheid van aanpakken is dan ook het derde verschil met de stad uit de vorige eeuwen. Kenmerkend zijn de vele breedvoerig gedocumenteerde juridische geschillen die de burgemeesters, schepenen en menig poorter desnoods tot voor de Raad van Vlaanderen in Gent gingen uitvechten.¹¹⁵ Deze ruim beschreven geschillen zijn ook in de stadsrekeningen van andere steden - zoals Monnikerede en Mude - te vinden, maar Hoeke was hier bijzonder succesvol in.

113 Deze familienaam wordt in de historische bronnen zowel als Beels, Beils, Beilz en Beyls geschreven.

114 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamers, 35795 (1549-1550), f. 5v.

115 Voor een voorbeeld van een goed geargumenteed geschil, zie BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamers, 35761, f. 8r en 8v.

Een uiting hiervan is het paalboek waarin de paalstenen van 1554 werden beschreven. De territoriale onenigheid met het Brugse Vrije werd hiermee efficiënt beslecht. Dit geldt ook voor het geschil met de stad Brugge over de Verse Vaart die dwars door de waardevolle schorren van Hoeke werd gegraven. De gemeenschap van Hoeke liet zich niet zomaar afschepen door privileges waarvan de Bruggelingen zelf zich de herkomst nog nauwelijks wisten te herinneren.¹¹⁶ Hoeke zocht bondgenoten, nam een aantal juristen onder de arm en gaf niet op. Het resultaat was een compensatie met rijke grond die uiteindelijk door het schepencollege van Hoeke voor negen jaar aan de meestbiedende werd verpacht en de stadskas aanzienlijke fondsen opleverde. Even opvallend is het belang dat deze mannen hechtten aan het schrijven van een nieuw keurboek in 1522,¹¹⁷ het opstellen van een nieuw wezenboek en een codex om wetten “*ter vierscarre*” in te noteren. Bijna symbolisch is de speciale relatie die er ontstond tussen het stadsbestuur van Hoeke en de amman van Oostkerke, jarenlang de man die de Hoekse buitenpoorters in het Vrije lastig viel met omstellingen, maar uiteindelijk een medestander werd die tegen een jaarlijks terugkerende “*hoofscheede*” het stadsbestuur verwittigde wanneer het Vrije een van zijn poorters dreigde te belasten.¹¹⁸ Alles kon geregeld worden, ook de traditioneel moeilijke relatie met het Vrije. Die zelfverzekerdheid spreekt ook uit de onderhandelingen die de burgemeesters met de bedeontvangers voerden met het doel belastingvermindering te bekomen. Ze deden dit rechtstreeks, van man tot man, daar waar ze dit vroeger steeds wat dociel via de schepenbank van Brugge probeerden op te lossen. Dat zelfvertrouwen blijkt ook uit de bouw van het stadhuis, de onverbid-

116 In 1421 gunde de jonge hertog Filips de Goede de Bruggelingen in ruil voor een erfelijke rente het eeuwige eigendomsrecht op de slikken en schorren langs het Zwin. L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Inventaire des chartes: treizième au seizième siècle. 1er série*, IV, Brugge, 1871-1885 (Inventaire des archives de la ville de Bruges. série 1: treizième au seizième siècle), p. 364-368. Filips de Goede gaf in 1451 de steden Hoeke en Mude echter ook de toestemming de oevers van het Zwin langs de stedelijke grenspalen opnieuw te bedijken en de rente die voorheen aan de hertog werd betaald, zelf te innen. L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Inventaire des chartes: treizième au seizième siècle. 1er série*, V, Brugge, 1871-1885 (Inventaire des archives de la ville de Bruges. série 1: treizième au seizième siècle), p. 354.

117 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamers, 35768 (1522-1523), f. 9v.

118 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamers, 35806 (1560-1561), f. 9r.

delijke aandacht voor het issue-recht en de boodschappers die de schepenbank zelf begon uit te sturen. Voorheen werden de boodschappers ontvangen, nu trok de “*stedegarsoen*” erop uit richting Brugge, Sluis, Moerkerke, Cadzand en Monnikerede.

Er waren elementen die dat zelfvertrouwen en die onafhankelijkheid van de kleine gemeenschap in de hand hebben gewerkt. Het eerder vermelde combineren van een stedelijk ambt met de job van kerkmeester en een functie in de watering van 's Heer Baselishoek of Greveninge, als ontvanger of sluismeester, geneeerde macht. In alle functies lieten de bestuurders van Hoeke zich bijstaan door specialisten. Ze maakten gebruik van landmeters en van “*meesters*” uit Brugge, deskundigen in recht, administratie en in de “*Walsche tale*”. Deze meesters ontvingen jaarlijks een niet onaardige commissie van de stad Hoeke en het waren ook decennialang dezelfde die op de loonlijst prijkten. Daarnaast oefenden de burgemeesters en schepenen door de demografische terugval in de zestiende eeuw langer hun ambt uit dan dat dit in de vorige eeuw het geval was geweest.¹¹⁹ Demografische terugval en concentratie van macht en bezit liepen in Hoeke dus hand in hand. De reeds aangehaalde Jacob Beilz was op dit vlak in de eerst helft van de zestiende eeuw de onbetwiste kampioen. Hij trad op als schepen, burgemeester (eenentwintig keer) en tesorier van de stad, en ontvanger en sluismeester van de watering van 's Heer Baselishoek.¹²⁰ Omdat hij als burgemeester ook oppervoogd was van alle wezen van de stad, kon hij beslissen over alle vermogens van de wezen. Geen andere burgemeester was voor hem zo lang aan de macht geweest. Bijna alle stedelijke klussen werden door hem uitgevoerd en omdat hij zowat alle kassen beheerde die er in Hoeke werden bijgehouden, werd hij het centrum van bestuur, kapitaal en beslissing.

119 In de vijftiende eeuw bleven burgemeesters gemiddeld 2,13 jaar in hun ambt, in de zestiende eeuw was dat drie jaar.

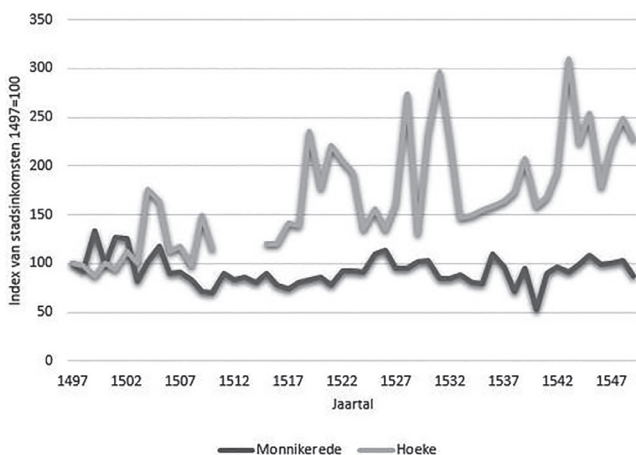
120 Zie voor de vele concrete aanwijzingen de volgende rekeningen: BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamers, 35780 (1534-1535) tot 35804 (1558-1559).

HOEKE EN MONNIKEREDE

Merkwaardig is dat Monnikerede - eeuwenlang juridisch en economisch lief en leed delend met Hoeke - vanaf de zestiende eeuw een totaal ander pad opging. De in vorige paragrafen beschreven stelligheid van Hoeke contrasteerde sterk met de kwetsbaarheid van Monnikerede. Deze kwetsbaarheid werd veroorzaakt door de armoede waarin de stad verzeild raakte. Deze kan duidelijk worden afgelezen uit figuur 4, een grafiek die voor beide steden de evolutie van het volume aan stadsinkomsten in de eerste helft van de zestiende eeuw weergeeft. Na de moeilijke periode onder Maximiliaan van Oostenrijk vielen de stadsinkomsten van beide steden terug op ongeveer een derde van wat het voorheen was geweest. Het is deze situatie die in de grafiek als beginpunt wordt aangegeven (1497=100).¹²¹

Monnikerede slaagde er nooit in zich te herstellen van de klap die de burgeroorlog had uitgedeeld. De stadsinkomsten bleven op het lage niveau en gingen er zelfs op achteruit. Dat was niet het geval in Hoeke. Na een moeilijke herstart gingen de ontvangsten daar gestaag de hoogte in. Vanaf 1502 gingen de wegen van beide steden duidelijk uit elkaar. Dit fenomeen staat vermoedelijk in verband met de verschillende wijze waarop de steden hun inkomsten konden verzekeren. Figuur 5 geeft hier een overzicht van. Monnikerede was voor het overgrote deel afhankelijk van rechtstreekse taxatie via de pointing en zetting. Als het geld nodig had, ging het dit rechtstreeks bij de poorters halen. In Hoeke maakte dit minder dan 40% uit. De inkomsten uit accijnzen, de issue-rechten, maar vooral die “andere” inkomsten uit verpachtingen, renten en huurgelden waren daar beduidend groter. De ontvangsten van Hoeke vertoonden overigens geregeld pieken die werden veroorzaakt door het issue-recht. De dood van een poorter was voor de tesorier van de stad meestal uitstekend nieuws. Soms bestond het issue-recht uit een veelvoud van het gangbare jaarinkomen van de stad. Hoeke investeerde deze “*jackpot*” meestal onmiddellijk in het stadhuis. In Monnikerede was dit nooit het geval. De dood van Christiaan Ooms bijv., lange tijd burgemeester, leverde

121 Het gaat hier over resp. 220 pond voor Hoeke en 211 pond voor Monnikerede.

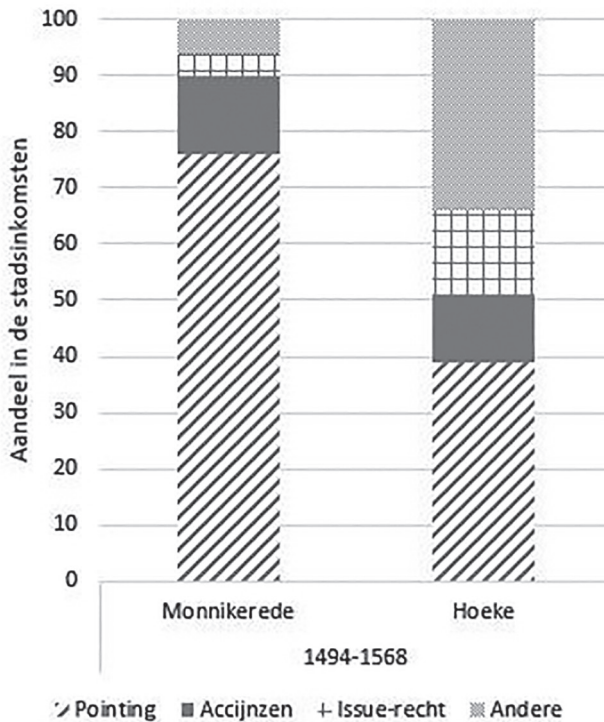
Figuur 4:
 Stadsinkomsten van Monnikerede en Hoeke in de eerste helft van de zestiende eeuw. Bronnen voor Hoeke: BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamers, 35747 tot 35796. Bronnen voor Monnikerede: BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamers, 36466 tot 36515.

weliswaar het hoogste bedrag op dat in de eerste helft van de zestiende eeuw aan issue-rechten te Monnikerede werd ontvangen, toch was het niet eens de helft van de totale gebruikelijke jaarlijkse stadsontvangsten.¹²² In vergelijking met de Hoekse burgemeesters waren deze van Monnikerede dus onbemiddelde stakkers.

De verschillen in de stadskas hadden uiteraard hun weerslag op het dagelijks beheer van de stad. Het stadhuis van Monnikerede werd uitsluitend opgelapt, dat van Hoeke herbouwd en uitgebreid. De enkele ponden die Monnikerede uitzonderlijk ter beschikking had, gingen meestal naar het herstellen van het dak. In sommige boekjaren was de stad zelfs genoodzaakt materiaal dat in het stadhuis was verwerkt - zoals houten tegels¹²³ - te verkopen. Monnikerede kreeg tussen 1504 en 1521 ook opnieuw te maken met een curatele van de regeringscommissarissen, iets wat in de vijftiende eeuw wel meer Vlaamse steden te beurt viel. Terwijl Hoeke zich sinds midden vijftiende eeuw niets meer hoef-

122 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamers, 36505 (1539-1540), f. 1r.

123 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamers, 36465 (1495), f. 1v.

Figuur 5: Verschillende types van stadsinkomsten van Monnikerede en Hoeke in de eerste helft van de zestiende eeuw. Bronnen voor Hoeke: BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamers, 35747 tot 35796. Bronnen voor Monnikerede: BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamers, 36466 tot 36515

de aan te trekken van opgelegde besparingsmaatregelen van de commissarissen,¹²⁴ werd Monnikerede nu opnieuw, en in opvallend scherpe bewoordingen (“*indien zij wel hadden gelet op profijt en welvaren van de inghezetene*”¹²⁵) verplicht te besparen op wer-

124 In de vijftiende eeuw legden de commissarissen niet enkel Hoeke beleidsregels op, maar op hetzelfde moment ook aan Damme en Monnikerede. Later volgden nog Diksmuide, Eeklo, Nieuwpoort, Oudenburg en Ninove. A. PINCHART, *Inventaire des archives des chambres des comptes, précédé d'une notice historique*, 5, Brussel, 1879 (*Inventaires des archives de la Belgique*), p. XI-XII.

125 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamers, 36484 (1515-1516), f. 1v.

kingskosten: minder reizen, het feest van Sacramentsdag bescheiden vieren, geen jaarlijks laken, enz.

Tegen het midden van de zestiende eeuw was het verschil tussen beide steden overduidelijk. Hoeke betaalde minstens twee derden van de gelagen die ter gelegenheid van het vernieuwen van de twee wetten in de herbergen van Damme plaatsvonden en het gebeurde wel eens dat Monnikerede helemaal niet bereid was hierin bij te dragen.¹²⁶ In 1557 trok de burgemeester van het inmiddels armlastige Monnikerede naar Brugge, het wettelijk hoofd, met de vraag “*die van der stede [te] ontslaene van eenighe wet ofte justicie te moeten onderhoudene [...] maer dat zy te recht staen zouden voor die van Damme ofte van Houcke*”.¹²⁷ De stad was inmiddels te arm om de kosten van de rechtspraak te kunnen dragen en riep de hulp van Damme en van Hoeke in: “*ghemerct de cleene macht ende menichte . . . ende meest al leven up de aelmoesen van den goeden lieden ende disch van Oostkercke*”. Het valt op dat de burgemeester hier ook de stad Hoeke als alternatief naar voor schuift, niet enkel het voor de hand liggende Damme. Een nietsvermoedende Gilliodts-Van Severen vermeldt in zijn *Coutumes des petites villes* dat de Monnikeredse burgemeester Verdonck werd begeleid door “schepen” Jacob Beilz, zich niet bewust van het feit dat deze Jacob Beilz geen schepen van Monnikerede was, maar burgemeester van Hoeke. Dat Jacob Beilz in het gezelschap van de burgemeester van Monnikerede aan deze dagvaart naar Brugge deelnam, werpt een heel ander licht op het expliciete voorstel om de jurisdictie van Monnikerede door Hoeke te laten overnemen. De burgemeester van Hoeke - op dat moment al centrum van kapitaal, beslissing en macht in eigen stad - deed duidelijke inspanningen om de radeloze magistraat van Monnikerede naar de uitgang te begeleiden, in de hoop zich een deel van de macht te kunnen toe-eigenen.

126 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamers, 35802 (1556-1557), f. 11v.

127 L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Coutumes des petites villes* 3, p. 347.

DE TACHTIGJARIGE OORLOG WORDT FATAAL

De inspanningen van Jacob Beilz waren echter tevergeefs, de schepenbank van Monnikerede bleef onafhankelijk recht spreken. Ten gevolge van de Tachtigjarige Oorlog kreeg Hoeke het na 1568 zelf zeer moeilijk. Zoals gebruikelijk in periodes van crisis, begonnen de rekeningen van de stad ook nu hun breedvoerigheid en rijkheid te verliezen. Het discours werd onvriendelijk. Opnieuw ging een deel van de stadskas naar het kopen van buskruit en ander wapentuig.¹²⁸ De inwoners van Hoeke trokken de wacht op, aan land en op zee, zowel in de dag als 's nachts.¹²⁹ De grote kosten aan het stadhuis in 1575 en de jaren nadien lijken op het herstellen van moedwillig aangebrachte vernielingen. In maart 1578 werd te Brugge net als in Gent een calvinistische Raad der Achttien aangesteld die over bestuurlijke en geestelijke bevoegdheden beschikte.¹³⁰ Het grootste deel van de bevolking van de parochies in de wijde omtrek ging op de vlucht. Zij die het minst te verliezen hadden, bleven achter.¹³¹ De Hoekse kerkrekeningen van 1580 schetsen nog een beeld van kordate kerkmeesters, maar uiteindelijk vielen de kerkdiensten stil. Een jaar later verstomde ook de kerkelijke boekhouding.

In 1581 was Hoeke een Staatse stad. De stadsrekening van dat jaar - de allerlaatste die van Hoeke als zelfstandige stad bewaard is gebleven - werd gesloten en ondertekend door Noël de Caron, vertegenwoordiger van vorst Willem van Oranje, graaf van Nassau.¹³² Wat volgde waren nieuwe jaren van krijgsgeweld zoals zich dat ook op het einde van de vijftiende eeuw had voorgedaan. In 1583

128 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamers, 35819 (1573-1574), f. 10v.

129 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamers, 35820 (1574-1575), f. 11r.

130 A. DESPRETZ, 'De restauratie der Gentse Calvinistische Republiek (1577-1579)', in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 17 (1963), p. 139.

131 J. GELDHOFF, 'De politiek en religieuze situatie in het Brugse Vrije 1578-1584', in: D. VAN DER BAUWHEDE & M. GOETINCK (red.), *Brugge in de Geuzentijd: bijdragen tot de geschiedenis van de hervorming te Brugge en in het Brugse Vrije tijdens de 16de eeuw*, Brugge, 1982, p. 65-68.

132 "Ghehoort, gheexamineert ende ghesloten binnen der stede van Damme up stede-huus ... bij ons Noel de Caron, heer van Schoonwallen in de absentie van den hooch-gheboren vorst Willem, prinche van Orangen, Grave van Nassau...". BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamers, 35826 (1580-1581), f. 10v.

werd het gebied rond Hoeke opnieuw onder water gezet, een techniek die in de streek al vaker tijdens militaire dreiging was toegepast.¹³³ Ditmaal moest het de opmars van Farnese richting Sluis belemmeren.¹³⁴ Een jaar later gaf Brugge zich aan hem over. Sluis bleef rebels en blokkeerde het Zwin tot het in 1587 in Farnese zijn meerdere moest erkennen. De bevaarbaarheid van het Zwin en de veiligheid tijdens het reizen waren ondertussen zodanig achteruit gegaan dat de handel met Brugge voornamelijk langs de Ieperleet gebeurde, ver verwijderd van de vroegere voorhavens.¹³⁵ De kerkrekening van 1591 gunt echter een blik op een schuchtere hervatting van het gewone leven. Over het ontbreken van de boekhouding tussen 1580 en 1591 werd verbazend nuchter gerapporteerd “... *en can men niet geweten daer die ghedaen was in de troubelen de wijle de rebellen van zijn majesteit* ...”.¹³⁶

De stedelijke boekhouding leek zich echter niet meer op gang te kunnen trekken. In 1594 was het helemaal voorbij. Filips II liet de drie steden Damme, Monnikerede en Hoeke in elkaar opgaan omdat - althans volgens de door de vorst ondertekende tekst - de inwoners van Hoeke en Monnikerede haast allemaal waren gestorven of weggevlucht ten gevolge van het ontij, het aanhoudend strijdgewoel, de hongersnood, ziekte en verwoesting van het platteland.¹³⁷ De rekening van Damme van 1595 - die in september 1594 begint - vertoont nog geen spoor van Hoekse of Monnikereedse activiteit. Pas in de rekening van 1596 presenteren de samengevoegde steden zich als de “*De wet der steden Damme, Muenckerede en Houcke*”.¹³⁸

133 Voor een overzicht hiervan zie: J. LEPER, *Kunstmatige inundaties in marietm Vlaanderen, 1316-1945*, Tongeren, 1957, p. 102-109.

134 M. RYCKAERT & A. VANDEWALLE, ‘De Strijd voor het behoud van het Zwin’, in: V. VERMEERSCH (red.), *Brugge en de zee: van Bryggia tot Zeebrugge*, Antwerpen, 1982, p. 63.

135 M. COORNAERT, *Knokke en het Zwin: de geschiedenis, de topografie en de toponymie van Knokke*, Tielt, 1974, p. 84.

136 BRUGGE, *Rijksarchief*, Brugse Vrije Registers, 12234, 1591, f. 11v.

137 “... *par l’injure du temps, continuelle guerre, famine, peste et devastation du plat pays, les citoyens et inhabitants de nos ville de Houcke et Meunikereede seroient presque tous trespassez en enfuis*...”. L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Coutumes des petites villes* 2, p. 264-266.

138 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamers, 33726 (1595-1596), f. 1v.

CONCLUSIE

Hoeke en Monnikerede dankten hun ontstaan en groei aan de bloei van Brugge. Beide kleine steden kenden tijdens de late middeleeuwen een parallelle ontwikkeling van geleidelijk verval als voorhaven. Na 1500 ging de evolutie in deze steden echter een andere richting uit. In Hoeke ontstond een kleine, welgestelde gemeenschap, in Monnikerede gebeurde dat niet. Demografische wijzigingen, de oriëntering naar land en de concentratie van macht onderscheiden het zestiende-eeuwse Hoeke van de stad uit de voorgaande eeuwen. Deze drie ontwikkelingen kunnen niet los van elkaar worden gezien. De eerste twee - demografie en oriëntering naar land - zijn verantwoordelijk voor het beeld van de langzame dood dat de meeste historici van het zestiende-eeuwse Hoeke hebben geschetst. Het is echter de derde wijziging - de concentratie van macht - die ons verplicht dit beeld te nuanceren. Hoeke kende weliswaar een verval als haven en stad, maar ook een opgang als bijzondere landbouwgemeenschap die zich bediende van de mogelijkheden en structuren die het schependom, het waterschap en de kerkfabriek boden.

In zijn studie over de Vlaamse kustvlakte ziet Tim Soens dit soort gemeenschappen van welgestelde mannen overal in het Brugse Vrije ontstaan. De combinatie van ecologische druk, de specifieke landsheerlijke relaties en de nood aan variabele pacht bij de heren had de kleine boeren doen verdwijnen. Door eigendomsconcentratie raakte heel wat grond in handen van zogenaamde *absentee landowners*: kloosters, kerkelijke instellingen en stedelijke burgerij. Slechts een minderheid van de vrije boeren kon zich door onteigening, aankoop en ruil een groot deel van het grondbezit toe-eigenen. Deze minderheid oefende bestuursfuncties uit in het waterbeheer en functioneerde in schepenambten en grafelijke posities.¹³⁹ De organisatorische en politieke cohesie binnen deze nieuwe, lokale elite was bijzonder groot.¹⁴⁰ Dit artikel toont aan

¹³⁹ SOENS, *De spade in de dijk?*, p. 264.

¹⁴⁰ K. DOMBRECHT & W. RYCKBOSCH, 'Wealth Inequality in a Time of Transition: Coastal Flanders in the Sixteenth Century', in: *The Low Countries Journal of Social and Economic History*, 14 (2017), p. 84.

dat ook in de zestiende-eeuwse stad Hoeke de prille vormen zichtbaar werden van het sociaal-agrosysteem dat de gehele Vlaamse kuststreek tot ver in de negentiende eeuw zou karakteriseren:¹⁴¹ niet het overleven van het gezin maar dat van de boerderij stond centraal; de grond was grotendeels in handen van afwezige landeigenaren dat door hen werd verpacht aan welgestelde pachtboeren; deze boeren werkten op hun uitgestrekte bedrijven met ingehuurde arbeiders en ze brachten hun opbrengsten naar de markt.¹⁴²

Waarom dezelfde transitie niet plaatsvond in Monnikerede is niet helemaal duidelijk. Vermoedelijk werd de ontwikkeling van machtsrelaties hier ongunstig beïnvloed door het nabuurschap van Oostkerke en het ontbreken van een eigen parochie. Zoals we zagen bezorgde de Tachtigjarige Oorlog de beide steden echter opnieuw hetzelfde lot. De langdurigheid van de crisis, waarin dit keer juridische, landschappelijke en economische tegenslagen met religieuze geschillen werden gecombineerd, was voor beide steden de genadeslag.

141 Een sociaal-agrosysteem moeten we ons voorstellen als een bij uitstek ruraal productiesysteem dat enerzijds wordt bepaald door bodemcondities, het landschap en het klimaat van het gebied, maar ook door de regio-specifieke sociale relaties die betrokken zijn in de economische reproductie. Voor meer bijzonderheden en de kenmerken van de landbouw in de kustvlakte, zie E. THOEN, 'Social agrosystems' as an economic concept to explain regional differences. An essay taking the former county of Flanders as an example (Middle Ages-19th. century)', in: B.J.P. VAN BAVEL & P. HOPPENBROUWERS (red.), *Landholding and land transfer in the North Sea area (late Middle Ages-19th century)*, Turnhout, 2004 (CORN publication series, 5), p. 47-62.

142 E. THOEN & T. SOENS. 'The Family or the Farm: A Sophie's Choice? The Late Medieval Crisis in the Former County of Flanders', in: J. DRENDEL (red.), *Crisis in the Later Middle Ages: Beyond the Postan-Duby Paradigm*, Turnhout, 2015 (The Medieval Countryside, 13), p. 215-218.

De Eed van het Brugse smedenambacht (1783), een groepsportret van Bernardus Fricx

Op *De Eed van het Brugse smedenambacht* van Bernardus Fricx (1750-1814) zijn nachtmannen afgebeeld.¹ Centraal op de achterwand van de ambachtskamer staat hun patroonheilige Eligius. De namen van de leden van de Eed tijdens het dienstjaar 1782-1783 worden vermeld bovenaan op het middenpaneel. Het groepsportret is een momentopname van een bestuursvergadering.

In de literatuur is aan dit Brugse corporatiestuk weinig aandacht besteed.² Er is geen onderzoek gedaan naar de biografieën en professionele activiteiten van de geportretteerden. Ook is niet eerder nagegaan wat de mogelijke intentie is geweest van de opdrachtgevers van dit werk. De bestelling van een vrij duur groepsportret is immers niet vanzelfsprekend voor een ambacht met financiële problemen. De nieuwe archivalische gegevens in dit artikel laten toe om, vanuit een contextuele benadering, de iconografie van het schilderij en de mogelijke intenties van de opdrachtgevers te verduidelijken. Daardoor wordt een kunsthistorische vergelijking mogelijk met oudere Brugse groepsportretten en met het enige andere in de Nederlanden bewaarde corporatiestuk van smeden, *De prediking van de H. Eligius en portretten van leden van het Antwerpse smedenambacht* (1588) van Ambrosius I Francken (1544/45-1618).³

Pieter Ledoux (1730-1807) heeft in de *Levens der kunstschilders* uit 1796 een kort stuk gewijd aan zijn tijdgenoot Bernardus Fricx.⁴

1 Olieverf op doek, 196 x 270,5 cm, 1783, B. Fricx, Musea Brugge, inventarisnr. 0000. GRO1285.1.

2 H. PAUWELS, *Groeningemuseum, Catalogus*, Brugge, 1960, p. 169; V. VERMEERSCH, *Gilden en ambachten*, Brugge, 1988 (Museumpromenade, 2), p. 18-20; F. BONNEURE, 'Fricx Bernard', in: *Lexicon van Westvlaamse beeldende kunstenaars*, Kortrijk, 1993, deel 3, p. 88; H. VLIEGHE, *Stedelijke Musea Brugge, Catalogus schilderijen 17de en 18de eeuw*, Brugge, 1994, p. 110.

3 Olieverf op paneel, midden 250 x 188 cm, luiken 260 x 89 cm, 1588, Ambrosius I Francken, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen, inventarisnr. 576.

4 BRUGGE, *Stadsarchief* (verder SAB), Oud Archief (verder OA), 409, Academie, 230, P. LEDOULX, *Levens der konst-schilders, konstenars en konstenaeressen soo in t*

Bernardus Fricx, *De Eed van het Brugse smedenambacht*, 1783, olieverf op doek, Brugge, Musea Brugge, © Lucas - Art in Flanders vzw, foto Dominique Provost

Nadien wordt Fricx in de kunsthistorische literatuur slechts sporadisch vermeld. In het laatste deel van deze bijdrage bespreken we niet eerder gepubliceerde archivalische gegevens over het leven en de artistieke productie van deze vergeten Brugse schilder.

HET BRUGSE SMEDENAMBACHT

Het smedenambacht is één van de oudste ambachten van Brugge. De smeden beschikken reeds in de 13de eeuw over een eigen keure.⁵ In de 14de eeuw nemen zij deel aan militaire expedities naar Dowaai, Gravelingen en Kassel.⁶ De beroepsorganisatie van de smeden is een Brugs hoofdambacht, dat medezeggenschap heeft in het stadsbestuur.⁷ Verschillende corporaties hangen als letten of aparte onderdelen af van het smedenambacht. Dit is onder meer het geval met de slotenmakers, de koperslagers, de hoefsmeden, de nagelmakers en de goud- en zilversmeden.⁸

Om lid te worden van het ambacht dient men het beroep als meester zelfstandig uit te oefenen. Daarvoor moet men aan bepaalde voorwaarden voldoen, zoals poorter of volgerechtigde burger zijn van de stad, de leertijd van vier jaren bij een vrij meester volledig hebben doorgemaakt en de meesterproef hebben afgelegd. Na de leertijd worden de meeste smeden niet meteen lid van het ambacht, maar zijn zij gedurende enkele jaren gezelschap bij een andere

schilderen beeld-houwen als ander konsten de welke van de stadt Brugge gebooren syn ofte aldaer hunne konsten geoeffent hebben, 1796, f. 171; J.L. MEULEMEESTER, 'Doulx, Pieter le, schilder en schrijver', in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, Brussel, 1990, deel 13, kolom 248-251.

- 5 J. GAILLIARD, *De ambachten en neringen van Brugge, of beschrijving hunner opkomst, bloei, werkzaamheden, gebruiken en voorregten*, Brugge, 1854, facs. uitg. 1977, Brugge, p. 107-118.
- 6 A. STROOBANTS, 'De slotenmakers als onderdeel van het Brugse smedenambacht', in: R. DECLERCQ, J. LEM & D. VANLOOKE (red.), *Open of dicht. Geschiedenis van sleutel en slot*, Nieuwpoort, 1998, p. 62-69.
- 7 P. DESTOOP, 'Particularités sur les corporations et métiers de Bruges', in: *Annales de la Société d'Emulation pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre*, Tome 1, 2e Série (1843), p. 133-166; E. VANDEN BUSSCHE, 'Les métiers de Bruges', in: *La Flandre, Revue des monuments d'histoire et d'antiquités*, 7 (1875), p. 223-238 en 359-370.
- 8 GAILLIARD, *De ambachten en neringen van Brugge*, p. 108-111.

meester om zich verder te bekwamen en om voldoende kapitaal op te bouwen voor een eigen werkplaats.⁹

De Eed is het jaarlijks wisselende bestuur van het ambacht. De deken is de voorzitter van het bestuurscollege. De andere leden worden aangeduid als gezworenen of vinders.¹⁰ De bestuursleden leggen de eed van getrouwheid af tegenover de stadsmagistraat. Die heeft hen gekozen uit een door het ambacht opgemaakte dubbele kandidatenlijst. De gouverneur of penningmeester heeft geen beslissingsrecht. De klerk heeft een zuiver administratieve functie. Hij doet de boodschappen en vervult taken zoals het opstellen en bijhouden van de inschrijvingsregisters. De ouderlingen zijn afgetreten leden van de Eed, die raad geven bij vooral financiële zaken.

De smeden bezitten een gebouwencomplex in de naar hen genoemde Smedenstraat. Aanvankelijk is het een tehuis voor armen van het ambacht. Vanaf de 14de eeuw wordt dit *Sinte Looy's huse* uitgebreid met godshuizen, een ambachtskamer en een kapel.¹¹

De tweede helft van de 18de eeuw is voor steeds meer ambachten in de Oostenrijkse Nederlanden een zeer moeilijke periode. De voorrechten van de ambachten worden door de overheid afgebouwd, hun politieke macht is minimaal en zij hebben een zware schuldenlast.¹² Dat is ook het geval in Brugge. De smeden kunnen

9 A. SCHOUTEET, 'Ambachten te Brugge onder het ancien régime', in: W.P. DEZUTTER & L. GOETINCK (red.), *Op en om de bouwwerf. Ambachtswezen-oud gereedschap, Catalogus*, Brugge, 1975, p. 15-26; A. VANDEWALLE, 'De ambachtsbesturen van de corduaniers, de timmerlieden en de schrijnwerkers. Inleiding', in: A. VANDEWALLE (red.), *Brugse ambachten in documenten. De schoenmakers, timmerlieden en schrijnwerkers (14de-18de eeuw)*, Brugge, 1985 (Brugse Geschiedbronnen, 16), p. 11-16; STROOBANTS, 'De slotenmakers', p. 62-69; J. DUMOLYN, 'De Brugse ambachtsbesturen tijdens de late middeleeuwen: enkele institutionele en rechtshistorische aspecten', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 147 (2010), p. 309-327.

10 Vinders zijn door het stedelijk bestuur aangestelde keurmeesters, die met de deken een gilde of ambacht besturen. J. VERDAM, *Middelnederlandsch Handwoordenboek*, 's-Gravenhage, 1956, p. 715.

11 A. MAERTENS, *Gids der Brugsche godshuizen*, Brugge, 1940, p. 73-74; J. DE SMET, 'Het Sint-Elooisgasthuis te Brugge in 1399', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 98 (1961), p. 92-98; M. RYCKAERT, 'Ambachtshuizen te Brugge. De huizen van de timmerlieden, de metselaars, de tegeldekkingen en de kapel van de smeden', in: *Op en om de bouwwerf*, p. 37-53.

12 H. VAN HOUTTE, *Histoire économique de la Belgique à la fin de l'Ancien Régime*,

hun jaarrekeningen in 1769-1772 nog met een batig saldo afsluiten, maar stapelen nadien de verliezen op. In 1781 zijn de schulden opgelopen tot meer dan 223 ponden groten. Van 1679 tot 1781 spenderen zij jaarlijks gemiddeld 36 ponden groten aan reparaties van hun kapel en huizen.¹³ Bij keizerlijk decreet van 19 april 1783 worden de Brugse smeden verplicht hun financiën te saneren. Zij verkopen zeven huizen in de Smedenstraat *om aldus bevrijdt te wesen van de jaerlijksche swaere reparatien, die den ambaghte meer ende meer ten achteren braghte, ende om met het provenu der te doene vercoopinge soo veel mogelijk de lasten vanden selven ambaghte af te leggen*.¹⁴ Met de opbrengst van 981-8-3,5 ponden groten lossen de smeden drie zware renten af. De jaarrekening van 1783 wordt afgesloten met een positief saldo. Daarmee doen de smeden het beduidend beter dan andere Brugse ambachten, waaronder de timmerlieden, de brouwers en de vleeshouwers, die in 1784 een gezamenlijke schuld hebben van 48.000 ponden vlaams.¹⁵ Wellicht was het gunstige resultaat van deze ingrijpende maatregelen voor de smeden de aanleiding tot de bestelling van een groepsportret.

De kapel en het ambachtshuis van de smeden worden openbaar verkocht in 1798.¹⁶ Nadien doet de kapel dienst als magazijn en vanaf 1928 als garage. Zij wordt in 1962-1963 gesloopt.¹⁷

Gent, 1920, p. 54-115; Y. VANDEN BERGHE, *Jacobijnen en Traditionalisten. De reacties van de Bruggelingen in de revolutietijd (1780-1794)*, Brussel, 1972, deel 1, p. 58-70; SCHOUTEET, 'Ambachten te Brugge', p. 15-26; VANDEWALLE, 'De ambachtsbesturen', p. 11-16; K. VAN HONACKER, 'De politieke cultuur van de Brusselse ambachten in de achttiende eeuw: conservatisme, corporatisme of opportunisten?', in: C. LIS & H. SOLY (red.), *Werken volgens de regels. Ambachten in Brabant en Vlaanderen 1500-1800*, Brussel, 1994, p. 179-228; STROOBANTS, 'De slotenmakers', p. 62-69.

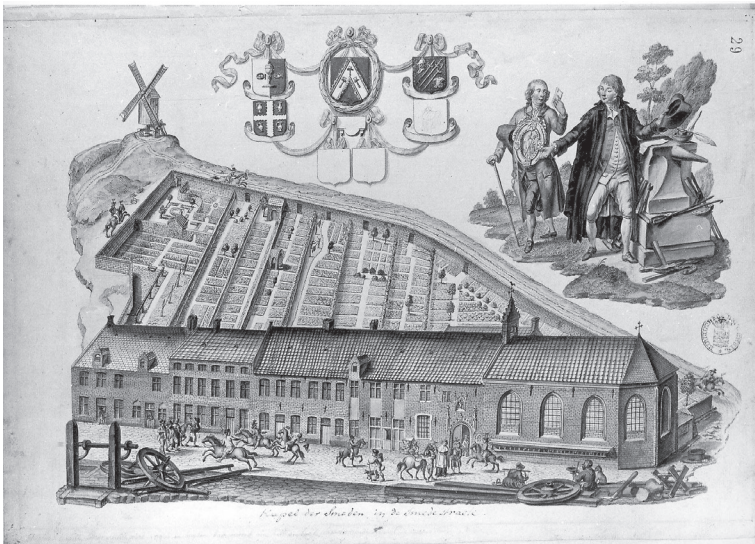
13 BRUGGE, *Rijksarchief* (verder RAB), Ancien Régime (verder AR), 393, Ambachten, Smeden, Rekeningen 1762-1789, Rekeningen 1.12.1770-30.11.1771 tot en met 1.12.1780-30.11.1781.

14 RAB, AR, 393, Ambachten, Smeden, Rekeningen 1762-1789, Rekening 1.12.1782-30.11.1783, f. 1v-2v en 3r-5v.

15 VANDEN BERGHE, *Jacobijnen en Traditionalisten*, p. 67-68.

16 GAILLIARD, *De ambachten en neringen van Brugge*, p. 114.

17 L. DEVLIEGHER, 'Twee gesloopte gebouwen te Brugge: De Smedenkapel en de kapel van het Sint-Elisabethklooster', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 100 (1964), p. 100-109.

Johannes Beerblock, *De smedekapel te Brugge*, ca. 1796, tekening, Brugge, Musea Brugge, © KIK-IRPA

HET GROEPSPORTRET DE EED VAN HET BRUGSE SMEDENAMBACHT
(1783)

De smeden betalen tijdens het dienstjaar 1782-1783 voor hun groepsportret vijftien ponden en vijf schellingen groten aan Bernardus Fricx. De griffier van de Vierschaar van het Brugse stadscollege, Jonker Joseph Ignace D'Hooghe, verleent expliciet zijn toestemming voor deze betaling omdat de smeden met de verkoop van hun huizen snel hebben voldaan aan het keizerlijk decreet.¹⁸ Na de opheffing van het ambacht tijdens de Franse periode komt het schilderij in bezit van de stad Brugge, die het in 1913 in bruikleen afstaat aan het Oudheidkundig Genootschap. Het werk wordt in 1975 gerestaureerd in het atelier van het Groeningemuseum.¹⁹

Acht mannen zijn afgebeeld op *De Eed van het Brugse smedenambacht*. In de ruime kamer zitten zeven personen aan een lange tafel en staat één man rechts naast de open deur. Zij hebben allen een driedelig pak aan, waarvan de aansluitende, openhangende jas nauwe mouwen tot de pols heeft. Sober borduursel versiert de jas en de bijpassende vest. De jas van vier mannen aan de tafel is uniform roodbruin gekleurd. Iedereen draagt een halsdoek. Zes smeden hebben over de linkerschouder een mantel gedrapeerd. De heren zijn gladgeschoren. Op twee mannen na dragen zij een pruik reikend tot het oor met krullen aan de zijkanten.²⁰

De deken zit in het midden. Hij trekt aan een zilveren trekking, die via een koord met een niet zichtbare bel is verbonden. Zijn lin-

18 RAB, AR, 393, Ambachten, Smeden, Rekeningen 1762-1789, Rekening 1.12.1782-14.1.1784, f. 1r en 7v: Voorts betaelt aen den finschilder Sr Bernardus Fricx de somme van £ 15-5-0 gr[oeten]. over t'schilderen van van eene schilderije breeder als per quittantie deselve 15-5-0; [in de marge] op rapport aen het collegie. Naer rapport. Wiert geresolveert de uytgetrockene somme van £ 15-5-0 gr. ten laste van het ambaght te passeren in consideratie van de devoiren ende besoignen bij den deken [Vander Beke] ende desen rendant [Lebret] gedaen soo in het vervolg van het decreet als in het verkoopen de huysen desen ambaghte gecompeteert hebbende sonder dat sij uyt desen hoofde eenigen extraordinairen loon sullen genieten ende met last dat de schilderye in desen ten allentijden sal toebehooren aen het ambaght. Actum in camer den 21 jan[ua]rij 1784 mij p[resen]t. [Joncker Joseph Ignace] D'Hooghe, [heere van] de Gauguerie, Raed pensionaris ende greffier van de vierschaere commissarissen ordinaire uyt den collegie deser stadt Brugge.

19 PAUWELS, *Groeningemuseum*, p. 169; VLIEGHE, *Catalogus schilderijen 17de en 18de eeuw*, p. 110.

20 R. GREEN, *Kleding en mode in kleur*, Baarn, 1977; J. PEACOCK, *Kleding door de*

Bernardus Fricx, *De Eed van het Brugse smedenambacht*, detail, borstschild van de klerk van het ambacht, © KIK-IRPA

kerhand rust op een boek, mogelijk het resolutieboek van het ambacht. Op het boek dat ernaast ligt staat *register*. Aan weerszijden van de deken zitten telkens twee vindere. Deze die het verst van de deken af zitten zien er duidelijk jonger uit dan hun collega's. De gouverneur zit links aan de tafelhoek. Voor hem liggen papieren op de tafel. Uiterst links zit een persoon in een donker pak aan het hoofd van de tafel met voor zich een schrijfflessenaar en een inktpottenstel. Hij houdt een document in de hand, waaraan twee zegels zijn vastgemaakt die op de hoek van de tafel liggen. Deze attributen suggereren dat dit de griffier is. Rechts staat de klerk van het ambacht met een borstschild in koper met zilveren omlijsting, waarop de H. Eligius is afgebeeld. Ook hij draagt een driedelig pak met kniebroek en een over de linker schouder gedrapeerde mantel.

De groene kleur van de gordijnen voor het raam en in de deuropening sluit aan bij die van het tafelkleed. De achterwand van de kamer is versierd met decoratieve panelen tussen pilasters. Tussen twee landschappen staat op het middenpaneel de patroonheilige Eligius (Elooi, ca. 588-660). Hij is bij Limoges geboren, wordt edelsmid van de Frankische koning Chlotarius II, verricht missiewerk en is ca. 641 bisschop van Noyon (Oise).²¹ Hij is hier afgebeeld in bisschopsgewaad met een kromstaf en met een gekroonde smidshamer in de rechterhand.

De Eed van het Brugse smedenambacht heeft een in de breedte uitgewerkt compositieschema met de tafel als ordenend en bindend element. Er is geen spoor van een gezamenlijke maaltijd. *De Eed van de Brugse chirurgijnen* (1677) van Philips Bernaerts (ca. 1620-1683) is het oudst bewaarde voorbeeld van een tafelopstelling op Brugse ambachtelijke groepsportretten.²² Deze compositie

eeuwen heen. Een visuele geschiedenis, Haarlem-Kapellen, 1991; M. BRUGGEMAN, *Kant en kostuum*, Brugge, 1995 (Museumpromenade, 11).

21 Zie: W.P. DEZUTTER & M. GOETINCK, 'De verering van de H. Eligius, de H. Jozef en de vier gekroonden', in: *Op en om de bouwwerf*, p. 97-109; J. HALL, *Hall's iconografisch handboek. Onderwerpen, symbolen en motieven in de beeldende kunst*, Leiden, 1993, p. 97.

22 Olieverf op doek, 238,5 x 310 cm, 1677, P. Bernaerts (of Bernaerdt), Musea Brugge, inventarisnr. 0000.GRO0441.1; zie: E. MULS, 'De eed van de Brugse chirurgijnen, een corporatiestuk van Philips Bernaerts (1677). Een contextuele analyse met nieuwe gegevens over maker en geportretteerden', in: *Oud Holland*, 129 (2016), p. 149-166.

Ambrosius I Francken, *De prediking van de H. Eligius en portretten van leden van het Antwerpse smedenambacht*, 1588, middenpaneel, olieverf, Antwerpen, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten, © Lucas - Art in Flanders vzw

wordt nadien overgenomen in de Brugse corporatiestukken van de schippers, de makelaars en de kleermakers.²³ Op een totaal van 29 publieke groepsportretten uit Brugge zijn er elf rond een tafel opgebouwd, waarvan acht uit de 18de eeuw.²⁴ Iconografische elementen die geregeld terugkomen zijn de belring van de ambachtsdeken en het borstschild van de knaap.²⁵

De prediking van de H. Eligius en portretten van leden van het Antwerpse smedenambacht (1588) van Ambrosius I Francken is één van de eerste altaarstukken die Ambrosius I Francken na de val van Antwerpen (1585) heeft geschilderd.²⁶ De compositie ervan is heel wat dynamischer dan de statische vormgeving van *De Eed van het Brugse smedenambacht* (1783). Tegen de achtergrond van de voormalige Sint-Walburgakerk in Antwerpen imponeert een expressieve H. Eligius op de preekstoel. Op het middenplan zijn de smeden geportretteerd. Sommigen voeren een geanimeerd gesprek. Vrouwen en kinderen zijn actieve toehoorders.

- 23 *De eed van het schippersgilde te Brugge*, olieverf op doek, 180 x 200 cm, 1702, J. Van den Kerckhove, Musea Brugge, inventarisnr. 1985.GRO0015.; *Zitting van de Brugse Kamer van koophandel*, olieverf op doek, ca. 1725, anoniem, SAB; *Het bestuur van het Brugse kleermakersambacht*, olieverf op doek, 147 x 209,5 cm, 1754, P. Beuckels, Musea Brugge, inventarisnr. 0000.GRO1456.1.; *Bijeenkomst van het kleermakersambacht van Brugge*, pen op papier, ca. 1781, J. Beerblock ?, Musea Brugge, zie: C. VAN DE VELDE, *Stedelijke Musea Brugge Steinmetzkabinet, Catalogus van de tekeningen*, Brugge, 1984, deel 2, p. 353; E. MULS, *Het cleeden van de derthien arme mannekens: het ambacht van de Brugse scheppers (kleermakers) en de fundatie van Gruuthuse (1774)*, in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 154 (2017), 31-54.
- 24 B. WOLTERS VAN DER WEY, *Corporate Splendour. Civic Group Portraits in Brabant 1585-1800: A Social, Typological and Iconographic Approach*, K. VAN DER STIGHELEN & H. VLIEGHE (red.), Turnhout, 2015 (Pictura Nova, 18), p. 436-439. Een publiek groepsportret is een herkenbare afbeelding van leden van een groepering, die op publieke wijze deelneemt aan het maatschappelijke leven.
- 25 Voor belring en borstschild, zie: V. VERMEERSCH, *Zilver & Wandtapijten*, tent. cat., Brugge, 1980; D. MARECHAL, *Meesterwerken van de Brugse edelsmeedkunst*, tent. cat., Brugge, 1993.
- 26 N. PEETERS, *'Den qyaden tyt? The artistic career of the young Ambrosius Francken before the fall of Antwerp'*, in: *Oud Holland*, 121 (2008), p. 99-116; B. WOLTERS VAN DER WEY, *Groepsvertoon. Publieke groepsportretten in Brabant 1585-1800: Studie vanuit maatschappelijk, typologisch en iconografisch oogpunt en kritische catalogus*, doctorale scriptie KU Leuven, Leuven, 2012, deel 3, p. 349-350; WOLTERS VAN DER WEY, *Corporate Splendour*, p. 194-195 en 265.

DE OPDRACHTGEVERS

De namen van de geportretteerde smeden staan bovenaan op het middenpaneel van het schilderij: *HENDERICK VANDERBEKE* 3 *MAEL DEKEN* 1783, *ANTONE VAN HAEKE OUDEN DEKEN* 1768, *PIETER LONKE OUDEN DEKEN* 1770, *JOSEPHUS CORNETTE OUDEN DEKEN* 1778, *JOANNES VAN HAEKE*, *JULIEN LEBRET GOUVERNEUR OUDEN DEKEN* 1776. Dit is de samenstelling van de Eed van de smeden van 26 november 1782 tot 25 november 1783. Op Joannes Van Haecke (1751-1835) na is dit dezelfde Eed als tijdens het dienstjaar 1781-1782.²⁷ Dat is een uitzondering op de gewoonte waarbij de samenstelling van het bestuur van het ambacht jaarlijks wisselt. Opmerkelijk is dat deken Heindrijck vander Beke (1735-1812), gouverneur Juliaen Lebret (ca. 1737-1803) en de vinders allen oud-dekens zijn, behalve Joannes van Haecke. Die zal in 1788-1790 deken worden. Alle geportretteerde smeden hebben herhaaldelijk, tot tien keer toe, een bestuursfunctie opgenomen.²⁸ Mogelijk is de grote betrokkenheid van deze smeden met hun ambacht een bijkomende aanleiding geweest tot het laten maken van een groepsportret.

Alle bestuursleden, behalve gouverneur Lebret, zijn geboren in Brugge. Van drie bestuursleden is de vader ook smid. De leeftijd waarop de smeden zelfstandig meester worden varieert van 25 tot 45 jaar. Slechts twee letten zijn in de Eed vertegenwoordigd: de deken en de eerste vinder Anthone Van Haecke (1725-1799) behoren tot het ketellet en alle andere leden tot het slotlet.²⁹

In zijn studie over de Brugse samenleving op het einde van de 18de eeuw stelt Vanden Berghe dat ambachtsslieden geen sociaal contact

27 SAB, OA, 114, Registers van de Wetsvernieuwingen, Smeden, 1762-1795, f. 196v.

28 De biografische gegevens van individuele leden van de Eed en van de knaap worden in de bijlage opgenomen.

29 Tijdens de periode 1754-1793 zijn diverse letten vertegenwoordigd in de Eed van de Brugse smeden: koperslagers, hoefsmeden, messenmakers, slotenmakers, nagelmakers, zadelmakers, geelgieters (klein koperwerk) en klokkengieters. Van 1777 tot 1784 heeft het ambacht gemiddeld 68 vrijmeesters. Per jaar worden vier nieuwe vrijdommen verleend, ook al zijn er tijdens de zes dienstjaren geen leerknachten ingeschreven. RAB, AR, 393, Ambachten, Smeden, Rekeningen, 1762-1789; SAB, OA, 114, Registers van de Wetsvernieuwingen, Smeden.

onderhouden met edellieden en rijkere kooplui.³⁰ Gouverneur Lebret is hierop alvast een uitzondering. Hij doet niet alleen geregeld smeedwerk voor de Brugse Academie, maar is zelfs *confrater in het order van de borgers* van de Academie.³¹ Hij behoort in 1794 tot de gegoede stand.³² Dat is niet verwonderlijk omdat hij veel vastgoed bezit. Ook Vander Beke en Joseph Cornette (1739-1813) hebben in Brugge verschillende huizen in eigendom.

De identiteit van de man in het donkere pak, die uiterst links aan het hoofd van de tafel zit, is niet bekend. De attributen op de tafelhoek suggereren dat hij de griffier kan zijn. In dat geval zou het kunnen gaan om Joseph Ignace D'Hooghe (22.3.1735-11.12.1795), de stadsgriffier van Brugge die de rekeningen van het smedenambacht van het dienstjaar 1783 moet goedkeuren.³³ Hij is de zoon van Ignace François (1710-1761) en Thérèse Caroline Anchemant (1713-1766). Joseph Ignace D'Hooghe is heer van Ten Heede en van La Gaugerie. In 1764 is hij griffier van het weeshuis van Brugge.³⁴ Hij is één van de geportretteerden op *De bestuursleden van het Brugse mannentuchthuis (Magdalena hospitaal)* (1771) van Charles-Nicolas Noël (ca. 1728-1798).³⁵ Daarop is hij identificeerbaar dank zij het wapen van de familie D'Hooghe. Zijn gelaatstrekken komen echter niet overeen met die van de onbekende man op het groepsportret van de smeden.

Op basis van de biografische gegevens en van de iconografie kan een plaatsing van de afgebeelde mannen voorgesteld worden. Van links naar rechts: onbekende persoon; gouverneur Juliaen

30 VANDEN BERGHE, *Jacobijnen en Traditionalisten*, p. 62.

31 SAB, OA, 409, Academie, 19, Reglement academie, Generaele lyste der confraters van de Koninklyke Academie der Schilder-Beeldhouw en Bouw-konsten, opgerecht binnen de Stad Brugge, 1775; Academie, 108, Rekening 1802-1803.

32 W. BOUSSY, *De gegoede stand te Brugge op het einde van de XVIIIe eeuw (1793-1804)*, masterscriptie U Gent, Gent, 1962-1963, Bijlage I, p. 64-65.

33 RAB, AR, 393, Ambachten, Smeden, Rekeningen 1762-1789, Rekening 1.12.1782-14.1.1784, f. 1r en 7v; SAB, OA, Stad Brugge, O.-L.-Vrouweparochie, 20, Doopakte 23.3.1735; Doodregister 1795, Sint-Salvatorsparochie, f. 162.

34 J. GAILLIARD, *Bruges et le Franc ou leur magistrature et leur noblesse, avec des données historiques et généalogiques sur chaque famille*, Brugge, 1860, p. 43-55.

35 Olieverf op doek, 243 x 172 cm, 1771, C. Noël, OCMW Brugge, inventarisnr. oS.159.; BRUGGE, *O.C.M.W.-Archief*, Magdalena rekeningen, 407, 1769, f. 71v en Repertorium kunstvoorwerpen 1897-1961, dossier 76.

Lebret (ca. 46 j.); vinder Jean Baptiste van Haecke (32 j.); vinder Pieter Loncke (67 j.); deken Heindrijck vander Beke (48 j.); vinder Anthone van Haecke (58 j.); vinder Joseph Cornette (44 j.); klerk Frans Rosseel (68 j.). Een inversie tussen Loncke en Anthone van Haecke is mogelijk.

BERNARDUS FRICX (BRUSSEL 21.7.1750 - BRUGGE 10.3.1814)

Bernardus Hermanus Fricx wordt geboren in Brussel op 21 juli 1750. In navolging van Pieter Ledoulx wordt in de literatuur steeds het foutieve geboortejaar 1754 vermeld.³⁶ Hij is de zoon van Johannes Albinus (1710-1777) en Isabella Josepha van Vyve (ca. 1716-1802).³⁷ Reeds op jonge leeftijd volgt hij lessen aan de Brugse Academie. In 1777 en 1779 wordt hij vermeld in de almanakken als kunstschilder in *d'Oostmeersch binnen de stad Brugge*.³⁸ Vanaf 1785 is Fricx adjunct-leraar aan de Academie. In 1790 en 1793 is hij wijkmeester in het O.L.Vrouwezestendeel.³⁹ Fricx blijft ongehuwd. In 1800 woont hij met zijn moeder en met zijn nicht Cecilia Schutters (1746-1827) op de Ankerplaats.⁴⁰ Hij overlijdt op 10 maart 1814.⁴¹

36 ANDERLECHT, *Rijksarchief*, Parochieregisters Brussel 1600-1800, Onze-Lieve-Vrouw-ter-Kapelle, Doopakten 01.05.1750-31.12.1755, f. 9, Doopakte 21.7.1750; LEDOULX, *Levens der konst-schilders*, f. 171.

37 SAB, OA, Doop Trouw Doodt Register 1777, 1, Begravenisakte, Sint-Salvatorsparochie, 1ste portie, 13.12.1777; Modern Archief (verder MA), Burgerlijke Stand, Overlijdens, 1801-1802 (l'an X), 634.

38 P. GIMBLET, *Nieuwen almanach der konst-schilders, vernissers, vergulders en marmelaers*, Gent, 1777, Byvoegsel, p. 5-8; M. DE SLOOVERE, *Nieuwen Brugschen wegwijzer ofte almanach voor het jaer ons heere Jesu Christi MDCCLXXIX, Brugge*, 1779.

39 VANDEN BERGHE, *Jacobijnen en Traditionalisten*, deel 1, p. 219-220 en deel 2, p. 100 en 152-153.

40 Huis C15/68 met erf, bij de samenloop van de Nieuwe en de Oude Gentweg met de Katelijnesstraat, heeft 13 deuren en vensters. Fricx is ook eigenaar van een hoveniershof met woonhuis in de Peperstraat 21 (A10/13). De belastingaanslag is 102 en 114 ponden. SAB, OA, Bestand deuren en vensters, ca. 1800, C15/68; Legger Grondbelasting, 1799-1802, artikel 420; MA, Bevolkingsregisters, 1809-1830, 11-C-3, 002. Vanaf 1781 was hij enige tijd eigenaar van huis *den Gouden Appel*, Nieuwe Gentweg 2. SAB, OA, Registers van de Zestendelen, OLV/1101 [Oostenr. nr. C15/1], 16.3.1781.

41 SAB, MA, Burgerlijke stand, Overlijdens, 1814, 402. Cecilia Schutters erft 6986 francs, waarvan 5986 francs als *une rente au capital*, plus huizen C15/18 en A10/13, geschat op resp. 2500 en 1000 francs. RAB, Erfenisaangiften, Brugge, Bernard Fricx, † 10.3.1814 Brugge, film-nr. 005, 2316; Cecilia Schutters, † 10.6.1827 Brugge,

Bernardus Fricx, *Munificentia* [Vrijgevigheid], 1770, tekening, foto: Musea Brugge

Aan de Brugse Academie is Fricx leerling van Jan Garemin (1712-1799).⁴² Volgens Ledoulx kopieerde Fricx veel werken van zijn leermeester, *waerdoor hij de aengenaeme maniere en couleur heeft blijven houden*,⁴³ Fricx behaalt de eerste prijs van de klas naar model in 1770 en is in 1776 primus in de *compositie van de figeure*. Zijn prijstekening *Munificentia* [Vrijgevigheid] is bewaard gebleven.⁴⁴ Het blad is linksboven gedateerd en gesigneerd door Garemin en door Academiesecretaris Charles Verhulst, die moesten toezien op het correcte verloop van de wedstrijd. De beoordeling door confraters en experts gebeurde zonder voorafgaande kennis van de naam van de leerlingen. Nadien werd rechts bovenaan bijgeschreven: *Primus naer t model Bernardus Fricx, van Brussel ende voor prijs ontfangen de eerste Coninglijke Medallie van onse Souveraine aen dese Academie gejont*. Vanaf 1769, toen de Academie de titel *koninklijk* kreeg, werden door het hof jaarlijks drie medailles geschonken.⁴⁵

Bernardus Fricx gaat mee in de optocht door Brugge op 16 oktober 1771 voor Joseph Benoît Suvée (1743-1807), oud-leerling van de Brugse Academie, die in Parijs de *Prix de Rome* heeft gewonnen.⁴⁶ Fricx maakt deel uit van de *Compagnie Academiciens*, alle in

film-nr. 019, 10098. Tussen erfgenamen aan moederszijde ontstaat over de erfenis van Fricx in 1828 een stevige discussie. Zie: *Gazette van Brugge*, 7 en 14.5.1828, p.4 van 4; 21.5.1828, p.6 van 6; 28.5.1828, p.4 van 4.

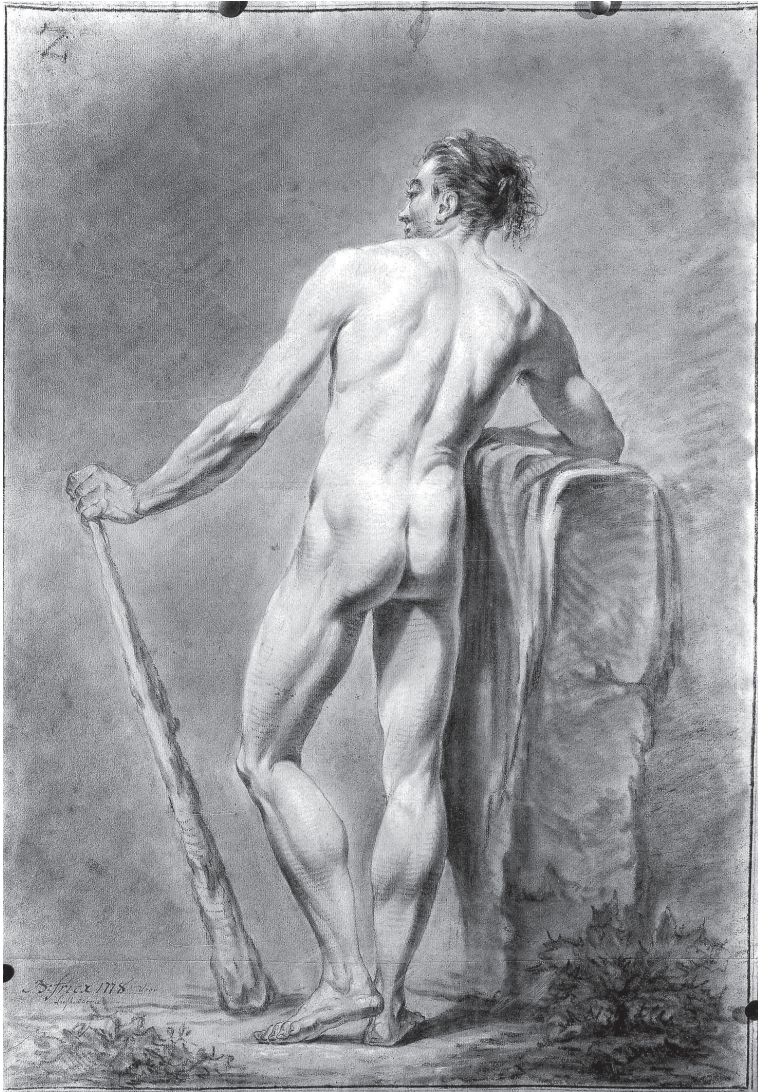
42 Voor de Brugse Academie; zie onder meer: A. SCHOUTEET, 'Beknopte geschiedenis van de Vrije Academie voor Schone Kunsten en van de Stedelijke Academie voor Schone Kunsten te Brugge', in: 1717-1967, *250 Jaar Academie voor Schone Kunsten*, Brugge, 1970, p. 1-72; DENDOOVEN, *De Brugse Academie in de achttiende eeuw*. Voor Garemin zie onder meer: B. DE PREST, 'Directeur Jan Garemin als kunstschilder' in: 1717-1967, *250 Jaar Academie voor Schone Kunsten*, Brugge, 1970, p. 77-141.

43 LEDOULX, *Levens der konst-schilders*, f. 171.

44 Tekening, 44 x 65 cm, Musea Brugge, Prentenkabinet, inventarisnr. 0014.GRO0039.II, objectnr. 94419 van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium (KIK), Brussel, voor Belgian Art Links and Tools (BALaT), de zoekmachine van de online databases van het KIK, zie: www.balat.kikirpa.be, geraadpleegd 19.6.2018; SAB, OA, 409, Academie, 19, Reglement Academie, Memorie ofte Naem Liste van alle de Eleven degone de [twee-jaarlijkse] prijzen behaelt hebben op de Keijzerlijcke en Koninglijcke Academie der Schilder, Bauw en Teykenkonsten binnen dese stadt Brugge (1740-1826); idem, Prijskampen 1766-1793, 30.6.1776; Academie, 3, Resolutie-boeck, 1775-1822, f. 18v-18r, 5.7.1776.

45 D. DENDOOVEN, *De Brugse Academie in de achttiende eeuw*, masterscriptie VUB, Brussel, 1994, hoofdstuk 1, p.11-12 en hoofdstuk 3, p. 17-25.

46 D. DENDOOVEN, 'Joseph Benoît Suvée, toonbeeld van een academische

Bernardus Fricx, *Staan naakt*, 1778, tekening, foto: Musea Brugge

schoone groene gegaloneerde uniforme, met twee postillons in gelyke kledingde. Zij lopen vóór de karos, bespannen met zes paarden, met baron de Pélichy, burgemeester van het Brugse Vrije, Charles de Schietere, heer van Kaprijke en president van de Academie, en primus Joseph Suvée.⁴⁷

Tijdens het jaar 1775-1776 volgen 17 leerlingen, waaronder oud-primussen Fricx en Johannes Beerblock (1739-1806), de lessen naar model.⁴⁸ De eerste weken van dat schooljaar verlopen tumultueus. Op 15 november worden de commissarissen van de Academie geconfronteerd met *moyelijckheden ende geveghen voorgevallen tusschen eenige figuristen*. Op 13 december wordt Pieter Wallaert *voor acht avonden de exercitien de Academie ontseyt* omdat hij *de sentinelle heeft geinsulteert*. Drie dagen later worden Fricx, Beerblock en acht andere leerlingen van de klas naar model met verwijzing naar artikel 11 van het nieuwe reglement voor acht avonden geschorst omdat *sij tsamen complot gemaakt hadden en den 15 deser alle na de' Comedie geweest hadde ten tijde men op d'academie was teykenende*.⁴⁹

Bernardus Fricx wordt op 10 maart 1778 confrater van de Brugse Academie.⁵⁰ Vanaf 1783 vervangt hij in de klas naar model geregeld adjunct-leraar Norbert Heylbrouck. Na het overlijden van Heylbrouck in 1785 kandideren de confraters Fricx en Bernard Bauwens en de niet-confrater klokkengieter Guillaume Dumerij voor de vrijgekomen plaats. Fricx wordt *omnia votis* aangesteld met een *apointment* van honderd gulden courant [16-13-4 pon-

modelcarrière', in: S. JANSSENS & P. KNOLLE (red.), *Joseph Benoît Suvée en het neoclassicisme. Brugge, Parijs, Rome*, tent.cat., Brugge, 2007, p. 9-17.

47 SAB, OA, 409, Academie, 19, Reglement Academie, C. DE MOOR, *De prachtige cavalcade en carossade die op den 16. October 1771. binnen de Stad Brugge is uytgevoert [...]* ter oorzaak van de blyden intré van Mr. Joseph Suvée, Brugge, 1771, p. 5.

48 SAB, OA, 409, Academie, 44, Naamlijst van de leerlingen en rapporten van de toezichters, 1775-1790, f.1, 15.10.1775. Voor Beerblock, zie: LEDOULX, *Levens der konst-schilders*, f. 206-210.

49 SAB, OA, 409, Academie, 44, Naamlijst van de leerlingen en rapporten van de toezichters, 1775-1790, f. 4v-6r; Academie, 19, Reglement Academie, 1775.

50 SAB, OA, 409, Academie, 28, Inschrijvingen van nieuwe confraters 1776-1778.

den gr.] per jaar.⁵¹ Louis Gerbo (1761-1818) volgt Fricx in 1814 op als leraar *voor de klassen van het leven en het plaaster*.⁵²

De belangrijkste leerling van Fricx is Franciscus Josephus Kinsoen (1771-1839). Volgens Ledoulx heeft Fricx zich bijzonder ingezet om de artistieke ontwikkeling van Kinsoen te stimuleren.⁵³ Hun relatie is echter niet probleemloos. Zo rapporteert leraar Paul-Joseph de Cock (1724-1801) in 1792 aan de vergadering van de jointe en gedeputeerden van de Academie dat confrater en oud-primus Kinsoen zich tijdens de winter zeer slecht heeft gedragen tijdens de avondlessen. Verscheidene leraren en commissarissen, in het bijzonder leraar Fricx, hebben daarover klacht ingediend. De jointe beslist dat Kinsoen zich bij hen moet verontschuldigen voor de beledigingen, zoniet wordt hem verboden de avondlessen nog ooit bij te wonen en wordt hij geschrapd als confrater.⁵⁴

Van Bernardus Fricx zijn niet veel werken bewaard gebleven.⁵⁵ In het prentenkabinet van Musea Brugge wordt een tekening *Staannd naakt* bewaard.⁵⁶ Zij is afkomstig uit de Brugse Academie en heeft de vorm en afmetingen van een prijstekening. Rechtsboven staat de hoofdletter Z en linksonder is zij gesignd en gedateerd B : *Fricx 1778 voor liefhebberie*. Wellicht maakte Fricx de tekening om te oefenen omdat hij als oud-primus niet meer kon deelnemen aan het tekenen om prijzen.⁵⁷ Fricx maakte pastelschilder-

51 SAB, OA, 409, Academie, 3, Resolutie-boeck, 1775-1822, f. 38r-39v, 18.12.1785; Academie, 10, Ingekomen brieven 1767-1825, niet gedateerde sollicitatiebrieven van Fricx en Dumerij. Het salaris van Fricx wordt verhoogd tot 20, 22 en 30 ponden in resp. 1802-1803, 1809-1810 en 1811-1812. Academie, 93-120, Rekeningen.

52 SAB, OA, 409, Academie, 2, Processen-verbaal van de vergaderingen van de jointe 1756-1826, 9.10.1814.

53 LEDOULX, *Levens der konst-schilders*, f. 216.

54 SAB, OA, 409, Academie, 3, Resolutie-boeck, 1775-1822, f. 49r-50v, 5.3.1792.

55 P. BERKO & V. BERKO, *Dictionnaire des peintres belges nés entre 1750 et 1875*, Brussel, 1981, p. 297; A. JACOBS, 'Fricx Bernardus' in: *Le dictionnaire des peintres belges du XIVe siècle à nos jours depuis les premiers maîtres des anciens Pays-Bas méridionaux et de le principauté de Liège jusqu'aux artistes contemporains*, deel A-K, Brussel, 1995, p. 457; G. DE WALLENS, 'Fricx (Frik), Bernardus (Bernard)' in: G. MEISSNER (red.), *Saur Allgemeines Künstlerlexikon. Die bildenden Künstler aller Zeiten und Völker*, band 45, München-Leipzig, 2005, p. 56.

56 Tekening, 43 x 62 cm, Musea Brugge, Prentenkabinet, inventarisnr. 0016.GRO0056. II, objectnr. KIK 94420, zie: www.balat.kikirpa.be, geraadpleegd 19.6.2018.

57 DENDOOVEN, *De Brugse Academie*, hoofdstuk 3, p. 17-25. Ook Joseph Suvée,

rijen, onder meer een portret van kanunnik Bernardus Noë en afbeeldingen van dieren.⁵⁸ De erfgenamen van zijn nicht Cecilia Schutters verkrijgen in 1827 een zelfportret van Fricx en afbeeldingen van zijn moeder en van Schutters.⁵⁹ Hij maakte verschillende olieverfschilderijen met een religieus thema: *De H. Sebastianus wordt door Irena verzorgd* (1775) in de Sint-Petrus en Pauluskerk te Middelburg, deelgemeente van Maldegem; *O.L.Vrouw met kind schenkt de rozenkrans aan Dominicus* (1778) in de Sint-Jacobskerk van Ieper; *Kristus aan het kruis* (1780) in de Sint-Salvatorskathedraal te Brugge en *De aanbidding van de herders* (1788) in de Sint-Michielskerk in Zuienkerke.⁶⁰ De compositie en de vormgeving van *Kristus en Johannes op Kristus aan het kruis* (1780) van Fricx zijn sterk beïnvloed door het gelijknamige werk uit 1760 van Jan Garemijn in dezelfde Sint-Salvatorskerk.⁶¹ *Een rivierlandschap met schepen bij een aanlegsteiger* (1790), olieverf op paneel, van Fricx werd in 1999 geveild in Parijs.⁶² In 1778 krijgt hij 8-6-8 ponden voor het schilderen van de vier evangelisten in bas-reliëf aan de preekstoel van Sint-Salvators in Brugge, en 1-15-0 ponden voor het afbeelden van de wapens van de ondertekenaars in het gulden boek van de Academie.⁶³

primus figuurtekenen in 1761, maakt in 1763 twee maal *uijt liefhebberij* een *Zittend naakt*, objectnr's. KIK 94429 en 94430.

- 58 LEDOULX, *Levens der konst-schilders*, f. 171; N. JEFFARES, 'Fricx, Bernardus', in: *Dictionary of panellists before 1800*, London, 2006, online edition. Voor Noë, zie: E. REMBRY, *De bekende pastors van Sint-Gillis te Brugge (1311-1896)*, Brugge, 1890-96, p. 196-197.
- 59 RAB, Erfenisangiften, Brugge, Cecilia Schutters, † 10.6.1827 Brugge, film-nummer 019, 10098.
- 60 De respectievelijke objectnummers van het KIK zijn 54681, 49746, 89911 en 91428, zie: www.balat.kikirpa.be, geraadpleegd 3.6.2018; A. VAN CALOEN, J. DUJARDIN *et al.*, 'Inventaire de la Cathédrale de Saint-Sauveur, approuvé le 6.7.1846', in: *Annales de la Société d'Emulation pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre*, 2e Série, Tome 4, no. 4, p. 185-257; L. DEVLIEGHER, *De Sint-Salvatorskathedraal te Brugge. Inventaris*, Brugge, 1979 (Kunstpatrimonium van West-Vlaanderen, 8), p. 207.
- 61 DEVLIEGHER, *De Sint-Salvatorskathedraal*, p. 207.
- 62 Voor RKD Explore, de online databases van het RKD-Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis, Den Haag, zie: <https://rkd.nl/>, geraadpleegd 3.6.2018.
- 63 VAN CALOEN, 'Inventaire' p. 254; DENDOOVEN, *De Brugse Academie*, hoofdstuk 2, p. 51.

Bernardus Fricx, *Kristus aan het kruis*, 1780, olieverf op doek, Brugge, Sint-Salvatorskerk, © KIK-IRPA

BESLUIT

De Eed van het Brugse smedenambacht (1783) van Bernardus Fricx (1750-1814) is in de Nederlanden een zeldzaam voorbeeld van een publiek groepsportret van smeden. Het compositieschema met de tafel als ordenend en bindend element sluit aan bij dat van oudere Brugse corporatiestukken.

Nieuwe archivalische gegevens verduidelijken de ontstaansgeschiedenis van het portret en de biografieën van de smeden. Alle leden van de Eed hebben herhaaldelijk een bestuursfunctie opgenomen. Zij saneren tijdens het dienstjaar 1783 de financiële toestand van het ambacht door de verkoop van een deel van hun erfgoed, met name hun zeven huizen in de Smedenstraat. Daarmee doen de smeden het beduidend beter dan andere Brugse ambachten, die er niet in slagen hun zware schuldenlast te verlichten. Mogelijk heeft de combinatie van de grote betrokkenheid van deze smeden met hun ambacht en de geslaagde correctie van hun financiële toestand aanleiding gegeven tot de bestelling van het groepsportret.

Bernardus Fricx is geboren in 1750, en niet in 1754 zoals in navolging van Ledoulx in de literatuur over deze bijna vergeten Brugse schilder wordt vermeld. Dit onderzoek preciseert de professionele activiteiten van Fricx. In het bijzonder wordt zijn rol als leerling en als leraar in de Brugse Academie toegelicht. Hij maakte tekeningen en werken in pastel en olieverf, waarvan slechts enkele stukken zijn bewaard gebleven.⁶⁴

BIJLAGE. BIOGRAFISCHE GEGEVENS VAN DE SMEDEN

Heindrijck vander Beke [Verbeke] (28.2.1735-25.10.1812) is de zoon van Pieter, een smid, en Isabella Goddefroy. Hij huwt in 1760 met Anna Vanhove (ca. 1740-28.11.1790). Zij hebben twaalf kinderen.⁶⁵

64 Met dank aan Katlijne Van der Stighelen en Koen Brosens (KU Leuven), Rudi Ekkart (RKD-Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis, Den Haag, en Universiteit Utrecht), Noël Geirnaert, Jan D'hondt, Jan Anseeuw (SAB), Evelien De Wilde en Laurence van Kerkhoven (Museum Brugge) en Kathleen Leenders.

65 SAB, OA, O.-L.-Vrouweparochie, 2de portie, 45, Huwelijksakte, 4.11.1760 en

Bernardus Fricx, *Rivierlandschap met schepen op een aanlegsteiger*, 1790, olieverf op paneel, © RKD-Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis, Den Haag

Vander Beke wordt in 1760-61 vrijmeester in het ketellet. Hij wordt tussen 1774 en 1794 zeven maal gekozen tot vinder en is deken van de smeden gedurende drie opeenvolgende dienstjaren (1780-83).⁶⁶ In 1783 verkopen deken vander Beke en gouverneur Lebret, *zowel uit eigen naam als optredend voor alle leden van de eed van het smedenambacht*, de zeven huizen in de Smedenstraat voor de *suyver coopsomme* van 981-8-3,5 ponden groten.⁶⁷ Ook in 1783 koopt vander Beke een huis, in de Braambergstraat 38, waar hij tot aan zijn overlijden zal blijven wonen.⁶⁸ In de staat van goed van zijn in 1790 overleden echtgenote wordt dit huis geschat op 650 ponden groten. Zij bezitten nog een huis in het Peerdestraetken en de helft van een huis *op de houck van de Eyermarct, in de meur van Sinte Christoffelskerke*, resp. geschat op 74-6-0 en 140-0-0 ponden groten wisselgeld. *Alle wijnckelgoederen soo ghemaect als ongemaect, cooper, alle de ghone den wijnckel van cooperslaeager vorders aengaet* zijn 230-12-0 ponden groten wisselgeld waard.⁶⁹

Anthone van Haecke (19.12.1725-17.6.1799) wordt gedoopt in de Sint-Jacobskerk te Brugge als zoon van Cornelius en Pieternelle Herremans. Vader van Haecke, *ketelaere*, woont in 1748 met 4 kinderen ouder dan 14 jaar in de Sint-Jacobsstraat.⁷⁰ Athone van Haecke wordt in 1752-1753 vrijmeester in het ketellet. Hij wordt zes keer vinder en is deken in 1767-1768.⁷¹ Bij zijn overlijden in

- Doopakten; SAB, OA, 207, Staten van Goed, 2de reeks, 1791, Anna van Hove, 13985.
- 66 RAB, AR, 392, Ambachten, Smeden, Rekeningen 1749-1761, Rekening 1760-1761, f. 3v; SAB, OA, 114, Registers van de wetsvernieuwingen, Smeden, 1762-1795.
- 67 SAB, OA, Registers van de Zestendelen, klerk Karel Cortals, Smedenstraat, JAK/0531, JAK/0534 en JAK/035, 8.7.1783; JAK/0532, 13.9.1783; JAK/0530, 21.10.1783.
- 68 SAB, OA, Registers van de Zestendelen, klerk Karel Donny, Freren Fonteinstreet, DON/0314, 31.1.1783; SAB, MA, Bestand Deuren en Vensters, [ca. 1800], B15/20; Bevolkingsregisters, 1790-1812, B15, 176; Burgerlijke Stand, Overlijdens, 1812, 2de hoofdreger, 870; Agentschap Onroerend Erfgoed 2016: *Samenstel van twee burgerhuizen*, Inventaris Onroerend Erfgoed [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/81848>, geraadpleegd op 7.10.2017.
- 69 SAB, OA, 207, Staten van Goed, 2de reeks, 1791, Anna van Hove, 13985, f.27r-40r, 50r-62r en 68r-68v.
- 70 SAB, OA, Stad Brugge, Sint-Jacobsparochie, 17, Doopakte, 19.12.1725; Bestand Volkstelling 1748, referentieblad 7, nr. 201.
- 71 RAB, AR, 393, Ambachten, Smeden, rekeningen 1749-1761, Rekening 1752-1753, f. 4r; SAB, OA, 114, Registers van de wetsvernieuwingen, Smeden, 1762-1795.

1799 woont het gezin van Anthone van Haecke nog steeds in de Sint-Jacobsstraat.⁷²

Pieter Johannes Loncke (14.9.1716-11.5.1784) is geboren in de Sint-Annaparochie als zoon van Augustinus en Anna Mulet. Hij huwt in 1759 met Catharina Ansaeme [Antsalme, Hantsaeme] (ca. 1728-1793). Hun dochter Joanna Catharina wordt geboren in 1761.⁷³ Pieter Loncke wordt vrijmeester in het slotlet in het dienstjaar 1761, vinder in 1768, 1782 en 1783 en deken in 1770. Na zijn overlijden betaalt het ambacht *aen den clercq van den ambaghte* [Frans Rosseel] *over 't draegen den standaert in 't begraeven van den deken Loncke tot 0-0-7 penningen*.⁷⁴

Josephus Bernardus Cornette (4.9.1739-23.12.1813) is de zoon van Philippus Josephus en Anna Francine Minne uit de Sint-Gillisparochie.⁷⁵ In 1748 woont vader Philippus Cornette, *smit*, met 5 kinderen jonger dan 14 jaar in De Corte Fredenackerstraat in de omgeving van de Sint-Gilliskoorstraat.⁷⁶ Joseph Cornette wordt slotenmaker. Hij is vijfmaal vinder tussen 1771 en 1789, deken in 1777-78 en gouverneur het jaar nadien.⁷⁷ In 1763 huwt Joseph Cornette met Catharina Vermersch.⁷⁸ In 1767 koopt hij huis nr. 74 in de Katelijnestraat, waar hij tot zijn overlijden zal wonen.⁷⁹ In 1782 verkoopt Ignace Pardo, heer van Fremicourt en burgemeester van het commuun van Brugge, openbaar een huis in de Oude Gentweg [nr. 60, C13/34], aan de westzijde op de hoek

72 SAB, MA, Burgerlijke Stand, Overlijdens, 1798-1799 (l'an VII), 928.

73 Augustinus Loncke, vader van Pieter, is in 1761 getuige bij het doopsel van zijn kleindochter Joanna Catharina. SAB, OA, Sint-Annaparochie, 44, Doopakte 14.8.1716; Sint-Annaparochie, 35, Trouwakte, 29.4.1759; Doop Trouw Doodt Register 1761, II, Sint-Annaparochie, Doopakte, 5.1.1761; Doodt Register 1784, Sint-Annaparochie, Overlijdensakte, 11.5.1784; Doodt Register 1793, Sint-Annaparochie, Overlijdensakte, 20.6.1793.

74 RAB, AR, 392, Ambachten, Smeden, Rekeningen 1749-1761, Rekening 1760-1761, f. 3v; 393, Ambachten, Smeden, Rekeningen 1762-1789, Rekening 1783-1784, f. 5r.

75 SAB, OA, Sint-Gillisparochie, 22, Doopakte, 4.9.1739; MA, Burgerlijke Stand, Overlijdens, 1813, 2de hoofdregister, 1523; MA, Bevolkingsregisters, 1809-1830, 11-C-3, 243.

76 SAB, OA, Bestand Volkstelling 1748, p.38; G. DUMON, *De oude straatnamen van Brugge. Een handleiding*, Brugge, 1996, p. 48.

77 SAB, OA, 114, Registers van de Wetsvernieuwingen, Smeden, 1762-1795.

78 SAB, OA, Sint-Gillisparochie, 35, Trouwakte, 19.9.1763.

79 SAB, OA, Registers van de Zestendelen, klerk Karel Donny, Katelijnestraat, OLV/0776 [C10/17], 17.9.1767; SAB, MA, Bevolkingsregisters, 1809-1830, 11-C-3, 243.

van het Veste straetken [Raevenstraat] aan Joseph Cornette voor 84-0-0 ponden groten wisselgeld. De verkoop is het gevolg van het decreet van 16 april 1782 van keizer Jozef II, die *heeft behaeght t'ordonneren te demoliseeren ende te verkoopen de plaetsen ende forten van de Oostenrycsche Nederlanden*.⁸⁰ Omstreeks 1800 betaalt Cornette belasting voor drie huizen.⁸¹

Jean Baptiste van Haecke (7.10.1751-15.10.1835), zoon van timmerman Melchior en Barbe Vanrijckeghem, wordt gedoopt in de Sint-Salvatorsparochie. In 1781 huwt hij Francisca Bauwens (3.2.1747-5.2.1822). Zij hebben vier kinderen.⁸² Slotenmaker van Haecke is zes keer vinder tussen 1780 en 1791 en deken in 1788-90.⁸³ Tot aan zijn overlijden woont hij in de Kuypersstraete nr. 13, *Cuijpersplaetse van suijden*.⁸⁴

Gouverneur Juliaen Lebret (ca. 1737-9.4.1803) is afkomstig uit La Bigne in de Calvadosstreek van Normandië. Hij huwt in 1767 met Maria Pulincx. Zij hebben tussen 1769 en 1779 acht kinderen.⁸⁵ Slotenmaker Lebret is vinder in 1771-1772 en 1776-1778, deken in 1775-1776 en gouverneur in 1781-1783.⁸⁶ In 1770 koopt het echtpaar Lebret een huis op de Mallebergplaats, op de hoek met de straat

80 RAB, Verzameling Stad Brugge, Registers van Wettelijke Passeringen door de klerken van de Vierschaar van de stad Brugge (depot notaris A. De Busschere, 1919), klerk Boudewijn Boone, 782, akte 5.11.1782, f. 14v-15v.

81 Katelijnestraat 74, C10/17, Oude Gentweg 60, C13/34 en West-Gistelhof 20, E16/50, met resp. 5, 2 en 3 deuren en vensters en een belastingaanslag van 79, 28 en 22 ponden. SAB, MA, Bestand Deuren en Vensters, [ca. 1800], C10/17 en E16/50; Legger Grondbelasting 1799-1802, artikel 1127.

82 SAB, OA, Sint-Salvatorsparochie 2de portie, 39, I, Doopakte, 7.10.1751; Stad Brugge, Trouwregister, 1781, Sint-Jacobsparochie, Trouwakte, 24.4.1781; Stad Brugge, Doopregisters 1784, 1786 en 1791, II, Sint-Jacobsparochie, Doopakte 15.7.1784, 7.1.1786 en 31.10.1791; SAB, MA, Bevolkingsregisters, 1790-1812, E1/25; MA, Burgerlijke Stand, Overlijdens, 1835, 908.

83 SAB, OA, 114, Registers van de Wetsvernieuwingen, Smeden, 1762-1795.

84 Deze straat wordt ook Coornbloemstraetje, Rue de la fleur de blé of Kleijne Cuijperstraet genoemd. SAB, MA, Bevolkingsregisters, 1790-1812, E1/25; Burgerlijke Stand, Overlijdens, 1822, 146; RAB, Erfenisaangiften, Francisca Bauwens, 26.2.1822, film nr. 011, akte nr. 5561; SAB, MA, Bevolkingsregisters, 1809-1830, 21-EF-1, 146; Burgerlijke Stand, Overlijdens, 1835, 908.

85 SAB, OA, Stad Brugge, Sint-Walburgaparochie, 10, Trouwakte, 7.7.1767 en Doopakte 2.1.1769; Sint-Walburgaparochie, 11, Doopakte 14.7.1770, 2.4.1772, 26.6.1773, 22.8.1774, 3.8.1775, 7.8.1777 en 13.7.1779; MA, Burgerlijke Stand, Overlijdens, 1802-1803 (l'an XI), 757.

86 SAB, OA, 114, Registers van de Wetsvernieuwingen, Smeden, 1762-1795.

naar Sint-Walburga, voor 160 ponden groten. Zij verkopen het huis in 1794 aan priester Charles van Hoogeweghe.⁸⁷ In juli 1786 koopt Lebret voor 592-8-2 ponden groten wisselgeld een huis aan de Spiegelrei nr. 25, *aan de noordzijde van de reye, beneden de Carmersbrug en bij de Torrebrug*, dat vroeger bestond uit twee huizen, *de grooten bae[r]s en de cleenen bae[r]s*. Zeven maanden later verkoopt hij het huis aan Joseph Hellebout voor 750 ponden groten wisselgeld. In 1789 verbindt Marie Jeanne van Overloop, *gedivorceerde huisvrouw van Joseph Hellebout*, op dit en twee andere huizen als verzekering ten voordele van Julien Lebret voor 200-0-0 ponden een obligatie met interesten van haar en haar gescheiden man.⁸⁸ Omstreeks 1800 betaalt hij belastingen voor vier huizen.⁸⁹ In 1775 is Lebret confrater *in het order van de borgers* van de Brugse Academie.⁹⁰ Van 1774 tot 1797 betaalt de Academie hem 30-17-10 ponden groten voor smeedwerk. Na het overlijden van Juliaen Lebret in 1803 ontvangt zijn weduwe van de Academie nog 3-11-8 ponden groten voor de periode 1799-1802.⁹¹

Frans Rosse[e]l [Rosel, Roussel] (ca. 1715-31.1.1791) verdient als klerk van het ambacht der smeden 15-0-0 ponden groten per jaar tussen 1773 en 1784. De naam van klerk Rossel wordt nadien niet meer in de rekeningen van het ambacht vermeld tot en met de rekening 1787-1788. In dat jaar is Francois de Visscher *tweeden clercq*

87 SAB, OA, 197, Klerken van de Vierschaar, 149, Boudewijn Boone, Akte 20.3.1770, f. 118v-120v; Registers van de Zestendelen, JAN/0220, 26.3.1794, f. 2057. n.v.d.r.: Carolus van Hooghewege (~1754-+1832) was koster in de H.Bloedkapel en kapelaan in de Sint-Donaaskathedraal (BRUGGE, *Bisschoppelijk Archief*, N66).

88 RAB, Verzameling Stad Brugge, Registers van Wettelijke Passeringen door de klerken van de Vierschaar van de stad Brugge (depot notaris A. De Busschere, 1919), klerk Boudewijn Boone, 783, akte 7.1.1786, fol. 24r-26r; klerk Karel Donny, 749, akte 16.2.1787 en 751, akte 11.9.1789.

89 Burgstraat 1, B1/15, bewoond door Pierre Morreije, parapluhandelaar, Philipstockstraat 24, B1/17, bewoond door de weduwe Barthel, winkelier, Philipstockstraat 26, B1/18, woonhuis van Lebret, en Vulderstraat (47?), B10/62, met resp. 5, 4, 6 en ? deuren en vensters en een belastingaanslag van 69, 68, 114 en 23 ponden. SAB, MA, Bestand Deuren en Vensters, [ca. 1800], B1/15, B1/16 en B1/17; Legger Grondbelasting 1799-1802, artikel 474.

90 SAB, OA, 409, Academie, 19, Reglement Academie, Generaale lyste der confraters van de Koninklyke Academie der Schilder-Beeldhouw en Bouw-konsten, opgerecht binnen de Stad Brugge, 1775.

91 SAB, OA, 409, Academie, 108, Rekening 1802-1803; DENDOoven, *De Brugse Academie*, hoofdstuk 2, p. 45-46.

van desen ambaghte, waaraan 10-19-2 ponden per jaar wordt betaald. De niet nader benoemde andere klerk krijgt 11-5-0 ponden. In 1788-1789 verdienen de Visscher en de andere klerk resp. 12-18-6 en 7-0-0 ponden groten.⁹² *Nagelmaecker* François Rossel woont in 1748 met zijn echtgenote en twee kinderen jonger dan 14 jaar in de Jacobynestraete.⁹³ Hij hertrouwt in 1776 met [Marie] Theresia Roose (ca. 1738-14.12.1815). Dit is zijn derde huwelijk. Na zijn overlijden in 1791 woont zijn weduwe met hun zoon Albert François (1.2.1781-14.5.1845), slotenmaker, in de Leemputstraat 21-22. Later woont zij in de Oude Gentweg 24.⁹⁴

92 RAB, AR, 393, Ambachten, Smeden, Rekeningen 1762-1789.

93 SAB, OA, Bestand Volkstelling 1748, Zestendeel Sint-Donaas, p.11.

94 SAB, OA, Stad Brugge, Parochie O.L.Vrouw 2de portie, 45, Akte 28.4.1776; Parochie Sint-Salvator 2de portie, 40, Trouwakte, 19.5.1776; Doodregister 1791, Parochie Sint-Salvator 1ste portie, Akte, 31.1.1791; MA, Bevolkingsregisters, 1790-1812, D13[/21-22], 186 en 187; Burgerlijke stand, Huwelijken, 1809, 170; Bevolkingsregisters, 1809-1830, 11-C-3, 025; Burgerlijke stand, Overlijdens, 1815, 971.

Dit prachtig uitgevoerde boek moet niet alleen in de boekenkast prijken van iedere rechtgeaarde historicus/a vanwege de mooie illustraties, maar ook vanwege de boeiend geschreven up to date geschiedenis van (een deel van) de Zuidelijke Nederlanden gedurende de middeleeuwen en het begin van de nieuwe tijd. Er bestond zeker een nood aan dergelijk overzicht, temeer omdat er de laatste jaren heel wat nieuwe inzichten zijn verworven. Spijtig genoeg ontbreekt een inleiding die de titel en de opbouw van het werk enigszins verantwoordt. Daarom doen we zelf een poging.

‘Gouden tijden’ lijkt in de eerste plaats te slaan op de economische groei en bloei die (een deel van) de Zuidelijke Nederlanden kenden tijdens de late middeleeuwen waarbij nu wel vaststaat dat de antecedenten daarvan reeds teruggaan tot de 9de-10de eeuw, toen de landbouwproductiviteit in vergelijking met elders in Europa uitzonderlijk hoog lag. Het algemeen economische succesverhaal komt vooral aan bod in het vrij lange eerste deel van Tim Soens en Peter Stabel onder de sprekende titel ‘Weelde en Welvaart’ met als ondertitel ‘De Kracht van kleinschaligheid. Op zoek naar de wortels van duurzaam economisch succes in Middeleeuws Vlaanderen’ (p. 17-139). Met aandacht voor de lange termijnevolutie en door telkens weer op zoek te gaan naar de oorzaken en gevolgen biedt deze bijdrage een zeer coherent betoog van de steeds op elkaar inwerkende krachten van landbouw, bezitsstructuur, verstedelijking, industriële ontwikkeling (met in het bijzonder de textielnijverheid) en commercialisering. Bij de blijvende vraag naar consumptiegoederen in het algemeen en een stijgende naar die van ‘kunst’-objecten in het bijzonder vanaf de tweede helft van de 14de eeuw als motor voor de Gouden Tijden in (een deel van) de Zuidelijke Nederlanden wordt vooral gewezen op de ontstane gegoede middenklasse die zich ook enige luxe kon permitteren. Maar graag zouden we daar ook de vele instellingen en corporaties willen aan toevoegen zoals gilden (o.a. die van rederijkers en schutters), ambachten, broederschappen, kerkfabrieken en verder ook kloosters en kapittels, die dank zij de inkomsten uit roerend en onroerend bezit en schenkingen door de bevolking gretig investeerden in luxueuze ambachtelijke producten zoals schilderijen, retabels, handschriften, meubilair, etc. Na dit breedvoerige eerste deel volgt deel twee, getiteld ‘Eigenheid en onder-

scheid', dat handelt over de belangrijke spelers in of deelnemers aan dat economisch succesverhaal: burgers, kooplieden en geldhandelaars, ambachtsslui, patroons en arbeiders in de textielsector, vrouwen, geestelijken, vorst en adel en tenslotte boeren en dorpelingen. De meeste zijn beroeps-categorieën, maar voor enkele zoals de vrouwen, geestelijken, adel en dorpelingen gaat het natuurlijk eerder om bepaalde bevolkingsgroepen waardoor het geheel een minder coherente structuur biedt. Op elk van die categorieën zoemen telkens een of twee specialisten in waarbij vooral de evoluerende maatschappelijke positie van een bepaald type persoon in the picture staat. Het levert telkens een boeiend en goed uitgebalanceerd verhaal op van een onderdeel van de samenleving, steeds goed ingebed in de ruime maatschappelijke ontwikkeling. Zo staat te lezen dat precies in die Gouden Tijden de gunstige positie van de vrouw achteruitging. Ook al bevond de vrouw in de Zuidelijke Nederlanden zich door haar frequente deelname aan het economische leven en de ruime mogelijkheid van autonome rechtshandeling op een eenzame hoogte in West-Europa; tegen het einde van de middeleeuwen was ze er op dat vlak duidelijk op achteruit gegaan al stond ze globaal genomen er nog altijd beter voor dan elders. In deel drie 'Roem en Vernuft' wordt de kunsthistorische toer opgegaan. Al moet ons van het hart dat de twee bijdragen die dit deel vullen, ons het minst hebben kunnen boeien. Vooral het eerste artikel springt wat van de hak op de tak zodat het niet echt duidelijk is waar de auteur precies naar toe wilt. Op een gegeven moment komt zelfs Rubens om de hoek kijken. Beide verhalen bevestigen wel dat Gouden Tijden ook een periode was waarin de schilderkunst naast andere beeldende kunsten hoge toppen scheerde. Met een grote afzet In het 'buitenland' als gevolg. Vervolgens brengt Véronique Lambert een samenvatting in de epiloog. Heel nuttig is tenslotte de afsluitende bibliografie opgedeeld per hoofdstuk. Vooral die over vrouwen in de middeleeuwse samenleving is zeer uitgebreid.

En eigenlijk hadden we het bijna (beter) vergeten. Het boek begint met een voorwoord van niemand minder dan Fernand Huts die de initiatiefnemer en financier van dit boek was en van de gelijknamige tentoonstelling die in 2016 doorging in het Gentse karmelietenklooster. Hij brengt een onverbloemde ode aan de hardwerkende en ingenieuze Vlaming die in de periode voorafgaand aan de val van Antwerpen in 1585 precies dankzij het heersende kapitalistische vrijheid-blijheid systeem waarbij de overheid slechts in die zin bijstuurde, Vlaanderen economisch op de wereldkaart zette. Een les voor ons allen vandaag! Ik laat dit onverhuld neo-liberaal discours voor wat het is, al vraag ik me toch een beetje af of de wetenschappelijke historische bijdragen die daarop volgen niet iets te veel van

het succesverhaal hebben gebracht en veel te weinig dat van zij die niet daarvan konden profiteren. Of dit een bewuste keuze van de redacteurs en auteurs is geweest dan wel het gevolg van een richtlijn die uitging van de opdrachtgever, laten we hier in het midden. De bedelaars, zieken, landlopers, verstotenen etc. zijn zoals het passend kan worden gezegd, eerder marginaal behandeld. Dat niet iedereen mee profiteerde van de bloei in handel en industrie en dat sommige sectoren en arbeiders het bijwijken heel moeilijk hadden, wordt zeker in enkele bijdragen af en toe aangestipt, maar toch komen deze mensen veel minder uit de verf dan zij die wel volop deelnamen aan de economische groei en daar (groot) rendement uit haalden. Vraag is dus of men met de typering van de late middeleeuwen als ‘Gouden tijden’ niet vooral één kant van een maatschappij in beweging heeft belicht? Zou het beeld nog zo positief zijn als ook het verhaal was geschreven van zij die aan de zijkant stonden en van de manier waarop de samenleving, zowel overheden als bevolking, daarmee omging?

Misschien is de titel van het boek ook wat misleidend wanneer geschreven wordt ‘Zuidelijke Nederlanden’, want op enkele bijdragen na (bijv. die van Jelle Haemers over de ambachten) gaat het boek toch vooral over de regio die valt onder het huidige Vlaanderen met toevoeging van het gebied van het oude hertogdom Brabant en het graafschap Vlaanderen, dat nu resp. in Nederland en Frankrijk ligt. Ook de ‘Middeleeuwen’ in de titel is wat te beperkt gezien sommige auteurs hun verhaal doortrekken tot aan de val van Antwerpen in 1585 en een enkele volop grasduint in de 17de eeuw.

Door de opbouw van het werk is het haast onvermijdelijk dat hier of daar wat herhalingen voorkomen. Zo wordt bijv. de opkomst en het verval van de jaarmarkten van Champagne drie maal verteld, terwijl de ondernemer en industrieel in textiel heer Jehan Boinebroke twee maal de revue passeert. Dat deze inwoner van Douai een ‘archetypisch’ handelaar en werkgever wordt genoemd, klinkt misschien wat overdreven. Er is reeds voldoende aangetoond dat Boinebroke eerder een uitzonderlijke plaats innam, in tegenstelling tot wat Espinas en Pirenne van hem hebben gemaakt. Soms leidt een meervoudige vermelding tot enige verwarring omdat er tegenstrijdigheden in staan. Zo wordt bijv. het ontstaan van het beginnwezen op p. 303 in de 13de eeuw geplaatst, waar dat op p. 352 al op het einde van de 12de eeuw wordt gesitueerd. Dat laatste is correcter, al is de beweging zelfs nog een stuk ouder. Evenmin onvermijdelijk is natuurlijk dat hier of daar een tik- of drukfout is blijven staan. Zo staat er op p. 201 in tabel 1 dat het gaat om vreemde kooplui die te Antwerpen resideerden/vertoefden, terwijl het slaat op Brugge. De te Antwerpen

aanwezige vreemde kooplui volgen immers in tabel 2 op p. 204. Op p. 271 ontbreken enkele woorden uit een zin in het midden van het blad. Bij sommige passages hebben we toch even de wenkbrauwen gefronst. Zo worden op p. 224 enkel in parochiekerken ambachtsaltaren gesitueerd, terwijl zeker de kerken van de bedelorden talrijke ambachten onderdak hebben gegeven. De armenbussen van de ambacht(sgild)en zijn veel ouder dan de 15de eeuw, zoals op p. 265 wordt beweerd. Jan van Boendale die in de 13de eeuw wordt geplaatst (p. 170), is natuurlijk een eeuw te vroeg. En dat met de Gregoriaanse hervorming de getrouwde geestelijken (*clerici uxorati*) verdwenen (p. 301-2 en 335) klopt natuurlijk niet, wat ook op p. 342 wordt rechtgezet.

Uiteraard waren we zeer gevoelig als het over Ieper ging. En wat daarover geschreven is, is niet steeds ad rem. De Ieperse bevolking was zeker voorafgaand aan de hongersnood van 1316 een stuk hoger dan de op p. 68 opgegeven ca. 20.000. Op p. 262 wordt Ieper ten onrechte niet genoemd als het over de saainijverheid gaat. Wijlen Oktaaf Mus heeft destijds aangetoond dat de Ieperse poorter Pieter Lansaem ca. midden 15de eeuw precies door deze bedrijfstak te omarmen een belangrijk deel van zijn rijkdom vergaarde en de rijkste inwoner van de stad kon worden. Dat de Adornes 'herbergiers' waren zoals aangehaald op p. 198, is toch de eerste keer dat we zoiets vernemen. Zonder hier exhaustief te willen zijn, moeten we natuurlijk niet al te zwaar tillen aan dergelijke foutjes, die eigen zijn aan het schrijven van een bredere synthese als deze.

Van alle beroepscategorieën of bevolkingsgroepen ontbreken hier toch wel de onderwijzers en hun leerlingen, en dus, met andere woorden, het onderwijs en de intellectuele vorming. Alleen in het besluit wordt daar iets kort over gezegd, terwijl eerder wel de opleiding binnen de ambachtswereld en het onderricht door en vooral voor de Kerk is aan bod gekomen. Op deze lacune wijzen we niet zomaar. In het zoeken naar verklaringen omtrent de economische voorspoed hadden de twee eerste auteurs zeker moeten wijzen op de zeer hoogstaande opleiding en vorming die er hier ten lande was. Naar onze bescheiden mening heeft die daarin een fundamentele rol gespeeld. Het bestaan van speciale handelsscholen - Pirenne heeft daar in een artikel reeds op gewezen - en een grote aanwezigheid van degelijk gevormde administratoren, functionarissen en legisten, om maar enkele spelers te noemen, zeggen meer dan genoeg. Ook al kan men soms twijfelen aan het feit of de universitaire opleiding en zelfs deze aan de Latijnse/Hoge scholen voldoende op het arbeidsveld was afgestemd, toch is het feit dat zeer veel mensen konden lezen, schrijven en reke-

nen - iets wat ook de te Antwerpen verblijvende Italiaanse historiograaf Guicciardini in de 16de eeuw was opgevallen - cruciaal geweest voor een bloeiend economisch leven. Het schrift beheersen, de wetgeving kennen, winst- en verlies opvolgen via kennis van de boekhouding, een schriftelijk contract (laten) maken en begrijpen etc. vormen allemaal belangrijke basisvoorwaarden om succesvol als ondernemer en handelaar te kunnen opereren. Vergelijk het met het heden - ook bepaalde auteurs van dit boek hebben een paar keer met recht en reden bepaalde zaken uit de middeleeuwen met hedendaagse situaties vergeleken - wanneer de overheid terecht hamert op degelijk onderwijs voor iedereen om onze welvaart te kunnen in stand houden. Een andere categorie die we in het boek wat missen, met uitzondering van vermeldingen in het hoofdstuk over dorpelingen en de adel, betreft die van de 'gelovigen', waarbij de bloeiende (volks)devotie zoals bedevaarten, relik- en heiligenverering, memoriezorg, aflaathandel, bijgeloof, etc. aan bod hadden kunnen komen. Dat op zich was al een bloeiende industrie en commercie die aan heel veel mensen brood op de plank bezorgden, terwijl de armenzorg een boost kreeg doordat ze vaak deel uitmaakte van de memoriezorg met een grote drang om de zielen uit het vagevuur te redden.

Ten slotte nog iets over de vormgeving. Er is een gemis aan tabellen, grafieken en reconstructiekaarten. De twee hiervoor aangehaalde tabelletjes met vreemde kooplieden in Brugge en Antwerpen vormen de uitzonderingen die de regel bevestigen. Vaak zegt een grafische voorstellingswijze meer dan woorden. Waarom bijv. geen tabel en/of grafiek met de bevolkingsevolutie, temeer daar de demografische ontwikkeling een goede weerspiegeling vormt van de economische tendensen?

Toch mogen deze opmerkingen en eventuele tekortkomingen geen reden zijn om dit boek niet met volle kracht te prijzen. Het is een boeiend en vlot geschreven relaas dat een goed wetenschappelijk overzicht biedt van de geschiedenis van laatmiddeleeuws Vlaanderen. Daarnaast is deze studie ook een mooi kijkboek geworden met prachtige illustraties van het vele moois dat de middeleeuwen en het begin van de nieuwe tijd in de behandelde regio hebben voortgebracht. Al had een betere koppeling tussen tekst en illustratie een meerwaarde kunnen brengen. Dat het boek ook de gelegenheid bood om te kunnen pronken met de verzameling uit de *The Poebus Foundation*, heeft ook geleid tot de opname van illustraties die iets minder relevant zijn.

Paul Trio

Veronique LAMBERT en Peter STABEL (red.), *Gouden tijden: rijkdom en status in de middeleeuwen in de Zuidelijke Nederlanden*. - Tielt: Lannoo, 2016. - 556 p.: ill. - ISBN: 978 94 014 29207

Christine de Pizan in Brugge

Heel wat publicaties worden momenteel gewijd aan de Franse écrivaine van Italiaanse afkomst Christine de Pizan (1364-na 1429). Mede door het succes van de *gender studies* heeft ze zich ontpopt tot een ster van de laatmiddeleeuwse Franse literatuur. Hoewel de verspreiding van haar werk in de francofone wereld goed bestudeerd is, blijft haar receptie in andere taalgebieden een nog grotendeels onontgonnen terrein. In dit opzicht vormt de Middelnederlandse vertaling van haar beroemde *Cité des dames*, een tekst die zeer populair was aan het hof van Frankrijk en bij de hertogen van Bourgondië¹, een uniek en fascinerend geval. Er werd dan ook lang uitgekeken naar een monografie over het enige gekende exemplaar van deze tekst, een prachtig handschrift bewaard in Londen (British Library, Add. MS 20698).

Dit manuscript imponeert eerst en vooral door zijn afmetingen: het is iets groter dan een A4 en telt maar liefst 332 folio's (664 pagina's). De tekst is geschreven op perkament van uitstekende kwaliteit. De brede witte marges rond de tekst typeren een handschrift van een ongewone luxe. Hetzelfde geldt voor het ambitieuze illustratieprogramma, dat aanvankelijk een illustratie per hoofdstuk had moeten bevatten, d.i. een totaal van meer dan 130 gehistorieerde taferelen. Even uitzonderlijk is het feit dat de naam van de opdrachtgever tweemaal voorkomt in de colofon van de epiloog. We vernemen er ook dat de vertaling (*Het Bouc van de Stede der Vrouwen*) voltooid werd op 24 november 1475 - zo'n zeventig jaar na het opstellen van de *Cité des dames* - op verzoek van de Bruggeling Jan III de Baenst (ca. 1420-1486), ridder van Sint-Joris-ten-Distel, lid van het stedelijke patriciaat, burgemeester van Brugge in 1470-1471 en 1473-1474. In 1475 was de Baenst op het hoogtepunt van zijn carrière. Hij onderhield nauwe contacten met het hof van Bourgondië, was raadgever van de hertog en, net zoals hij, een liefhebber van mooie boeken. Hij stimuleerde ook het literaire leven en de lokale rederijerskamers. Bij de dood van Karel de Stoute moest hij een hoge prijs betalen voor zijn loyaliteit aan de Bourgondiërs. Hij viel in schande, werd gevangengenomen en gefolterd en moest wellicht uit Brugge vluchten na de dood van Maria van Bourgondië. Zijn persoonlijk embleem, een gebalde vuist met zonnestralen, kon in een van de marges van het handschrift opgespoord worden, discreet met de pen getekend (fig. 16).

1 Zie de recente publicatie van D. VANWIJNSBERGHE en E. VERROKEN, "A l'Escu de France". *Guillebert de Mets et la peinture de livres à Gand à l'époque de Jan van Eyck (1410-1450)* (*Scientia artis*, 13), Brussel, 2017, p. 95-100 en *passim*.

De lotgevallen van Jan de Baenst verklaren waarschijnlijk waarom het illustratieprogramma, zoals het oorspronkelijk gepland was, nooit voltooid kon worden. Er werden immers slechts 25 miniaturen afgewerkt; zestien andere zijn slechts getekend of gedeeltelijk geschilderd, terwijl de resterende 92 taferelen zelfs niet geschetst zijn. In zijn onvoltooide staat is het manuscript nochtans een ideale observatiepost voor de studie van de techniek van de middeleeuwse verlichting: prachtige onderliggende tekeningen (*underdrawings*) zijn zichtbaar met het blote oog, zodat geen gesofisticeerde en kostbare beeldvormingstechnieken (in dit geval, infraroodreflectografie) nodig zijn om hun kwaliteit op waarde te schatten. In andere miniaturen is de opeenvolging van de verschillende verflagen duidelijk herkenbaar. Zoals meestal het geval is, werd “van achteren naar voren” geschilderd, eerst het decor, dan de figuren en, wat de personages betreft, de kleding vóór de handen en gezichten.

Voor de composities werden geen rechtstreekse, duidelijke visuele bronnen teruggevonden. De auteurs vermelden weliswaar een aantal handschriften die eventueel als inspiratiebron in aanmerking komen, zoals verlichte exemplaren van teksten van Boccaccio of hagiografische traktaten, maar de vooropgestelde gelijkenissen zijn mijns inziens eerder vaag en weinig overtuigend. De zoektocht naar concrete voorbeelden van onbetwistbare ontlenen, voor zover ze ooit bestaan hebben, moet dan ook voortgezet worden. Van belang is dat er geen integraal geïllustreerd exemplaar van de originele tekst van Christine de Pizan, de *Cité des dames*, gekend is (de illustratie van deze handschriften beperkt zich tot maximaal acht miniaturen). Dit heeft voor gevolg dat geen enkel manuscript als *exemplar* kan worden aangewezen. Het is dan ook zeer de vraag of de boekschilders van het Londense *Stede der Vrouwen* zich niet eerder baseerden op *instructies*, korte aantekeningen in het Frans die, waar ze ontsnapten aan het mes van latere boekbinders, nog hier en daar in de marge zichtbaar zijn. Op fig. 17 is zo'n tekst afgebeeld. Kort en bondig wordt aan de verlichter gevraagd om “une assemblée de dames” (een vergadering van dames) te schilderen, een generische omschrijving die een grote ruimte voor interpretatie bood. Het gebruik van zo'n teksten verklaart volgens mij het algemene, conventionele en repetitieve karakter van de illustraties, evenals het soms eerder los verband tussen tekst en beeld. Dit elementaire illustratieprogramma heeft zo goed als niets te maken met de complexe, op de tekst afgestemde beeldenreeksen die Christine de Pizan zelf had uitgewerkt voor haar boeken².

2 Zie onder meer het doctoraat van A.-M. BARBIER over de *Epistre Othea: les cycles iconographiques de l'Epistre Othea de Christine de Pizan, en France et dans les anciens Pays-Bas, au XVe siècle*, Université Charles-de-Gaulle - Lille III, 2012 ; A.-M. BARBIER, 'La mise en page de l'illustration dans un manuscrit de l'Epistre Othea du début du

Voor een luxehandschrift zoals de *Stede der Vrouwen* is de weinig creatieve iconografie nogal teleurstellend. Hetzelfde geldt voor de zeer variabele kwaliteit van de verluchting. Afgezien van de acht miniaturen toegeschreven aan de geniale Meester van het Dresdens getijdenboek, goed bestudeerd door Bodo Brinkmann in 1997, laten de bijdragen van de Meester van Margareta van York (fol. 2) en van de andere verluchters uit zijn omgeving, veel te wensen over. Jan de Baenst had duidelijk gekozen voor een luxemanuscript, met luchtige pagina's en veel kleurrijke illustraties. Maar zoals het vaak het geval is in laatmiddeleeuwse getijdenboeken, diende ook hier de kwaliteit het af te leggen tegen de kwantiteit. Het is in dit opzicht merkwaardig dat de miniaturisten van de *Stede der Vrouwen* ook herhaaldelijk werkten voor Lodewijk van Gruuthuse, de Brugse bibliofiel bij uitstek, een liefhebber van luxueuze, rijk versierde boeken, die, net zoals de Baenst, soms minder bezorgd was om het artistiek niveau van zijn verluchters dan om hun capaciteit om lange teksten weelderig te illustreren. Vreemd genoeg wordt in de monografie geen melding gemaakt van de recent gepubliceerde catalogus van de Bibliothèque nationale de France gewijd aan de librije van Gruuthuse³. De auteurs van deze catalogus, Ilona Hans-Collas en Pascal Schandel, hebben nochtans een indrukwekkende hoeveelheid data verzameld die tot een betere profilering van de Baensts bibliofilie had kunnen leiden.

Een ander interessant kenmerk van het boek, ten slotte, is de aanwezigheid van een epiloog, toegevoegd door de Vlaamse vertaler van de *Cité des dames*. Deze nieuwe stem valt uit de toon, is dissonant ten opzichte van de positieve boodschap van Christine de Pizan en het duidelijke enthousiasme van Jan de Baenst voor haar tekst. Deze vertaler is waarschijnlijk een man die een goede opleiding genoot; uit zijn tekst blijkt dat hij een behoorlijke kennis had van het Latijn, de Bijbel en de theologie. Hij deelt de misogyne vooroordelen van zijn tijd en uit bijvoorbeeld twijfels over het feit dat een vrouw de auteur van een zodanig fijn opgevat traktaat als de *Cité des dames* zou kunnen zijn. Hij benadrukt verder het nut van deze tekst om de vermeende zwakheden en gebreken van de schone sekse te corrigeren; hij doet dit op basis van passages uit de Bijbel en van theologische argumenten. Met dezelfde sarcastische toon ondermijnt hij de auctoriële stem van Christine en haar gezag als schrijfster, met het verwijt dat zij traditionele argumenten ten gunste van haar pleidooi voor de grootsheid van vrouwen over het hoofd zag, nl. de zeven voorrechten die

XVe siècle: fonctions et significations', in: P. CHARRON, M. GIL en A. VILAIN, (eds.) *La pensée du regard. Études d'histoire de l'art du Moyen Âge offertes à Christian Heck*, Turnhout, 2016, p. 37-45.

3 I. HANS-COLLAS & P. SCHANDEL, *Manuscrits enluminés dans anciens Pays-Bas méridionaux*, I. *Manuscrits de Louis de Bruges*, Parijs, 2009.

God aan vrouwen zou verleend hebben. Hij suggereert met andere woorden dat Christine incompetent of slecht geïnformeerd is. Deze houding is veelzeggend over het ongemak dat een boek zoals de *Stede der Vrouwen* in het Brugge van de jaren 1475 kon wekken. Terwijl de *Cité des dames* zeer gewaardeerd was in progressieve, hoffelijke milieus waar het humanisme heel vroeg binnengesijpeld was, botste een dergelijke tekst, feministisch *avant la lettre*, tegen theologische opvattingen die gangbaar waren in meer conservatieve kringen, zoals de Vlaamse stedelijke elite.

De publicatie van deze prachtige monografie kan men alleen maar toejuichen. Het boek leest vlot, is overvloedig geïllustreerd en is met succes de uitdaging van een interdisciplinaire aanpak aangegaan. Door zijn stimulerende observaties en opmerkingen belicht het vanuit een origineel standpunt het sociale, culturele en artistieke leven van het laatmiddeleeuwse Brugge. Deze studie legt ook een heel boeiend stukje mentaliteitsgeschiedenis bloot, dat verder uitgewerkt zou moeten worden. Was Brugge werkelijk zo'n hard van misogynie in de tweede helft van de 15de eeuw?

Dominique Vanwijnsberghe

Orlanda LIE, Martine MEUWESE, Mark AUSSEMS & Hermina JOLDERSMA, *Christine de Pizan in Bruges. Le livre de la Cité des Dames as Het bouc van de Stede der Vrouwen* (London, British Library, Add. 20698). - Hilversum : Verloren, 2015. - 128 p., 73 ill. - ISBN 9789087045395

Middeleeuwse handschriften in de Universiteitsbibliotheek Gent

---

Dit is een catalogus van de middeleeuwse manuscripten van de Gentse Universiteitsbibliotheek. Anno 2018 worden nog zelden papieren catalogi van manuscripten uitgegeven. Dat heeft alles te maken met de concurrentie van digitale catalogi. Alvorens de merites van de catalogus van de middeleeuwse manuscripten van de UB Gent zelf te bespreken, is het dan ook nodig even stil te staan bij de motivatie achter deze publicatie.

Papieren catalogi lijken niet te kunnen opboksen tegen het gebruiksgemak en de talrijke functionaliteiten van digitale catalogi. In de eerste plaats kunnen digitale beschrijvingen gemakkelijk en snel worden gecorrigeerd of uitgebreid. De laatste decennia evolueert de kennis over middeleeuwse manuscripten snel en op grote schaal, onder andere dankzij steeds performantere digitale onderzoekshulpmiddelen. Niet zelden moet een tekstidentificatie uit de 20ste eeuw worden herzien na een controle aan de hand van online *full text* databanken en digitale repertoria van incipits. Dankzij kwantitatief onderzoek op uitgebreide digitale corpora worden ook paleografische evoluties scherper gesteld, wat nieuwe informatie oplevert over de datering of lokalisering van manuscripten. Wanneer op die manier bijvoorbeeld blijkt dat een manuscript een eeuw vroeger werd geschreven dan aanvankelijk gedacht, kan dit op enkele minuten worden gewijzigd in de online beschrijving. Bij papieren catalogi is dit uiteraard onmogelijk, want *scripta manent*. Voor een catalogograaf die beseft dat inzichten kunnen blijven evolueren, is het dan ook geen lichte zaak om beschrijvingen toe te vertrouwen aan het papier.

Naast de mogelijkheid om steeds de meest recente stand van het onderzoek weer te geven, bieden digitale catalogi de mogelijkheid om meer gericht te zoeken, te aggregeren en te verfijnen doordat de informatie is geïndexeerd. Een derde voordeel van digitale catalogi zijn de digitale beelden die aan de beschrijvingen worden gekoppeld. Reproducties in hoge kwaliteit van het integrale manuscript, met de mogelijkheid om in te zoomen op details of te bladeren door een hoofdstuk, brengen het manuscript (of toch *the next best thing*) op een schotelkje tot bij elke geïnteresseerde met een internetverbinding. De aanwezigheid van die beelden verandert trouwens stilaan de status of autoriteit van catalogusbeschrijvingen, want ze geven de gebruiker de mogelijkheid om de aangeleverde informatie onmiddellijk kritisch af te toetsen. Nieuwe ontwikkelingen als IIIF, waarbij

iedereen crowdsourcing-gewijs annotaties kan toevoegen en delen met de wereld, zullen deze verschuiving vermoedelijk nog in de hand werken.

Tegenover deze functionaliteiten lijkt een papieren catalogus wel van een andere planeet te komen. Voor de Gentse Universiteitsbibliotheek is deze tegenstelling tussen digitale en papieren catalogi des te groter, aangezien zij in de internationale voorhoede staan van digitale ontwikkelingen in de bibliotheeksector. In het voorwoord van de papieren catalogus (p. 7) weiden Sylvia Van Peteghem, hoofdbibliothecaris, en Hendrik Defoort, beheerder van de Bijzonder Collecties, trouwens een paragraaf aan de voordelen en mogelijkheden van recente digitale ontwikkelingen.

Wanneer bibliotheken zich vandaag nog wagen aan papieren catalogi, kiezen ze meestal eerder voor een catalogus van een deelcollectie dan van de gehele collectie en presenteren ze de publicatie als een genrehandboek (bijv. *1000 Years of Royal Books and Manuscripts* van de British Library, 2013) of een pronkboek met topstukken (bv. *Bodleian Library Treasures*, 2018).

Zijn er dan echt geen redenen meer om tijd en geld te investeren in een papieren catalogus van een volledige collectie? Gelukkig wel. Een belangrijk voordeel van papieren overzichten van collecties is dat ze de deur openzetten voor serendipiteit. Door een fysiek boek kan je bladeren zonder gericht naar iets op zoek te zijn, terwijl je in een digitale catalogus meestal vertrekt vanuit een specifieke zoekvraag. Papieren catalogi maken toevallige ontdekkingen mogelijk. Tegelijk bieden ze overzicht en houvast. Een digitale catalogus is een schijnbaar onbegrensde pot met informatie, terwijl het bij een papieren catalogus mogelijk is om na tien minuten bladeren een idee te hebben van de omvang en inhoud van een collectie. Een publicatie kan dit voordeel versterken door ook context aan te leveren, bijvoorbeeld aan de hand van inleidende hoofdstukken over de geschiedenis en de inhoud van de collecties. Verder is een boek een fysiek object dat letterlijk en figuurlijk een plaats inneemt in een mensenleven. Het materiële object in een boekenkast of op een koffietafel belichaamt (de hunkering naar en het respect voor) kennis en schoonheid. De Gentse Universiteitsbibliotheek kan de catalogus van manuscripten inzetten als relatiegeschenk of voor promotie. Cultuurliefhebbers kunnen het boek onder de kerstboom leggen of naar de foto's kijken met de kinderen op de schoot. Die fysieke aanwezigheid is alvast een eigenschap die een digitale catalogus nooit zal kunnen evenaren.

Voor de Universiteitsbibliotheek van Gent was de doorslaggevende factor om een catalogus uit te geven waarschijnlijk de auteur. Professor Albert

Derolez is een wereldvermaarde expert in paleografie en codicologie en een uitstekende reden om het woord 'coryfee' nog eens van stal te halen. Hij was van 1964 tot 1994 conservator van de manuscripten en oude drukken van de Gentse Universiteitsbibliotheek, doceerde aan binnen- en buitenlandse universiteiten en publiceerde belangrijke referentiewerken onder andere over gotisch schrift en middeleeuwse bibliotheken. Hij is de onbetwiste specialist inzake de manuscripten van Raphael de Mercatellis en het *Liber Floridus* (hs. 92), die mee de kern uitmaken van de Gentse collecties. De uitzonderlijk uitgebreide en diepgaande ervaring met de Gentse manuscripten die professor Derolez de voorbije halve eeuw heeft opgebouwd, zijn de alfa en de omega van deze catalogus. De papieren catalogus van de manuscripten van de Universiteitsbibliotheek van Gent kan dan ook beschouwd worden als een verankering van Derolez' uitzonderlijke expertise. Een papieren catalogus dus als de neerslag of getuige van een levenslange toewijding aan een collectie, of als een *status quaestionis*, in het (vermoedelijk) volle besef dat sommige informatie op termijn misschien zal worden herzien dankzij de bouwstenen aangeleverd door onderzoekers als Albert Derolez.

De vormgeving van de catalogus door Thomas Soete is elegant en sober, met veel witruimte en volbladafbeeldingen van hoge kwaliteit. De keuze voor de illustratie op de cover is verrassend. Rond de titel van de catalogus is randdecoratie uit handschrift 198 afgebeeld, een Zuid-Nederlands (Gent?) getijdenboek uit de eerste helft van de 15de eeuw. De randdecoratie, met een vogel, hybride wezens en een man met aap, is weliswaar mooi maar zeker niet het meest iconische beeld in de collectie. Daarenboven zijn enkele pigmenten uitgesmeerd en bevat de onderrand een vouw in het perkament. Dat zijn allemaal zaken die perfect bij manuscripten horen en die absoluut geen afbreuk doen aan de waarde van het stuk. Misschien werd net daarom deze afbeelding geselecteerd, om af te wijken van stereotypen? De beschrijvingen van de manuscripten zijn opgebouwd volgens een heldere en herkenbare structuur. Een gewaardeerde toets is dat de bijschriften bij de afbeeldingen in de catalogus de schaal vermelden (bv. '140% of actual size'). De band is een hardcover, wat bijdraagt aan de elegante en degelijke uitstraling van het boek.

De catalogus biedt beschrijvingen voor alle 464 handgeschreven boeken en archiefdocumenten op perkament of papier, inbegrepen de fragmenten, van vóór ca. 1530. Albert Derolez kon voor de beschrijvingen steunen op eerdere catalogi en inventarissen (cf. bibliografie op p. 13) opgesteld door hemzelf en door zijn voorganger in de bibliotheek, K. Gerard van

Acker. De Middelnederlandse manuscripten in de collectie werden eerder al beschreven door Jo Reynaert. In het voorwoord benadrukt de auteur dat de beschrijvingen wegens tijdsdruk bewust kort zijn gehouden. De summiere, essentiële informatie in de beschrijving moet de lezer in staat stellen statistisch onderzoek uit te voeren en zich in te beelden wat hij of zij mag verwachten alvorens het fysieke manuscript (of een reproductie) te consulteren. De nadruk in de beschrijvingen ligt op de codicologische en paleografische kenmerken van de manuscripten, wat overeenkomt met de specialisatie van de auteur. Gent bevindt zich daardoor in een unieke positie, want er zijn weinig collecties waar op grote schaal zo veel informatie bekend is over schriftstijlen, handen, liniëring en collatie. De beschrijvingen zijn gestructureerd volgens een vast patroon. Door het gebruik van afkortingen en symbolen wordt herhaling vermeden. De inhoudelijke en redactionele keuzes en de keuze voor het Engels maken het duidelijk dat dit een naslagwerk is voor wetenschappers. De leek kan weliswaar genieten van de mooie afbeeldingen, maar zal zich vermoedelijk in het haar krabben bij de “droge” beschrijvingen.

De indexen (p. 310-317) in deze catalogus verdienen een staande ovatie. De lezer wordt getraakteerd op een index van de manuscripten per eeuw, van gedateerde en dateerbare manuscripten, van kopiïsten, van verluchte manuscripten, van opmerkelijke banden, van opmerkelijke codicologische kenmerken (bijv. autografen, kettingboeken of pecia), van herkomsten, en van auteurs, titels en onderwerpen. Doordat de gegevens thematisch zijn geordend, zijn deze indexen meer dan een toegangspoort die leidt naar de beschrijvingen. Ze zijn waardevol op zich omdat ze inzicht verschaffen in de collecties. Zo valt na een blik op de index op herkomst meteen op hoe divers de oorsprong van de Gentse manuscriptencollectie is.

De Gentse Universiteitsbibliotheek kan tevreden zijn nu (een deel van) de kennis van Albert Derolez is geboekstaafd in dit referentiewerk. Het “probleem” met dit soort publicaties is dat het de honger aanscherpt. Hier en daar geeft de auteur in de bijschriften kort duiding bij het belang van de afgebeelde manuscripten. Dat smaakt absoluut naar meer. Mogen we in de toekomst uitkijken naar een publicatie voor een ruimer publiek, waarin de auteur op toegankelijke wijze uitleg geeft bij een selectie uit het grote aanbod uitzonderlijke manuscripten en bij de collectie als geheel?

Evelien Hauwaerts

Albert DEROLEZ, met medewerking van Hendrik DEFOORT & Frank VANLANGENHOVE, *Medieval Manuscripts. Ghent University Library*. - Gent: Snoeck Publishers, 2017. - 317 p. : ill. - ISBN 9789461613813

Philip-Christian Popp en zijn kadastrale atlas van België

Lokale geschiedschrijving over de 19de eeuw is in België haast ondenkbaar zonder er de zogenaamde Poppkaarten bij te betrekken. Deze gemeentelijke perceelplannen en bijhorende leggers bieden een onschatbaar gedetailleerde bron van informatie over het onroerende patrimonium, grondeigenaars en bezitsverhoudingen in meer dan 1.700 gemeenten. Maar de *Atlas cadastral parcellaire de la Belgique* van Philip-Christian Popp (1805-1879) was tot dusver een even mysterieuze als essentiële bron. Over de totstandkoming ervan en de drijfveren van Popp en andere betrokkenen was haast niets geweten. Het voornaamste struikelblok vormde de doorgaans ontbrekende datering van de kaarten, waardoor de situaties die ze afbeelden vaak met een al te ruime tijdsruimte van 1841 tot 1879 werden geïnterpreteerd. Aan deze problemen is tegemoet gekomen in het mooi vormgegeven en rijkelijk geïllustreerd boek 'Grootse plannen' van Sven Vrielinck, die Popp's *Atlas* in het kader van het POPPKAD project aan de Universiteit Gent aan een grondige studie onderwierp.

Het boek richt zich op drie vragen die een antwoord vergen om de *Atlas* verder te kunnen ontsluiten voor onderzoek, met name naar de ontstaansgeschiedenis van de *Atlas*, de drijfveren van de makers, en een betrouwbare datering van alle atlasdelen. Wat dit laatste betreft, vormt het boek een belangrijke bijdrage op historisch-cartografisch vlak. Voor de overige brontechnische kenmerken wordt de lezer dan weer doorverwezen naar andere publicaties. Het eerste van de drie boekdelen biedt niettemin een beknopte introductie op de kadastrale leggers en perceelplannen waarop de *Atlas* werd gebaseerd. Het hoofdbestanddeel van het boek, het tweede deel, is de neerslag van een goed gedocumenteerde bedrijfshistorische studie van Popp's ambitieuze onderneming. Het archief van zijn *Etablissement typographique et lithographique* is verloren gegaan, maar Vrielinck verrichtte uitgebreid en origineel archiefonderzoek om de bedrijfsgeschiedenis te reconstrueren en zo tot nieuwe bevindingen te komen over de totstandkoming van de *Atlas*: onder meer via 19de-eeuwse kranten, periodieken en publicaties, correspondentie in het Brugse bischoppelijk archief, vonnisboeken, notariaats- en familiearchieven in het Rijksarchief, en patentregisters en de databank van werkmansboekjes in het Brugse stadsarchief.

Vrielinck heeft in eerste instantie bijzondere aandacht voor de microgeschiedenis van Popp en zijn echtgenote, de journaliste Caroline Boussart (1808-1892). Ze waren beiden prominente personen in het 19de-eeuwse liberale politieke milieu in Brugge. Deze stad krijgt dan ook behoorlijk wat aandacht in het boek. In 1837 richtten ze de *Journal de Bruges et de la province* op als tegenzet op de katholieke opiniepers. Boussart stond in voor het dagelijks beheer van de *Journal de Bruges*, wat haar in geen tijd een uiterst voornamelijk figuur maakte in lokale, nationale en zelfs internationale politieke en schrijversmiddens. Naar hun verwezenlijkingen in de wereld van pers en literatuur wordt herhaaldelijk verwezen in het boek, vermits de totstandkoming van de kadastrale *Atlas* er niet los van te zien valt.

De *Atlas* van Popp wordt vandaag als een vanzelfsprekende historische bron beschouwd, maar ze werd niet zonder slag of stoot gerealiseerd. Popp moest talloze obstakels overwinnen om zijn ambitieuze opzet te realiseren. Zowel lokale als nationale beleidsmakers en economische actoren en omstandigheden oefenden continu een invloed uit op de werking van de onderneming. De bredere economische en politieke context wordt daarbij treffend betrokken in het verhaal. De nadruk ligt op de manier waarop de broodnodige financiering van de *Atlas* mogelijk werd gemaakt of in gevaar werd gebracht. In een eeuw waarin de overheid zich tot haar fundamentele taken beperkte, moest men voor zulke ondernemingen privé-investeerders aanspreken, maar deze instabiele financieringsbron zette de hele onderneming herhaaldelijk op de helling. Popp had de financiële implicaties van een gebiedsdekkende kadastrale *Atlas* schromelijk onderschat. In het boek wordt een parallel getrokken met de Brusselse cartograaf Philippe Vandermaelen (1795-1869) die in 1836 startte met een *Atlas cadastral du Royaume de Belgique*. Hij hield het na 137 gemeenten voor bekeken wegens te beperkte financiële middelen. Ondanks deze soortgelijke lotgevallen had Popp allicht weinig tot geen contact met Vandermaelen. Popp hield zich afzijdig van netwerken van cartografen en uitgevers. Zijn financiële bijstand kwam vooral vanuit politieke, liberale hoek. De talrijke geldschieters en schuldeisers, maar ook de gezworen (katholieke) vijanden van het atlasproject komen uitgebreid aan bod in het boek.

Chronologisch valt het atlasproject uiteen in twee delen. In 1841 begon Popp aan de *Atlas cadastral de la Flandre occidentale*, die in 1854 werd vervolledigd met het atlasdeel van Brugge. In 1862 en 1864 gaf Popp opnieuw een atlasdeel van Brugge uit. De Brugse kaarten verschenen uitzonderlijk

op schaal 1:1.000 (de andere op 1:2.500 tot 1:7.500). Net als voor Brussel werden ook huisnummers toegevoegd, wat ze erg waardevol maakt voor vergelijking met bronnen als bevolkingsregisters en adresboeken. De tweede episode in het atlasproject vatte aan in 1858, toen Popp met de *Atlas cadastral parcellaire de la Belgique* ook atlasdelen van gemeenten in de andere provincies begon te publiceren. Midden jaren 1860 beleefde de onderneming hoogtijdagen. Popp werkte onder de vleugels van de *Société des plans cadastraux*, een Brusselse commanditaire vennootschap op aandelen, de verkoop werd verzorgd door een professionele advertentieonderneming, *L'Office de Publicité*, en de gerenommeerde Brugse bankier Jules Du Jardin (1822-1895) trad op als beschermheer bij moeilijkheden. Daar kreeg Popp vanaf het einde van de jaren 1860 in toenemende mate mee te kampen, toen zijn schulden zich opstapelden. De zwaarste klap volgde in 1874 met het faillissement van de bank Du Jardin, die zelf een schuldenberg van maar liefst 26 miljoen frank had. Popp's eigen zoon, Christian Popp (1832-1913), de directeur van de linnenweverij Rey Ainé in Brugge, redde zijn vaders project van een voortijdige ondergang. In 1879 beëindigde Popp's overlijden de onderneming definitief. Zijn ultieme doelstelling om het hele land in kaart te brengen werd uiteindelijk niet gerealiseerd. Van de dunbevolkte provincies Limburg, Luxemburg en Namen en het arrondissement Turnhout zijn geen atlasdelen gepubliceerd. Ook voorname steden als Antwerpen, Gent, Oostende, Leuven en Luik ontbreken. Toch had Popp een ongeëvenaarde prestatie geleverd: 1.733 gemeenten met 4 miljoen inwoners waren in kaart gebracht, goed voor 3,8 miljoen percelen en 750.000 eigendomstitels die elk onroerend goed en elke eigenaar identificeerden. Het is het meest uitgebreide overzicht van grondbezit in België dat ooit werd gepubliceerd. Door de rijkdom aan informatie, de graad van detail, het grootschalige opzet en de publicatie van registerdata is de *Atlas* ook in internationaal opzicht uniek in zijn soort.

Uit de ontstaansgeschiedenis van de *Atlas* blijkt een opmerkelijke volharding om ondanks heel wat tegenspoed het project verder te zetten. Op het einde van het tweede deel wordt dan ook de interessante vraag opgeworpen naar de drijfveren van Popp en zijn geldschieters. Als hoofdmotief van Popp wordt een commerciële drijfveer aangewezen. Hij was een eigentijdse zakenman die steeds op zoek ging naar lucratieve projecten, ook naast de *Atlas*. Andere motieven waren zijn maatschappelijk engagement, een streven naar kwaliteitsvolle cartografie, en een aspiratie naar sociale mobiliteit. Een gegrond engagement van zijn geldschieters was evenzeer cruciaal. Bij hen lagen niet enkel geldgewin, maar ook

partijpolitieke belangen aan de basis van hun diensten aan Popp. Hij en zijn vrouw konden met de *Journal de Bruges* een wankel verkiezingsbalans gemakkelijk beïnvloeden. Bankleningen en andere vormen van dienstbetoon aan Popp's atlasproject boden prominente liberalen als Du Jardin de kans om het plaatselijke liberale netwerk van de broodnodige loyaliteit van de *Journal de Bruges* te verzekeren. Popp's kadastrale *Atlas* was wegens enorme productiekosten op bedrijfseconomisch vlak echter een verre van levensvatbaar project. Vrielinck beschouwt het als een anomalie dat het toch zo'n lang leven beschoren was. Veruit de voornaamste conclusie die we uit dit boek kunnen trekken is dat het succes van Popp's *Atlas*, tegen alle wetten van de vrijemarkteconomie in, toch mogelijk was, enerzijds door zijn persoonlijke ambities en volharding, anderzijds door het enorme strategische belang van de *Journal de Bruges* die hij en zijn vrouw uitgaven.

In Popp's eigen tijd was een kadastrale atlas een hoogst relevante publicatie. Grondbezit genoot een enorm aanzien en vormde nog steeds de voornaamste investeringsbron. Dit ging er echter in vele regio's al in de tweede helft van de eeuw op achteruit. Tegen 1900 was Popp's *Atlas* des te meer verouderd door de snelle verstedelijking en de vele wijzigingen op de vastgoedmarkt. De belangstelling voor de *Atlas* nam pas opnieuw toe vanaf de jaren 1960, maar ditmaal als historische bron. Zowel in het kader van de kwantitatieve geschiedschrijving als van de toenemende interesse in het lokale verleden konden onderzoekers de vruchten plukken van Popp's inspanningen. Een belangrijke opgave bestond er stevast in om de (uit commerciële overwegingen doorgaans ongedateerde) kaarten van een correct jaartal te voorzien. Tot dusver was dit enkel gebeurd voor de Oost-Vlaamse gemeenten¹ en voor enkele gemeenten daarbuiten, waaronder Brugge.² Het derde boekdeel van 'Grootse plannen' bevat een exhaustief repertorium waarin elk atlasdeel van een accurate datum is voorzien, waarmee een grote hinderpaal voor geschiedkundig onderzoek is verdwenen. De datering gebeurde hoofdzakelijk op basis van een vergelijking van de *Atlas* met de originele kadastrale leggers. Van slechts 106 gemeenten (6%) viel het jaartal enkel bij benadering van twee à drie jaar vast te stellen.

1 G. DEMUYNCK, 'Datering, consultatie en gebruik van de Oost-Vlaamse Popp-kaarten en -leggers', in: *Vlaamse Stam*, 51 (2015), p. 361-372.

2 A. VAN DEN ABEELE, 'Enkele lichten op het kadastraal plan van de stad Brugge door P.C. Popp', in: *Tijdschrift van het Gemeentekrediet van België*, 24 (1970) 93, p. 151-163.

Voor de onderzoeksmogelijkheden die dit met zich meebrengt, wordt de lezer doorverwezen naar andere publicaties. Sinds kort zijn er heel wat nieuwe digitale toepassingsmogelijkheden die een toenemende belangstelling voor de *Atlas* veroorzaken. Om het rijke potentieel van de kadastrale vastgoedgegevens verder te ontsluiten werd het POPPKAD project in het leven geroepen aan het Queteletcentrum voor kwantitatief historisch onderzoek van de UGent. Deze ontsluiting moet algemene tendensen in de 19de-eeuwse eigendomsverhoudingen aan het licht brengen. Poppkaarten van Brussel en Brugge werden gevectoriseerd en gekoppeld aan databanken met persoonsgegevens uit andere bronnen. Ook is online een namenregister van alle eigenaars in de *Atlas* doorzoekbaar - waarin West-Vlaanderen echter niet is opgenomen.³

Deze en andere digitaliseringsprojecten worden slechts kort aangehaald op het einde van het eerste deel van het boek. Een toepassing wordt dan weer pas in een bijlage toegelicht, waar getoond wordt hoe onderzoekers aan de hand van de fiscale klasse, die op basis van het kadastraal inkomen aan elke woning in de legger van de kadastrale *Atlas* wordt toegewezen, een beeld kunnen krijgen van de plaatselijke sociale verhoudingen. Onderzoekers laten de buitengewone mogelijkheden die Popp's *Atlas* hiertoe biedt nog al te vaak links liggen. Om terdege op het potentieel te wijzen van de veelbelovende digitale analysetechnieken was hieraan wellicht beter een volwaardig vierde deel van het boek gewijd.

Hoewel de bron op zich wat onderbelicht blijft in het boek, net als de vele nieuwe digitale toepassingsmogelijkheden die Popp's kadastrale *Atlas* vandaag biedt, kan dit boek dankzij het blootleggen van de ontstaansgeschiedenis en drijfveren achter de *Atlas*, én dankzij de datering van alle atlasdelen, de komende jaren een sterke katalysator vormen voor een stroom aan nieuw gefundeerd onderzoek naar ruimtelijke ordening, huisvesting, sociale verhoudingen en lokale economie in de 19de eeuw.

Matthijs Degraeve

Sven VRIELINCK, *Grootse plannen. De kadastrale Atlas van België van P.C. Popp: genese en datering (1840-1880)*. - Amsterdam: Amsterdam University Press, 2018. - 166 p.:ill. - ISBN 9789462987852

3 <http://www.poppkad.ugent.be>

West-Vlaamse provinciaal architecten in de 19de eeuw

In het boek «Architect en ambtenaar» bestudeert Jeroen Cornilly de 19de-eeuwse provincie-architecten van West-Vlaanderen als ambtenaar en als architect. Tot op heden kwamen ze (terloops) aan bod in studies over de provinciale administratie of in bijdragen over negentiende-eeuwse bouwkunst. In het voorliggende boek worden ze onder de twee aspecten bestudeerd: als controleur over ontwerpen en uitvoering van gebouwen door de provincie gesubsidieerd en als zelfstandig en creatief architect van onder meer kerken en scholen, waarbij ook zij rekening moesten houden met adviezen van officiële instanties¹ en met tussenkomsten van onder meer lokale politici en het bisdom (voor kerkgebouwen).

In het ancien régime was het uitzicht van de centra der plattelandse gemeenten gedomineerd door de kerkgebouwen en enkele grote huizen (pastorieën, afspanningen). Door de aanhechting bij Frankrijk (1795) werden de door heerlijkheden versnipperde parochies vervangen door éénvormige gemeenten in een strakke hiërarchie (kanton, arrondissement, departement). In de loop van de 19de eeuw werden talrijke gebouwen van nieuwe instellingen opgericht zoals lagere scholen (met onderwijzerswoning), zusterkloosters (met bijhorende school) en gemeentehuizen. Daarnaast werden nieuwe kerken en pastorieën gebouwd. Aangezien de provincie controle uitoefende op de gesubsidieerde bouwwerken van de lokale besturen, bekleedde een provinciaal ambtenaar-architect een verantwoordelijke functie. Het begon in 1807 met de aanstelling van een «architecte-voyer», belast met het toezicht op de bestekken en de uitvoering van de bouwwerken uitgevoerd door het departement en de gemeenten. De eerste provinciaal architect was J.-A. Van Caneghem, werkzaam van 1807 tot 1842, zowel onder Frans als onder Nederlands en Belgisch bewind. Hij ontwierp scholen, kerken en pastorieën en was zo voor een groot gedeelte verantwoordelijk voor een nieuw negentiende-eeuws dorpsbeeld.² Dit dubbele aspect van zijn beroep - controleur en ontwerper - bleef ook gelden voor zijn opvolgers en bracht veel moeilijkheden

1 Door een K.B. van 31 mei 1860 werden in elke provincie «briefwisselende leden» (*membres correspondants*) van de in 1835 opgerichte Koninklijke Commissie voor Monumenten benoemd, die de centrale Commissie konden adviseren.

2 Voor de periode 1840-1882 maakten de provinciaal architecten voor 70% de plannen voor het bouwen of verbouwen van kerken en pastorieën (p.132.; zie ook p. 281).

mee.³ Daaraan kwam eerst in 1885 een oplossing door de oprichting van de Provinciale Technische Dienst (onder leiding van een hoofdingenieur) waarin de provinciaal architect enkel nog toezicht uitoefende. Het is evenwel begrijpelijk dat in de beginperiode, met zijn vele nieuwe en nieuwsoortige gebouwen, de gemeentebesturen - met weinig ondervinding - aanklopten bij de provincie-architect die het ontwerp kon opmaken, de administratieve wegen kende en op de duur over gebruiksklare modellen beschikte. Dat dit laatste de creativiteit niet ten goede kwam en tot stereotiepe en monotone ontwerpen leidde, was niet te vermijden.

In de loop van de 19de eeuw werden heel wat nieuwe kerken gebouwd, onder meer uit noodzaak door de aangroei van de bevolking. Kleine bestaande kerken werden verbouwd en uitgebreid - dikwijls op een weinig verantwoorde manier - ofwel gesloopt, met als voorwendsel de zogenaamde slechte staat van het gebouw. Vanaf het midden van de negentiende eeuw overspoelde een neogotische vloedgolf het kerkenlandschap. In 1862 was ook de *Koninklijke Commissie voor Monumenten* met die eenvormigheid niet bijster gelukkig, zoals te lezen staat in haar jaarverslag.⁴ De druk was echter groot: voor de christelijke kunst zag men enkel heil in de neogotiek. Het was de tijd van bisschop J. B. Malou, J.B. Bethune, T.H.King, J. Weale, de Sint-Lucasscholen, de Gilde de Saint-Thomas et de Saint-Luc.

In heel dat neogotisch offensief hebben de provincie-architecten P. Buyck (1841-1877)⁵ en P. Croquison (1858-1883) een belangrijke rol gespeeld, uiteraard veel meer als ontwerper dan als controleur. En uiteindelijk heb-

- 3 Dit was onder meer het geval met de hoog oplopende ruzie tussen de te Brugge wonende Engelse kunsthistoricus J. Weale, tevens lid van het provinciaal comité van de KCM, en de *provinciaal* architecten P. Buyck en P. Croquison in verband met nieuwbouw en restauraties.
- 4 "A propos des nombreuses églises dont l'érection est d'une nécessité absolue, permettez-nous, messieurs, de vous communiquer les doutes qui se sont élevés dans l'esprit de quelques membres de la Commission. Presque tous les projets appartiennent au style ogival. Ce style [...] est-il bien le seul qu'il faille choisir lorsqu'on se voit forcé d'employer des matériaux d'un prix modique et d'user de tous les expédients propres à réduire les frais?" aldus de secretaris J. Dugniolle op p. 6-7 van het verslag van de algemene vergadering van 30 september 1862. Twee jaar later werd nog eens naar die opmerking verwezen: "La plupart des projets qui nous ont récemment été soumis tant pour les constructions civiles que pour les constructions religieuses, appartiennent au style ogival. Une telle uniformité ne nous paraît pas justifiée, ...": *Bulletin des Commissions royales d'art et d'archéologie*, 3 (1864), p. 35.
- 5 In 1845 ontwierp architect P. Buyck een waardevolle neoclassicistische kerk te Zeldegem. Men zou zich kunnen afvragen of deze architect - en wellicht ook anderen - in later werk, zonder neogotische druk, niet had kunnen evolueren van classicisme naar een eigen creatieve stijl.

ben ze als ambtenaar meegewerkt aan het uitbouwen van een kerkelijke machtsstructuur die ook op politiek gebied heel bedrijvig was.

Uit bovenstaande losse beschouwingen mag men besluiten dat deze studie over de provincie-architect kan bijdragen tot verder onderzoek en nadenken over de 19de-eeuwse architect en zijn werk. Uiteraard krijgt men een breed werkveld met een grote verscheidenheid van bouwwerken en hun architecten, van opdrachtgevers en controlerende administraties, van mee- en tegenwerkende instanties. Een vergelijking met onze eigen tijd is altijd nuttig.

Tot besluit enkele opmerkingen. Het hier besproken boek bevat heel wat nieuwe gegevens, maar ze liggen nogal verspreid zodat een register met persoons- en plaatsnamen zeer nuttig zou zijn geweest. Ook een bijlage met ambtelijke teksten / reglementen uit onder meer 1807, 1883, 1885 had er wel bijgemogen. In «bijlage» wordt van negen provincie-architecten (tot G. Verbeke «van 1912 tot omstreeks 1955») een korte biografische nota gegeven; hierbij had een lijst met hun belangrijkste werken verhelderend kunnen werken.

Luc Devliegher

Jeroen CORNILLY, *Architect en ambtenaar. De West-Vlaamse provinciaal architecten en de 19e-eeuwse architectuurpraktijk.* - Leuven: Universitaire Pers, 2016. - 349 p.: ill. - ISBN 9789462700819

Een zesde Jaarboek van het *In Flanders Fields Museum*

Ondanks de drukke activiteiten rond de herdenking van 100 jaar WO I slaagde het *In Flanders Fields Museum* (IFFM) er ook dit jaar in om in het voorjaar het *Jaarboek* voor 2018 op de markt te brengen. Het is met zijn 165 pagina's niet het dikste in de rij geworden. Het is op dezelfde manier opgebouwd als zijn voorgangers: deel 1 bevat de bijdragen, deel 2 de vertalingen (p. 119-164). De bijdragen bevatten opnieuw een paar vaste rubrieken zoals de schenkingen en de aankopen 2017 die heel wat ruimte innemen. Er zijn slechts twee, zij het interessante originele artikels.

Het jaarboek start met een korte bijdrage van Wouter Sinaeve: *Verbeelde kwetsbaarheid* (p. 4-8). Hij bericht over de artistieke bezigheid van de Ieperse kunstenaar Yves Delplace. Delplace heeft de foto's die achtergelaten worden op de graven op oorlogskerkhoven en door weer en wind aangetast zijn, 'herschilderd'. Intussen is de reeks 463 exemplaren groot.

Een interessante Engelstalige bijdrage is van de hand van Dr. Rahela Khorakiwala, verbonden aan de Jawaharlal Nehru University in India: *The High Court in Calcutta and the Cloth Hall in Ieper, buildings with a shared history?* (p. 9-16; Nederlandse vertaling: p. 122-126). De Britten voerden vanaf 1862 grote veranderingen door op het vlak van de rechtspraak in India. Zo werden drie Hoogrechtshoven (*High Courts*) gesticht in Calcutta, Madras en Bombay. Het *High Court* in Calcutta werd gebouwd tussen 1864 en 1872. Architect was Walter L.B. Granville (1819-1874), één van de succesvolste architecten in India in die tijd. De auteur wijst erop dat in de tweede helft van de 19de eeuw enorme sommen besteed werden aan grote bouwprojecten in de kolonies, in de overtuiging dat de identiteit van de onderdanen in belangrijke mate het product was van de voorwerpen en structuren die zij zagen en bewaarden. De Britten gebruikten architectuur niet enkel als symbool van hun rijk, maar ook als beheersinstrument (p. 122). Daarom bouwden ze ook op belangrijke plaatsen in de kolonie zulke architecturale hoogstandjes en gaven ze belangrijke functies. De Ieperse Lakenhallen werden wereldwijd beschouwd als gotische toparchitectuur, monumentaal, burgerlijk en historisch belangrijk. Ze dienden ook nog elders, in Engeland en in de Verenigde Staten, als voorbeeld. Het feit dat het *High Court* van Calcutta op Ieper geïnspireerd is, is algemeen aanvaard. Maar in Calcutta gelooft men ook dat de bouwplannen van dit gebouw na

WO I niet alleen gebruikt werden, maar ook noodzakelijk waren voor de heropbouw van de Ieperse Lakenhallen. Daarvoor kwamen zelfs architecten uit Vlaanderen naar Calcutta. Die traditie leeft niet alleen mondeling, maar is ook opgenomen in geschriften die gepubliceerd werden naar aanleiding van het 100- en 150-jarig bestaan van het *High Court* (ook vandaag nog altijd gevestigd in de originele gebouwen). De auteur wijst erop dat die overlevering duidelijk vals is en niet gedocumenteerd. Bij het begin van WO I was de Lakenhalle in restauratie. Ir-arch. Jules Coomans was daarmee belast. Bij de voorbereiding ervan was alle nodige plannemateriaal etc. opgemaakt. Hij nam deze plannen tijdens de oorlog mee naar Wiméreux en bracht ze na de oorlog mee terug. Bij de beslissing om te Lakenhalle opnieuw op te bouwen was het materiaal dan ook onmiddellijk beschikbaar. Het Calcuttagebouw is overigens ook niet identiek aan de halle in Ieper. Blijft de vraag waarom het verhaal vanuit Calcutta nooit geverifieerd werd? En hier komt een mooi stukje mentaliteitsgeschiedenis. De mythe ontdoet het *High Court* immers als het ware van zijn koloniale oorsprong en geeft het een waarde op zichzelf. Het was nodig voor de reconstructie van een zeer waardevol historisch gebouw in Europa, waarop het weliswaar geïnspireerd is, maar dat het nu in ouderdom overtreft. Als een soort coda aan dit verhaal wijst de auteur nog op de belangrijke rol die Indische soldaten gespeeld hebben bij het behoud van Ieper. Er zijn ruim 400 Indische namen opgenomen op de Menenpoort en er is een afzonderlijk monumentje voor hen in het grasveld ervoor.

Van p. 17 t.e.m. 27 wordt uitgebreid, met veel illustraties, verslag gedaan over de schenking aan het IFFM van een bijzonder waardevolle collectie van 106 tekeningen van Hans Pieper (1882-1946) door zijn drie kleinkinderen. Hans Pieper maakte tussen 1915 en 1918 deel uit van het *Marine Korps Flandern*. In die periode maakte hij ter plaatse tekeningen van gebouwen en plaatsen. Hij was ook de ontwerper van negen grote prenten die als een soort stripverhaal gelezen kunnen worden en die het verhaal vertellen van het leven van een soldaat aan het front in Vlaanderen. De prenten werden op een beperkte oplage gedrukt in Leipzig rond 1930.

Traditiegetrouw brengt Frederik Vandewiere verslag uit over de schenkingen die het IFFM in 2017 mocht ontvangen (p. 29-43). Alfabetisch gerangschikt op naam duikt het buitenland frequent op, maar het is toch vooral Vlaanderen dat de weg naar Ieper heeft gevonden.

De moeizame weg naar erkenning: het verhaal van de Ieperse burgerslachtoffers is een zeer lezenswaardige bijdrage van de hand van Pieter Trogh

(p. 44-73). Hij wijst erop dat in 1929, bij de inhuldiging van het oorlogsmonument voor de Ieperse slachtoffers van WO I, amper sprake was van burgers. Slechts één van de vele sprekers, nl. Isai Gruwez, voorzitter van de Nationale Invalidenbond, afdeling Ieper, vermeldde ze duidelijk, bovendien met een getal: 925. Waar hij dit cijfer haalde en op welke slachtoffers het slaat, blijft een raadsel. De *Namenlijst* tracht nu een duidelijk en klaar antwoord te geven. Voor de *Namenlijst* gaat het om alle burger-slachtoffers geboren of woonachtig in Groot-Ieper of er dodelijk gewond of gestorven. Met die definitie is het duidelijk dat het om een complex verhaal gaat. Het is een probleem van versnippering, verspreiding en een totaal gebrek aan systematische registratie. Trogh geeft aan dat de verantwoordelijken voor de *Namenlijst* met behulp van alle mogelijke bronnen de puzzel stukje bij beetje bijeen pogen te leggen. En hij geeft die bronnen, met de nodige informatie, aan: oorlogsdagboeken uit/over de streek; burgerlijke hospitalen WO I (ARA), lijsten van de tyfusepidemie tijdens de winter 1914-15; archief van het Parket van Ieper; Stadsarchief Ieper, herstelbetalingen, ... De Burgerlijke Stand (BS) is natuurlijk zeer belangrijk, maar er zijn geen Ieperse registers voor 1914-18. Er waren er allicht voor 1914 en vervolgens tot mei 1915, maar die zijn verloren gegaan. Nadien waren er geen burgers meer in de stad en dus geen BS. De herstelakten, dit zijn dossiers die na de oorlog opgemaakt werden op basis van claims van eigendom, leverden vonnissen op die werden ingeschreven in de BS. Voor Ieper komen daar nog vijftien speciale registers bovenop voor de periode 1 januari 1914-mei 1915. Veel informatie daaruit is al in de *Namenlijst* terechtgekomen. Ook doodsprentjes, begraafplaatsen, monumenten, verhalen en interviews leveren gegevens. We krijgen van Trogh ten slotte nog het verhaal van d' Oude Wacht, platgegooid (25 doden) en geruimd. Intussen zijn via allerhande kanalen bijna alle slachtoffers geïdentificeerd. Ondergetekende kan het verhaal van Trogh alleen maar onderschrijven. De eigen zoektocht naar een 16-17 jarige 'nonkel' werd uiteindelijk dit jaar, na veel en lang zoeken, definitief afgesloten, 'slachtoffer van een duitsch obus te Yper den 7 april van 't oorlogsjaar 1915'.

De laatste bijdrage in het *Jaarboek* 2018 is van de hand van Jan Dewilde, Iepers museumconservator, die opnieuw de aankopen, nu 2017, behandelt (p. 74-116). Deze 40 bladzijden, zeer mooi geïllustreerd, bewijzen dat het museum niet stilgevallen is en verder naar de toekomst kijkt. Bij de personalia vallen twee albums op van verpleegsters, gevuld met bijdragen van gewonde soldaten die door hen verzorgd werden. Bij het pakket Kunst wijst Dewilde zelf naar twee aangekochte werken van de fauvist Médard Maertens (1916,1917), één van Achille Van Sassenbrouck (1918) en

de map *Debout les Morts*, tien houtsneden van F. Masereel (1917, oplage slechts 115). Verder is er een mooi werk van Modest Huys (Ardooie, 1919), een lithografie van Frank Brangwyn (1914) en zeer veel affichemateriaal. Het is ook duidelijk dat heel wat aankopen niet Belgisch zijn, maar uit Frankrijk, Duitsland, Groot-Brittannië en de Verenigde Staten komen. Er zijn ook een paar aanwinsten bij de militaria en bij de documenten vallen de vele fotoalbums (een twintigtal) van Belgische, Franse, Duitse en Britse militairen op. Er werden ook 78 Duitse glasplaten over het *Marine Korps Flanders* verworven. Bij de diversen springen twee onuitgegeven Duitse dagboeken eruit.

Het *Jaarboek* is opnieuw een verzorgde publicatie geworden, ruim geïllustreerd. Maar opnieuw zijn de nieuwe, historische bijdragen erg (te) beperkt in aantal, zij het dat ze allebei interessant zijn. Het artikel van P. Trogh geeft duidelijk aan hoe moeilijk het soms is om de noodzakelijke gegevens te vinden - zeker wanneer het om burgers gaat - die nodig zijn om de *Namenlijst* compleet te maken. Gaan de schenkingen allicht een beetje in dalende lijn, dan bewijzen de aankopen dat het IFFM niet van zins is om de boeken toe te doen. De aankopen zijn ook duidelijk gericht naar de toekomst voor o.m. gelegenheidstentoonstellingen. Hopelijk blijft ook het *Jaarboek* deel uitmaken van die toekomst.

Ludo Valcke

In Flanders Fields Museum: Jaarboek=Yearbook=Annuaire 2018. - Ieper : In Flanders Fieldsmuseum, 2018. - 164 p.: ill. - ISSN 2295-2101

Literatuursignaleringen 2017-2018

Eindredactie Johan Vannieuwenhuysse.

Medewerkers Heidi Deneweth (HD), Luc François (LF), Noël Geirnaert (NG), Kurt Priem (KP), Marc Ryckaert (MR), Jan Van Acker (JVA), Andre Vandewalle (AV), Laurence Van Kerkhoven (LVK) en Johan Vannieuwenhuysse (JVN).

ALGEMEEN

Rita BOSSUYT, Eric COLENBIER, Ilona DEGRAEVE, Jan D'HONDT, Andy RAMANDT, Jos RONDAS, Kristina SEGHERS, Ludo VANDAMME en Maurice VANPARYS, *Omwalde hoeven in Sint-Kruis. Tentoonstellingsbrochure*. Brugge (Sint-Kruis), 2017, 69 blz., afb.

Met Sint-Kruiskermis (september) organiseert de Werkgroep Heemkunde Sint-Kruis van de Heemkundige Kring Maurits Van Coppenolle om de twee jaar een tentoonstelling over de geschiedenis van de gemeente. Het thema was in 2017 gewijd aan de historische hoeves op het grondgebied, waarvan een tiental werden geselecteerd en uitgebreid voorgesteld op basis van de bestaande literatuur en aanvullend archiefonderzoek. Het gaat om klinkende namen als het Blauw Kasteel, Hof Ten Poele, het Walleken, Beaupré, enz. De brochure is ruim geïllustreerd met kleurrijke foto's en kaarten. (AV)

Luc FRANÇOIS, Pieter FRANÇOIS, Ferdinand GEVAERT, Erwin MAHIEU, Nadia STUBBE, Georges VAN DUYPVENBODEN, Ivan VAN HYFTE Ivan en Claudia VERMAUT, *Bibliografie van de Geschiedenis van Oostende, 2012-2016*. Oostende, 2017, 91 blz., (Oostendse Historische Publicaties, 8E).

Deze vijfde aflevering bevat 1.049 titels die in de loop van de voorbije jaren over de geschiedenis van Oostende verschenen of oudere titels die nu nog werden opgevest en toegevoegd. Het eerste deel verscheen in het jaar 2000. In de vijf delen samen zijn 8.900 titels bijeengebracht. De bibliografie is thematisch en chronologisch opgesteld, en wordt verder ontsloten door een auteursnamenindex en een zaaknamenindex. (LF)

Paul KEMPENEERS, Karel LEENDERS, Vic MENNEN en Luc VAN DURME, *De Vlaamse Waternamen. Verklarend en Geïllustreerd*

Woordenboek. Deel II: De provincies West- en Oost-Vlaanderen. Leuven-Parijs-Bristol, 2018, 530 blz., afb., (Werken van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie, Vlaamse Afdeling, 30).

Deel I, gepubliceerd in 2016, behandelde de andere Vlaamse provincies en het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Het is een wetenschappelijk opgevat woordenboek niet alleen voor de natuur- en taaldeskundige, maar ook voor de geïnteresseerde leek. Het natuurlijke landschap met de waterlopen, rivieren, beken, kanalen, enz. is de laatste decennia aan grondige veranderingen onderhevig geweest en is dit nog steeds, waardoor het vastleggen van de bestaande namen niet zonder urgentie is. Meer dan 5.000 waternamen of hydroniemen zijn opgenomen in het alfabetisch lexicon. De stilstaande waters, zoals poelen en vijvers zijn daar niet in begrepen. Elke naam wordt gesitueerd in de betreffende gemeente en provincie en wordt vergezeld van een beschrijving en/of een aantal attestaties, een tweetal per eeuw, met datum en bronvermelding. Desgevallend wordt de naam ook etymologisch verklaard. In het inleidende gedeelte van het boek wordt ingegaan op de definitie van de waternaam, het onderzoek erover, het bronnenbestand en de opbouw van de artikels. Er worden ook lijsten gegeven met vaktermen, symbolen en afkortingen. Achteraan het boek volgen een bibliografie, een index op de gemeentenamen en 29 kleurillustraties. (AV)

Ronald VAN BELLE, *Corpus Laminae. Belgische koperen graf- en gedenkplaten 1143-1925. Dl. I: Synthese, Dl. II: Catalogus.* Brugge, 2017, 440 + 446 blz., afb.

De Bruggeling Ronald Van Belle, sinds jaren bekend wegens zijn studies over graf- en gedenkplaten en in 2012 gepromoveerd met een studie over de productie van Doornikse grafzerken van de 12de tot 16de eeuw, publiceerde nu zijn *magnum opus* over de koperen graf- en gedenkplaten uit de periode 1143-1925, vervaardigd op het huidige grondgebied van België. Deel I van de studie is een synthese die bestaat uit twee grote onderdelen, waarvan het eerste de oorsprong, de materialen, de handel en de teloorgang beschrijft. In het tweede stuk wordt ingegaan op de stijlevolutie, de iconografie en de productiecentra. Deel II bevat een corpus van de bewaarde koperen graf- en gedenkplaten met inbegrip van een aantal buitenlandse platen of fragmenten, die uit bedehuizen van ons land afkomstig zijn. De beschrijvingen zijn gerangschikt volgens de bewaarplaatsen. Daarin wordt veruit het grootste aantal bladzijden gewijd aan de platen uit Brugge (81 blz.), maar ook andere steden als Doornik, Gent, enz. bekleden een prominente positie onder de 102 betrokken plaatsen. Alle beschrijvingen zijn uitstekend gedocumenteerd en geïllustreerd,

waarbij de meeste afbeeldingen gemaakt zijn op basis van wrijfprenten, het merendeel door de auteur zelf vervaardigd. De studie loopt tot en met de neogotische grafplaten, waarvan de kennis tot hertoe ondermaats was gebleven. (AV)

MIDDELEEUWEN

Johan R. BOELAERT, 'Het overlijden en de lijkschouwing van Filips de Goede (1467). Een medisch-historische herdenking', in *Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde* 117 (2017) nr. 4, blz. 458-468.

In 1467 overleed hertog Filips de Goede. De diagnose door de medici bij zijn sterfbed en bij de lijkschouwing wordt kritisch-medisch beschouwd, net zoals de omstandigheden en de dood van zijn neef Filips van Saint-Pol in 1430. (JVA)

Peter DE BAETS, 'Het Ieperse graf van Yolande van Bourgondië (1280)', in *Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde* 117 (2017) nr. 3, blz. 257-271, afb.

Yolande van Bourgondië, tweede echtgenote van graaf Robrecht van Béthune, zou volgens een legende door haar man vermoord en in Ieper begraven zijn. Het voorkomen van deze legende in woord en beeld wordt belicht. (JVA)

Toon DE MEESTER, 'De Brugse hosteliërs en hun herbergen in de 14de-15de eeuw', in *Brugs Ommeland* 58 (2018) nr. 2, blz. 3-25, afb.

In het laatmiddeleeuwse Brugge vervulden de makelaars-hosteliërs een belangrijke rol in de internationale handel, onder meer via de herbergen of *hostels* die zij uitbaatten. In zo'n hostel konden buitenlandse kooplieden verblijven en werken, hun goederen stapelen en een beroep doen op de professionele dienstverlening van de makelaar-hosteliër. Lijsten van Brugse makelaars zijn pas vanaf 1500 beschikbaar en eigentijdse lijsten van herbergen voor vreemde kooplieden bestaan al helemaal niet. Op basis van een ruim en kritisch bronnenonderzoek brengt dit artikel een voorlopige lijst van middeleeuwse herbergen. Tevens wordt uitvoerig ingegaan op de vele methodologische problemen die een dergelijk onderzoek met zich mee brengt. (MR)

Noël GEIRNAERT, 'Suster Catheline (+ 1468). Een Engelse adellijke kluiszuster bij de Jeruzalemkapel in Brugge', in *Biekorf. West-Vlaams Archief*

voor *Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde* 117 (2017) nr. 3, blz. 312-314.

De eerder aangehouden overlijdensdatum van de kluizenares Catheline blijkt op een foutieve lezing van de grafinscriptie te berusten en wordt nu gecorrigeerd naar 14 november 1468. Haar grafsteen werd vervaardigd op initiatief van de bekende John Morton (ca. 1420-1500), een van de machtigste Engelse mannen, wat doet vermoeden dat Catheline uit een Engelse aristocratische familie stamde. Dit laatste wijst dan weer op de relaties die Anselm Adornes (1424-1483), curator van de Jeruzalemstichting, had met de Engelse aristocratie en zelfs met het Engelse koningshuis. (JVN)

Evelien HAUWAERTS, 'De verzameling Duinenhandschriften erkend als Vlaams Topstuk: de kracht van een historische collectie', in *Novi Monasterii. Jaarboek Abdijmuseum Ten Duinen* 16 (2016), blz. 3-35, afb.

In 2015 werd de middeleeuwse handschriftenverzameling van de cisterciënzer Duinenabdij, bewaard in de Openbare Bibliotheek en het Grootseminarie te Brugge, erkend als Topstuk van de Vlaamse Gemeenschap. De auteur geeft een degelijk overzicht van de vroege bibliotheek en het scriptorium, de vorming en de geschiedenis van de collectie met de beschikbare catalogi, en bespreekt diverse handschriften inhoudelijk en vormelijk. (JVA)

Marie Christine LALEMAN, 'Cisterciënzerdomeinen ten noorden van Gent. Over hun ontstaan in de 13de eeuw, hun lokalisatie, hun bestaan en hun sociaaleconomische betekenis voor de Gentse agglomeratie', in *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis & Oudheidkunde te Gent* 71 (2017), blz. 7-54, afb.

Dit artikel behandelt drie landbouwdomeinen of *uithoven* van cisterciënzerabdijen in de streek ten noorden van Gent, meer bepaald op het grondgebied van de huidige Gentse deelgemeente Sint-Kruis-Winkel. Komen aan bod: hun ontstaan, hun werking, hun uitgestrektheid (voor zover een cartografische reconstructie nog mogelijk is) en hun relatie tot het nabije Gent. Het gaat om het domein Rostijne (eigendom van de Gentse Bijlokeabdij), het Hof van Wevelgem (van de Guldenbergabdij in Wevelgem) en een domein van de abdij van Doornzele waaruit de dorpskern van Sint-Kruis-Winkel zelf is gegroeid. Over elk van deze domeinen worden alle beschikbare gegevens samengebracht die bekend zijn via geschreven bronnen en cartografie, maar ook uit bouwhistorisch en archeologisch onderzoek. Vooral het registreren en bewaren van archeologische gegevens zijn in deze gevallen van belang, omdat de ligging van het gebied binnen de Gentse haven- en industriezone zorgt voor een snelle erosie en

zelfs verdwijning van het zogenaamde bodemarchief. De betekenis van deze domeinen wordt gesitueerd binnen het ruimere kader van enerzijds de initiatieven van de graven van Vlaanderen tot ontginning van ‘woeste gronden’ in de 13de eeuw, en anderzijds van de rol die de cisterciënzerabdijen bij dergelijke ontginningen speelden. Tevens wordt aandacht besteed aan de vroegste baksteenproductie in het graafschap Vlaanderen, waarbij de streek ten noorden van Gent eveneens een betekenisvolle rol vervulde. Deze ruimere situeringen maken dat het artikel een relevantie heeft die het lokale of regionale belang overstijgt. (MR)

Véronique LAMBERT, *Het Adornesdomein en de Jeruzalemkapel te Brugge. Een bijzondere erfenis uit de middeleeuwen*. Amsterdam, 2018, 112 blz., afb.

Dit zeer vlot geschreven en overvloedig geïllustreerde boek biedt een wetenschappelijk verantwoord overzicht van de geschiedenis van de familie Adornes en het door deze familie uitgebouwde domein binnen de Brugse stadswallen, met de herenwoning en de bijhorende Jeruzalemkapel en de godshuizen. De auteur heeft het overvloedige wetenschappelijk onderzoek sinds 1983 in een knappe synthese samengebracht en voor een breed publiek toegankelijk gemaakt. (NG)

Maarten LARMUSEAU, ‘Verborgen in het DNA. Aflevering 23: De onverwachte vondst in Idesbalds hooiberg. Resultaten van het Zalige Idesbald DNA-onderzoek’, in *Vlaamse Stam. Tijdschrift voor Familiegeschiedenis* 54 (2018) nr. 1, blz. 3-9, afb.

Familiekunde Vlaanderen en de KULeuven voeren sinds 2009 een grootschalig genetisch onderzoek in Vlaanderen en omstreken. Maarten Larmuseau brengt er geregeld verslag over uit en gaat in deze bijdrage dieper in op de vraag wie er verkeerdelijk in de Sint-Idesbald relikwie terechtgekomen is. Verder onderzoek, ook archeologisch, zal wellicht uitsluitel geven. (LF)

Ward LELOUP, ‘Een stadsstichting langs het Zwin. De ontstaansgeschiedenis en ontwikkeling van Sluis’, in *Tijdschrift voor Historische Geografie* 3 (2018) nr. 2, blz. 104-122, afb.

Het jongste themanummer van het tijdschrift is gewijd aan ‘Nieuwe steden in de middeleeuwen’. Erg interessant is de bijdrage van Ward Leloup die de vroege geschiedenis van Sluis herinterpreteert via een combinatie van historische bronnen, toponymisch en stadsmorfologisch onderzoek. Leloup legt uit hoe naast een bescheiden agrarische nederzetting, die de oudste kern van Sluis vormde, rond 1300 een nieuwe havenstad

Lamminsvliet werd gesticht. Die stichting werd gesteund door de graaf van Vlaanderen en was zorgvuldig gepland. De mooi afgebeelde historische reconstructiekaarten van Sluis onderbouwen de zorgvuldig uitgewerkte argumentatie. (HD)

Rik OPSOMMER, 'De lenen van het grafelijke leenhof van de Zale van Ieper in 1366', in *Westhoek. Tijdschrift voor Geschiedenis en Familiekunde in de Vlaamse & Franse Westhoek* 33 (2017) nr. 1, blz. 48-66.

Publicatie over de lenen, waaronder enkele ambtslenen, van de Zaal van Ieper volgens het leenregister, bewaard te Rijsel. (JVA)

Rik OPSOMMER, 'Een denombrement van de leenheerlijkheid van de Vierschaar van de Proost van Voormezele in Langemark (1472)', in *Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde* 118 (2018) nr. 1, blz. 82-84.

Beschrijving van de leenheerlijkheid, gehouden van de Burggravië van Ieper door de proosdij van Voormezele. (JVA)

Kristof PAPIN, 'Alverto de Medici en de economische ondergang van de middeleeuwse grootstad Ieper (1297)', in *Westhoek. Tijdschrift voor Geschiedenis en Familiekunde in de Vlaamse & Franse Westhoek* 33 (2017) nr. 1, blz. 31-47.

Inhoudelijk rijke, maar verwarde studie over de achtergronden van een brief geschreven door Aubert Mège, 'constable of Bordeaux' aan Ieper. Met een niet foutloze uitgave van de brief op basis van een 19de-eeuws afschrift, terwijl het origineel in 1934 al degelijk gepubliceerd werd door H. Laurent, die in het artikel nochtans aangehaald wordt. (JVA)

Dries TYS, 'Oostende en Testerep, een verhaal van glorie en heropbouw', in *De Grote Rede* (september 2017) nr. 46, blz. 4-9, afb.

In de vroege middeleeuwen lag ten westen van het huidige Oostende een langwerpig eiland dat bekend gebleven is onder de naam Testerep. In feite was het een met schorrenvegetatie begroeide strook land die door een geul van de rest van de kustvlakte gescheiden was. Door bedijking en inpoldering was het rond 1200 niet langer een eiland, maar de herinnering eraan bleef nog lang voortleven. Toen gravin Margareta van Constantinopel in 1266 op het oostelijke uiteinde van het voormalige Testerep een nieuwe stad stichtte, kreeg die dan ook de toepasselijke naam 'Oostende'. Het artikel schetst de geschiedenis van Testerep en van de eerste eeuwen van Oostende, en wijst op de immense impact die de zee hierin gehad heeft. (MR)

Jan VAN ACKER, 'De refuge van de Duinenabdij in Ieper (1263-1515)', in *Westhoek. Tijdschrift voor Geschiedenis en Familiekunde in de Vlaamse & Franse Westhoek* 33 (2017) nr. 1, blz. 5-29, afb.

Overzicht van de geschiedenis van de refuge van de cisterciënzerabdij Ten Duinen in Ieper vanaf de verwerving in 1263 na de moord op Michiel van Tornhout tot de verkoop in 1515 aan de benedictinessen van Nonnenbossche. Sporen van dit goed zijn in de topografie van Ieper nog steeds terug te vinden. (JVA)

Jan VAN ACKER, 'Ridder Bernard van Bulskamp en het Veurnse leenhof (13de-14de eeuw)', in *Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde* 118 (2018) nr. 1, blz. 5-47, afb.

Bernard van Bulskamp komt ten onrechte voor als edelman in de 14de en 15de eeuw. Het betreft een lokale heer die halfweg de 13de eeuw zijn leenhof verkocht aan de gravin van Vlaanderen. De studie belicht een aantal geplogenheden van de Veurnse leenhofadministratie tot de late 14de eeuw en biedt een hernieuwde interpretatie van de 'rudderpenning'. (JVA)

NIEUWE TIJD

Noel BOUSSEMAERE, 'Een kerkrekening van de parochie Zillebeke (1626-1628)', in *Westhoek. Tijdschrift voor Geschiedenis en Familiekunde in de Vlaamse & Franse Westhoek* 33 (2017) nr. 2, blz. 267-284.

Uitgave van de kerkrekening. De kerk bezat vrij weinig land. (JVA)

Caroline BOWDEN (ed.), *The Chronicles of Nazareth (The English Convent), Bruges 1629-1793*. Woodbridge (Suffolk, UK)-Rochester (New York, USA), 2017, 555 blz., afb.

Integrale kritische tekstuitgave van de twee opeenvolgende kronieken (1629-1729 en 1729-1793) van het bekende Engels Klooster (Carmersstraat, Brugge), die samen de geschiedenis van deze zeer interessante kloostergemeenschap gedurende het Ancien Regime bestrijken. De twee handschriften worden nog steeds ter plaatse in het kloosterarchief bewaard. Caroline Bowden, verbonden aan de Queen Mary University van Londen, kon deze kronieken publiceren in één volume onder auspiciën van de Engelse Catholic Record Society. Haar werk bevat tevens een korte historische introductie over het klooster. De kronieken zijn zowel van belang voor de Brugse als voor de Engelse kerk- en cultuurgeschiedenis. Ze belichten een weinig bekend aspect van de geschiedenis van het katholicisme in het overwegend anglicaanse Engeland en geven tevens een ver-

helderende inzicht in het dagelijks leven van de Engelse zusters in Brugge. (NG)

Marc CARLIER, 'Het spel zit op de wagen. Onbekend rederijkerstoneel in de heerlijkheid Erkegem (1789)', in *Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde* 117 (2017) nr. 3, blz. 315-324, afb.

Van eind april tot begin juli 1789 voerde de tot nu toe onbekende groep de Leerzuchtige Iveraers van Rhetorica niet minder dan 14 keren het toneelstuk 'De verwoesting van Jerusalem' op in Ekkerghem bij Oostkamp. Het bewaard gebleven *argument* of programma van het evenement bevat heel wat informatie over het toneelstuk en de acteurs. (JVN)

Rik CASTELAIN, 'Vrijbuiters en contributies tussen Kortrijk en Deinze in de laatste decennia van de 16de eeuw', in *De Leiegouw* 60 (2018) afl. 1, blz. 127-136, afb.

De burgeroorlog tussen het protestantse noorden en het katholieke zuiden bracht heel wat oorlogsleed en ellende mee. Ook de Leiestreek werd geteisterd door een zware economische crisis, de opeisingen en het geweld van vrijbuiters- of roversbenden. (JVN)

Achiel COUCKE, 'De Brugse scherprechters van de 16de tot halfweg de 18de eeuw', in *Brugs Ommeland* 58 (2018) nr. 1, blz. 43-57.

Vanaf de aanstelling van François Boitquin in 1744 zijn de namen van de scherprechters in Brugge bekend. Over de voorgangers van Boitquin daarentegen was tot nog toe weinig of niets geweten. Deze bijdrage brengt hierin verandering door op basis van verschillende bronnen een overzicht te geven van de Brugse scherprechters voor de periode 1509-1743. (MR)

Johan DECKERS, 'Pieter Lambiot (1649-1728) en de chirurgijns-gilde in Brugge', in *Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde* 117 (2017) nr. 1, blz. 44-63, afb.

Via Lambiot wordt ingegaan op de Brugse chirurgijns-wereld en de gilde van de HH. Cosmas en Damianus in Brugge. Pieter Lambiot publiceerde een medisch werkje met aandacht voor spijsvertering en bloedsomloop. (JVA)

Johan DECKERS, 'Twee *quaelijck ghenomen* Brugse schepen in 1688', in *Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde* 118 (2018) nr. 2, blz. 169-179, afb.

In 1687-1688 werden twee Brugse schepen, de Pellicaen en de Concorde uitgerust om naar Guinea (West-Afrika) te varen en er handel te drijven. Het eerste schip werd met zijn handelslading in beslag genomen en het tweede werd gekaapt. Op enkele kleinere pogingen na werd de Vlaamse Guineavaart daarop stilgelegd. (JVN)

Albert DEROLEZ, 'Een onbekende jonge humanist uit Menen in het begin van de 16de eeuw', in *Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde* 117 (2017) nr. 4, blz. 385-410, afb.

In de Gentse Universiteitsbibliotheek bevindt zich een werkje met teksten uit de vroege 16de eeuw. De inhoud wordt toegelicht en een poging wordt ondernomen om de auteur te identificeren: een monnik Franciscus, afkomstig van Menen, uit de abdij van Hasnon met humanistische interesse. (JVA)

Arthur DER WEDUWEN, *Dutch and Flemish Newspapers of the Seventeenth Century, 1618-1700*. Leiden, 2017, 2 dln., XVIII + XII + 1.540 blz., afb., (Library of the Written Word, 58).

Uitgebreid overzichtswerk over de 49 kranten en hun uitgevers in de 17de eeuw in de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden, onder meer in Brugge met Nicolas Breyghel en zijn latere opvolgers die voor een overaanbod zorgden tot de stadsmagistraat ingreep. Na inleidende hoofdstukken worden de verschillende kranten afzonderlijk behandeld, met opgave van de bewaarde exemplaren. (JVA)

Willy DEZUTTER, 'Merkwaardige begrafenisstoeten in Brugge tijdens de 18de eeuw', in *Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde* 117 (2017) nr. 3, blz. 361-367.

Over begrafenisgewoonten en -rituelen in Brugge aan de hand van drie voorbeelden van begrafeningen uit 1787, 1789 en 1790 zoals beschreven door Jozef van Wallegghem (1757-1801) in zijn 'Merckenweerdigste voorvallen'. (JVN)

Emma D'HAENE, 'Eet geen kaas. Persoonlijke brieven van de Kortrijkse familie Laviolette uit de zomer van 1777', in *De Leiegouw* 60 (2018) afl. 2, blz. 5-30, afb.

Bespreking en uitgave van 20 brieven die een beeld geven van het familiale en sociaal-culturele leven van de Kortrijkse *beau monde* in de 18de eeuw. (JVN)

Pieter DONCHE, 'De verspreide handschriften van Jacobus Antonius Kerchof (1625-1685)', in *Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde* 118 (2018) nr. 1, blz. 85-104 en nr. 2, blz. 222-235, afb.

Sterk bibliografisch overzicht van de handschriften van de Brugse genealoog Kerchof, met vroegere en huidige bewaarplaatsen. (JVA)

Pieter DONCHE, 'Genealogie van de familie Schynckele in de kasselrijen St.-Winoksbergen en Veurne', in *Westhoek. Tijdschrift voor Geschiedenis en Familiekunde in de Vlaamse & Franse Westhoek* 33 (2017) nr. 2, blz. 171-263, afb.

Uitgebreid genealogisch overzicht van het vooraanstaande geslacht Schynckele dat vooral in Veurne-Ambacht actief was. (JVA)

Danny EVERAERT, 'Dat ghy in mijn plaetse sat... Gefolterd in Brugge tussen 1740 en 1784', in *Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde* 117 (2017) nr. 4, blz. 427-446.

Overzicht van de toepassing van tortuur in Brugge, met een alfabetische lijst van de veroordeelden tot een *scherp examen* tussen 1741 en 1784. (JVA)

Werner GOUSSEY, 'Het *Mate-Boek* van Beveren-aan-de-IJzer anno 1603 (deel 1: Oosthoek)', in *Westhoek. Tijdschrift voor Geschiedenis en Familiekunde in de Vlaamse & Franse Westhoek* 34 (2018) nr. 1, blz. 29-128, afb.

Uitgave van een landboek van Beveren-aan-de-IJzer, dat in de Eerste Wereldoorlog verloren ging, en dit naar een 19de-eeuwse kopie. De auteur slaagde er in alle percelen te lokaliseren. (JVA)

Jan HUTSEBAUT, 'Uilenspiegel in Damme', in *Rond de Poldertorens* 60 (2018) nr. 1, blz. 3-17, afb.

Doorgaans wordt de link tussen Damme en Tijl Uilenspiegel teruggevoerd tot de roman 'La légende d'Uilenspiegel' van Charles De Coster uit 1867. Nochtans bestaat er al langer een verband tussen de stad en de literaire figuur. Hierbij schijnt de grafsteen van Jacob van Maerlant in de kerk van Damme een sleutelrol te hebben vervuld. Blijkens eigentijdse verslagen verkeerde deze grafsteen op het einde van de 16de eeuw in minder goede staat en was hij nog moeilijk leesbaar. In het tweede kwart van de 17de eeuw zou er een nieuwe inscriptie op aangebracht zijn, waarbij - als gevolg van een foute interpretatie van de figuur op de grafsteen, waarbij een uil en een spiegel gezien werden? - het graf aan Uilenspiegel toege-

schreven werd. Dit zou dan weer zijn weerslag gehad hebben op de Zuid-Nederlandse drukken van het Uilenspiegelverhaal, die precies vanaf het midden van de 17de eeuw voor het eerst de link tussen Uilenspiegel en Damme gaan leggen. Charles De Coster heeft op die traditie verder geborduurd en er een eigen element aan toegevoegd door van Tijl Uilenspiegel een 16de-eeuwse vrijheidsstrijder tegen de Spaanse onderdrukker te maken. (MR)

Sophie JOIN-LAMBERT, Anne LECLAIR, Denis COEKELBERGHS en Dominique MARECHAL, *Joseph-Benoît Suvée (1743-1807). Un artiste entre Bruges, Rome et Paris*. Parijs, 2017, 440 blz., afb.

Deze lijvige publicatie geldt ongetwijfeld als hét referentieboek over het leven en werk van de Brugse kunstenaar Suvée, die een buitengewoon succesvolle internationale carrière heeft gekend. Sophie Join-Lambert, directrice van het Musée des Beaux-Arts van Tours, en Anne Leclair, gespecialiseerd in de Franse schilderkunst van de 18de eeuw, verrichtten een waar titanenwerk. Gedurende niet minder dan zes jaar verdiepten ze zich in talrijke archieven, pluisten ze de literatuur uit en bestudeerden ze het omvangrijke en gediversifieerde oeuvre van Suvée. Dit resulteerde in een beredeneerde catalogus van niet minder dan 554 notities over de artistieke productie van deze toonaangevende kunstenaar die een cruciale rol gespeeld heeft in de ontwikkeling van het neoclassicisme. Hierbij horen verschillende onuitgegeven schilderijen en tekeningen die de laatste jaren opdoken en die de kennis over Suvéés oeuvre in aanzienlijke mate beïnvloed hebben. Zo ontdekten beide Franse dames in 2016 een bijzonder belangrijk ensemble van 49 tekeningen dat hen toeliet de tekenstijl van Suvée beter te vatten. Hierdoor konden toeschrijvingen verder verfijnd worden. Ook voor Brugge had dit gevolgen aangezien enkele tekeningen uit het Prentenkabinet van het Groeningemuseum nu aan andere kunstenaars worden toegeschreven (bijvoorbeeld Charles Michel-Ange Challe of Joseph-Barthélémy Le Bouteux). Andere tekeningen uit het Steinmetzfonds zouden gekopieerd zijn naar werk van Jacques Valcke of François-André Vincent. Naast de volledige oeuvrecatalogus bevat de publicatie verschillende essays waarin alle aspecten van Suvéés leven en werk uitgebreid aan bod komen. Ook Belgische auteurs hebben aan de publicatie meegewerkt: Denis COEKELBERGHS verzorgde het voorwoord en Dominique MARECHAL schreef een uitvoerige inleiding onder de titel 'Suvée, le Flamand'. Ten slotte zijn er ook enkele instructieve bijlagen waarin dieper wordt ingegaan op de chronologie, de iconografie van Suvée (hoe hij zichzelf in beeld bracht en door andere kunstenaars geportretteerd werd), zijn briefwisseling, de receptiegeschiedenis van zijn

oeuvre doorheen de eeuwen, zijn leerlingen en de verzamelaars van zijn werk. Het boek wordt afgesloten met de transcriptie van enkele belangrijke documenten, een gedetailleerde bronnenvermelding en een handige index. In de zomer van 2018 kregen Sophie Join-Lambert en Anne Leclair voor deze monografie over Suvée de Prix Eugène Carrière van de Académie française. (LVK)

Stefaan LAZOOORE, 'Het denombrement van de heerlijkheden Hollebeke en Haghedorne anno 1618. Een bijdrage tot de reconstructie van de feodale structuur binnen de Kasselrij Ieper', in *Westhoek. Tijdschrift voor Geschiedenis en Familiekunde in de Vlaamse & Franse Westhoek* 33 (2017) nr. 1, blz. 95-99.

Publicatie van dit denombrement van lenen gehouden van de Zaal van Ieper in Hollebeke, Zandvoorde en Houthem. (JVA)

Niklaas MADDENS, 'Isabeau vander Gracht, vrouw van Hoogmosscher (+ 1577)', in *De Leiegouw* 60 (2018) afl. 1, blz. 91-96, afb.

Op basis van enkele teruggevonden rekeningen in verband met de heerlijkheden Hoogmosscher en Mosscherambacht in het Kortrijkse wordt het rijke leven van Isabeau op haar landgoed gereconstrueerd. (JVN)

Dominique MARECHAL, 'Jean-Bernard Duvivier (Bruges 1762-Paris 1837), l'artiste et les livres. Charles van Hulthem, des *Métamorphoses* d'Ovide à *l'Assassinat de Marat*', in *In Monte Artium. Journal of the Royal Library of Belgium* 8 (2015), blz. 77-100, afb.

Over het leven en werk van de Brugse kunstenaar Duvivier verschenen eerder al enkele studies. In dit essay met kritisch notenapparaat, gepubliceerd in het jaarboek van de Koninklijke Bibliotheek van België, wordt een nieuw licht geworpen op een tot nu toe onontgonnen aspect: zijn werk als illustrator van boeken. Net als de Gentse intellectueel Charles van Hulthem, voor wie hij overigens een prachtig *ex libris* ontwierp, moet Duvivier een groot boekenliefhebber geweest zijn. Het is opvallend dat zijn geportretteerden vaak in een bibliotheek zijn voorgesteld of met een boek in de hand, als intellectueel symbool. Vooral in zijn tweede levenshelft realiseerde Duvivier enkele fijne ontwerptekeningen voor luxueuze boeken die door gereputeerde uitgeverij werden gepubliceerd. Voor het eerst worden de verschillende illustratiereeksen gerepertorieerd, die één voor één gedetailleerd aan bod komen. (LVK)

Kristof PAPIN, 'Ieperse handelaars in het handelsnetwerk van de Nieuwpoortse burgemeester en *entrepreneur* Karel De Vleeschauwer in

het begin van de 18de eeuw', in *Westhoek. Tijdschrift voor Geschiedenis en Familiekunde in de Vlaamse & Franse Westhoek* 33 (2017) nr. 1, blz. 101-124, afb.

Biografische schetsen van de handelaars die met de vooraanstaande Nieuwpoortse burgemeester handelscontacten onderhielden op basis van de afwikkeling van zijn sterfhuis in 1718. Met een beschouwing rond de rol van Ieper als regionaal handelscentrum. (JVA)

Arnold PRENEEL, 'De Honderdste Penning van Dikkebus anno 1570', in *Westhoek. Tijdschrift voor Geschiedenis en Familiekunde in de Vlaamse & Franse Westhoek* 33 (2017) nr. 1, blz. 79-94.

Publicatie van de *redres* van het kohier, dat verloren gegaan is. (JVA)

Marjolein SCHEPERS, 'Van zieke visverkoper tot arme vreemdeling. Mobiliteit en armenzorg in West-Vlaanderen op de drempel van het revolutietijdvak', in *Jaarboek De Achttiende Eeuw* 2017, blz. 39-52, afb.

Aan de hand van de casus van een hulpbehoevende visverkoper uit Nieuwpoort onderzoekt de auteur de procedures en conflicten rond de toegang tot armenzorg in Vlaanderen op het einde van de 18de eeuw. Wettelijke, economische en morele argumenten werden in stelling gebracht bij beslissingen over het lot van arme migranten. De botsing tussen lokale belangen en centrale regelgeving gaven geregeld aanleiding tot hervormingsplannen. (LF)

Jan VAN ACKER, 'Belastingvrijstelling voor Coudenburg in Egewaartskapelle, 1514-1515', in *Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde* 117 (2017) nr. 2, blz. 129-137, afb.

In 1515 sloten de parochianen van Egewaartskapelle een akkoord met Victor Masin, waarin deze laatste belastingvrijstelling kreeg als hij zijn pas gebouwde mottewoning zou betrekken. De betreffende Coudenburg wordt belicht, alsook de omstandigheden van dit akkoord. (JVA)

Jan VAN ACKER, 'Memorialia bij het overlijden van abt Bernard Campmans (1642). Getuigen van het cultureel netwerk van de Duinenabdij', in *Novi Monasterii. Jaarboek Abdijmuseum Ten Duinen* 16 (2016), blz. 37-57, afb.

Bernard Campmans wordt beschouwd als een van de 'grote' abten van de Duinenabdij. Naar aanleiding van het veilen van een overlijdenspenning wordt ingegaan op de omstandigheden van zijn overlijden. Aan de hand van een gravure door Cornelius Galle wordt het grote abtsportret bij leven toegeschreven aan Hieronymus Nipho. De context van een tweede

schilderij - de abt na zijn overlijden - wordt gekoppeld aan de opgraving van zijn intacte lichaam in 1673 en lijkt een pendant van de voorstelling van de vermeende abt Idesbald, opgegraven in 1623. (JVA)

Lucien VAN ACKER, 'Jerome Nipho jr. (1632-1688). Een West-Vlaming aan het Engelse Hof', in *Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde* 117 (2017) nr. 1, blz. 34-43.

Jerome of Jeronimo jr. Nipho uit Ardoorie trad in dienst van de Stuarts, de latere koningen Charles II en James II tijdens hun verblijf in ballingschap in de Zuidelijke Nederlanden. Zijn testament wordt ontleed. (JVA)

Lucien VAN ACKER, 'Twee brieven uit West-Vlaanderen naar Düsseldorf (1647 en 1650)', in *Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde* 118 (2018) nr. 2, blz. 217-221.

In het midden van de 17de eeuw werden vanuit Roeselare en Torhout twee brieven verstuurd naar de hertog van Neuburg, een verre verwant van de graven van Vlaanderen die in Düsseldorf verbleef, met de vraag om matiging bij de militaire bezettingen en de troepenbewegingen. (JVN)

Ronald VAN BELLE, 'De grafzerk van Cornelis Dwerdt en echtgenote (+ 1532) in de Sint-Clemenskerk te Klemskerke', in *Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde* 117 (2017) nr. 4, blz. 481-487, afb.

Bespreking van een vrij goed bewaard gebleven grafzerk teruggevonden tijdens opgravingswerken in de kerk. (JVN)

Gaby VAN CANNEYT en Joeri STEKELORUM (ed.), *Terrier van alle de hofsteden ende lopende landen der prochie van Adinkercke (1769-1776)*. Koksijde, 2017, 220 blz., afb. en Gaby VAN CANNEYT en Joeri STEKELORUM (ed.), *Terrier van alle de hofsteden ende lopende landen der prochien van Sinte Nicolais ende Sint Denis Bewesterpoort (Veurne) (1769-1776)*. Koksijde, 2018, 190 blz., afb.

Familiekunde Vlaanderen Regio Westkust heeft een reeks uitgaven opgezet van terriers van parochies van Veurne-Ambacht. De eerste twee, Adinkerke en Veurne-Bewesterpoort, zijn opgemaakt door dezelfde landmeters. De uitgaven zijn telkens voorzien van een historische inleiding door Jan VAN ACKER, geven de volledige tekst van de landboeken of terriers, een index op de familienamen en een overzicht van de eigenaars, de toponiemen en een aantal genealogische fragmenten van pachters en/of gebruikers. (JVA)

Gaby VAN CANNEYT en Joeri STEKELORUM (ed.), *Volkstelling in de kasselrij Veurne voor het maalderecht (1759)*. Koksijde, 2017, 172 blz., afb. Het maalderecht werd ingevoerd in 1613 als een belasting op het graan. Naar aanleiding van een dispuut tussen de pachter en de kasselrij, die meende dat de inwoners te zwaar belast werden, organiseerde de magistraat in 1759 een uitgebreide volkstelling. De resultaten zijn in demografische studies al uitgebreid gebruikt en becommentarieerd, onder meer door Godgaf Dalle en Paul Vandewalle die ze als erg betrouwbaar beschouwden. Thans wordt de volledige telling gepubliceerd met een historische inleiding door Jan VAN ACKER en Joeri STEKELORUM. (JVA)

Ludo VAN DAMME, 'Pieter Mouscron en de vogelwereld in de Meetkerkse Moeren in de 16de eeuw', in *Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde* 117 (2017) nr. 3, blz. 304-311, afb.

De 'zwanerije en voghelrie' van de Meetkerkse Moeren werd als heerlijk recht in 1526 verworven door Pieter Mouscron, en dit als prestigieuze aanvulling bij zijn bezit in de regio. Een schatting van het voorkomend gevogelte biedt een goede kijk op de fauna. (JVA)

Andries VAN DEN ABEELE, 'Geschiedenis van het Huis De Valk, Cordoaniersstraat 10-12', in *Brugs Ommeland* 57 (2017) nr. 3, blz. 163-186, afb.

Geschiedenis van een huis in Brugge aan de hand van de opeenvolgende eigenaars van 1580 tot heden. (MR)

Koenraad VANDENBUSSCHE, 'Een lutherse kern in Klemskerke in 1530', in *Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde* 117 (2017) nr. 2, blz. 160-166.

Lutheraan Gillis de Clerc werd in 1531 te Brugge onthoofd. De Clerc behoorde tot een gereformeerde kern in Klemskerke, waarvan diverse leden in hetzelfde jaar terechtgesteld werden. (JVA)

Koenraad VANDENBUSSCHE, 'Hoofdmannen in het Brugse Vrije rond 1523', in *Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde* 117 (2017) nr. 4, blz. 488-493.

In 1522-1524 werden voor de strijd tegen Frankrijk militaire inspanningen aan het Brugse Vrije opgelegd. Dit leverde een unieke lijst van hoofdmannen uit alle dorpen van het Vrije op. (JVA)

Paul I. C. VANDEWALLE, *De Vlaamse kasselrijen in kaart gebracht*. Knokke-Heist, 2017, 147 blz., afb. + tab.

Weergave en bespreking van 121 (delen van) kaarten van het graafschap Vlaanderen. Deze handelen in hoofdzaak over de 17de tot de 19de eeuw. Ferraris en Vandermaelen vormen uiteraard de hoofdbrok, maar ook aan andere cartografen wordt aandacht besteed. Het opzet van dit werk is te komen tot een precieze weergave van de grenzen van de parochies, gemeenten en kasselrijen. (LF)

Paul I. C. VANDEWALLE en Joeri STEKELORUM (ed.), *De penningkohieren van de kasselrij Veurne 16de eeuw*. Koksijde, 2018, 309 blz., afb.

Van heel wat parochies van Veurne-Ambacht zijn penningkohieren van 1569, evenals de voorbereidende kladversies en/of kopieën bewaard, documenten inzake het *recollement* of *redressen*. Deze uitgave biedt na een inleiding een alfabetische verwerking per parochie (op Roesbrugge onder Haringe na, waar de huizen per straat en in volgorde genoteerd werden), een index van de belastingplichtigen en een algemene index. (JVA)

NIEUWSTE TIJD

Marc en Luc ADRIAEN, 'De collectie kunstvoorwerpen van de familie Adriaen in Poperinge', in *Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde* 118 (2018) nr. 1, blz. 74-81, afb.

Veearts Hendrik Adriaen (Brielen, 1868-Poperinge, 1951) verzamelde waardevolle archeologische en kunstvoorwerpen, vooral in faïence. Op basis van zijn collectie publiceerde hij geregeld en legde de belangrijkste voorwerpen op doek vast. (JVN)

Jozef AMEEUW, 'Een oorlogsvriendschap. Een late brief van Joe English aan Jozef Gesquière', in *Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde* 117 (2017) nr. 4, blz. 469-476, afb.

De Veurnse meester Jozef Gesquière (1885-1972) onderhield vriendschapsbetrekkingen met Joe English (1882-1918), die tijdens de Eerste Wereldoorlog in het Bisschoppelijk College verbleef. Hun relatie en de laatste brief van English aan de intussen gevluchte Gesquière worden belicht. (JVA)

Jan ANSEEUW, 'De Brugse edelsmid Jacobus Allaert en een Gentse heruitgave van het stadsplan van Marcus Gerards (1810-1811)', in *Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde* 117 (2017) nr. 4, blz. 411-415, afb.

Het Brugse stadsplan van Marcus Gerards van 1562 bevatte geen straatnamen. Pas in 1810 bracht Allaert de Nederlandse straatnamen op de originele koperen platen aan en in 1811 drukte de Gentse Petrus–Franciscus de Goesin-Verhaeghe het plan af, nu dus voor het eerst met de straatnamen. (JVN)

John ASPESLAGH, ‘Het Oostendse activisme in het archief van de Raad van Vlaanderen’, in *Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde* 117 (2017) nr. 3, blz. 276-303, afb. + tab. De publicatie in 2016 door het Rijksarchief van een digitale inventaris in verband met het ‘conglomeraatsarchief van de Raad van Vlaanderen’ was aanleiding voor de auteur om te zoeken naar wat er bewaard gebleven was over het Oostendse activisme. Het betreft voornamelijk documenten uit de jaren 1917-1918 van het Vlaamsch Propagandabureau der Noordzeekust (dat naast de omschrijvingen Brugge en Kortrijk in West-Vlaanderen bedrijvig was). Inhoudelijk komen twee mislukte initiatieven aan bod: de pogingen om de Oostendse burgemeester Auguste Liebaert af te zetten (in 1917 en nogmaals in 1918) en om de volledige Oostendse bevolking te evacueren (in 1918). (JVN)

Dirk CALLEWAERT, *Langs de Maalse Steenweg. Leven, wonen en werken in de veranderende omgeving van een Brugse uitvalsweg*. Brugge (Sint-Kruis), 2017, 283 blz., afb.

De Maalse Steenweg op de Brugse deelgemeente Sint-Kruis is de historische uitvalsweg van Brugge naar de voormalige heerlijkheid Male, de gemeente Sijsele en verder naar Antwerpen. In de tweede helft van de vorige eeuw heeft zich langs deze omgeving een enorme expansie voorgedaan, die het uitzicht ingrijpend veranderd heeft. Dit boek is opgevat als een verkenning van deze omgeving vanaf de Brugse Kruispoort via de Vossensteert en Male tot Sijsele. Bijzondere aandacht gaat naar de menselijke bedrijvigheid en alle aspecten van het dagelijks leven. Niet minder dan 292 zwart-wit illustraties verlevendigen het verhaal. Ze zijn meestal onuitgegeven en komen voor een groot deel uit de erfenis van de bekende onderwijzeres en heemkundige Magda Cafmeyer (1899-1983). Tevens werd rijkelijk geput uit de Brugse openbare en privéarchieven, en bibliotheken. (AV)

Marc CARLIER, ‘Carlos Van Halmé (1865-1898). Een Brugse Oostendenaar in het brandpunt van het Frans-Belgische symbolisme’, in *Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde* 118 (2018) nr. 2, blz. 129-145, afb.

Charles François Van Halmé (Oostende, 27 maart 1865-Lubue-Congo 19 december 1898) bracht na de dood van zijn moeder zijn jeugdijaren in Brugge door, waar hij samen met enkele boezemvrienden in 1883 de literaire studentenvereniging Excelsior oprichtte. Hij ging rechten studeren in Luik en werkte er vanaf 1885 mee aan het literaire studententijdschrift 'L'Élan littéraire'. Na zijn huwelijk met de kunstschilderes Marie Eugénie Levy in 1890 vestigde hij zich in Oostende en was er actief in de politiek en in kunstenaarsmiddelen. In 1897 werd hij als magistraat aangeworven in dienst van de Onafhankelijke Congostaat. (JVN)

Marc CARLIER, *De laatste Brugse rederijders, ieverzugtige liefhebbers der rym- en redenkonst. Het Vlaams letterkundig leven in Brugge van het einde van het Ancien Régime tot na de Belgische onafhankelijkheid*. Brugge, 2017, 215 blz., afb., (Vlaamse Historische Studies, 14).

Overzicht van de Nederlandstalige literatuurbeoefening in Brugge. Deze kwam vooral tot uiting in het kader van de belangrijkste Brugse rederijderskamer Kunst en Eendragt. De dichtkunst werd er tijdens de regelmatige bijeenkomsten beoefend en tijdens open wedstrijden. Het boek brengt een indringend overzicht van de geschiedenis, de invloed en de werkzaamheden van de Kamer. Er zijn onder meer ruim 250 biografische notities opgenomen over de betrokken dichters en de Kamerleden. (JVN)

Marc CARLIER, 'Lithograaf Josephus Canneel tekent eeuwelingen in Oudenburg (1844)', in *Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde* 118 (2018) nr. 1, blz. 58-65, afb.

Het portret van Isabella Joanna Maertens is een vroeg werk van de kunstschilder, tekenaar en lithograaf Canneel (Brugge, 1821-Borgerhout, 1888). (JVN)

Marc CARLIER, 'Nieuw handschrift van Vaelande ontdekt, tweehonderd jaar na zijn dood', in *Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde* 118 (2018) nr. 2, blz. 236-246.

De rederijker en taalkundige Frans Donaat Van Daele (Ieper, 1737-1815) was een bewonderaar van Vondel. Hij was zeer bedrijvig in rederijdersmiddelen en ontwikkelde heel merkwaardige spellings- en spraakkunstregels. In verband met die taalregels gaf hij in 1805-1806 het tijdschrift 'Tyd-verdryf' uit. Recent werd in een privébibliotheek in Damme een tekst van Van Daele teruggevonden die afgedrukt was in de 25ste aflevering van zijn tijdschrift. (JVN)

Eric COLENBIER, 'Het parool was 'dienen'. De KSA tijdens de laatste oorlogsmaanden van Brugge, 1944', in *Brugs Ommeland* 58 (2018) nr. 2, blz. 47-59, afb.

Tijdens de laatste oorlogsmaanden in 1944 werden de leden van de Brugse KSA ingezet bij de hulpverlening, onder meer als DGOG-helpers (Dienstbetoon aan Gezinnen door Oorlog Geteisterd). Over deze periode is een verslag bewaard van een KSA-leider, namelijk de toen 19-jarige Marc Verstraete die later geneesheer en hoogleraar zou worden. (MR)

Eric COLENBIER, Marcel DHOORE, Johan DUYCK, Frederik OOSTERLYNCK, Jos RONDAS, Kristina SEGHERS, *Vlag voorop! Vlaggen en hun verenigingen uit Sint-Kruis, Male en Vivenkapelle*. Sint-Kruis, 2017, 178 blz., afb.

Dit boek is een ver gevolg van de gelijknamige expositie ter gelegenheid van de kermis van Sint-Kruis in 2013. Vier jaar later kon de laatste hand gelegd worden aan de publicatie rond 110 vlaggen van 62 al dan niet nog bestaande verenigingen in Sint-Kruis en Vivenkapelle (Sijsele, vóór 1976 behorend tot Sint-Kruis). Elke vlag is vakkundig beschreven en overvloedig geïllustreerd en is vergezeld van een presentatie van de vereniging die ze bezit. De inleiding over vlaggenkunde en de afsluitende bronnenlijst staan borg voor de inhoudelijke kwaliteit van het werk. Het is een realisatie van de WHSK (Werkgroep Heemkunde Sint-Kruis) van de Koninklijke Heemkundige Kring Maurits Van Coppenolle en de GHKV (Geschied- en Oudheidkundige Kring Vivenkapelle). (AV)

Marc CONSTANDT, 'Op zoek naar het licht. Kunstschilders stimuleren het kusttoerisme (1860-1914)', in *Brood & Rozen. Tijdschrift voor de Geschiedenis van Sociale Bewegingen* (2017) nr. 4, blz. 61-69, afb.

Reeds vanaf het prille begin van het kusttoerisme kwamen kunstschilders zich aan zee vestigen om het speciale licht in hun werken te kunnen vangen en om de elite en kapitaalkrachtige toerist ook tijdens de vakantie een cultuur aanbod te bezorgen. Naast Oostende, waren ook Blankenberge, De Panne, Knokke en Westende in trek bij deze kunstenaars. (LF)

Marc CONSTANDT en Bram CONSTANDT, 'Tennis aan zee tijdens de belle époque: een vergeten geschiedenis?', in *Brood & Rozen. Tijdschrift voor de Geschiedenis van Sociale Bewegingen* (2018) nr. 2, blz. 57-65, afb. Aan de hand van de tennisgeschiedenis van Bredene, Oostende, Middelkerke en Westende wordt aangetoond dat de kust een epicentrum van de vroege Belgische tenniscultuur was. In die vroege periode was het

een spiegel van meerdere maatschappelijke evoluties (vrijtijdseconomie, urbanisatie, emancipatie van de vrouw, enz.) Initiatiefnemers, infrastructuur en het belang voor het toerisme komen aan bod, onder meer aan de hand van portretten, souvenirfoto's en prentbriefkaarten. (LF)

Peter DE BAETS, 'Strohoeden uit het Jekerdal', in *Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde* 118 (2018) nr. 1, blz. 105-114, afb.

Vanuit het Jekerdal zwermden tot in de 19de eeuw strohoedenmakers uit, ook naar Brugge, Ieper, Kortrijk en Oostende. (JVN)

Isabelle DEBIE, 'Het bombardement in de Balsemboomstraat, 16 oktober 1917', in *Brugs Ommeland* 57 (2017) nr. 4, blz. 236-244, afb.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog was Brugge een Duitse marinebasis, die dan ook regelmatig het doelwit was van geallieerde bombardementen op de haveninstallaties en op de *Brugeoise*, maar ook op de kazernes in de buurt van de Langestaat. Zelfs al stond de oorlogsvoering in de lucht toen nog aan het prille begin, toch konden deze aanvallen al ernstige schade aanrichten en slachtoffers maken, ook bij de burgerbevolking. Het dodelijkste bombardement in Brugge vond plaats in de nacht van 15 op 16 oktober 1917. Toen werden in de Balsemboomstraat en de Kwekersstraat tientallen huizen vernield of beschadigd en vielen er 17 doden. In 1927 werd deze traumatische gebeurtenis in de wijk herdacht met de onthulling van een gedenkplaat. (MR)

Johan DECKERS, 'Charles De Witte (1800-1870). Van Brugse brouwerszoon tot Belgisch ambassadeur in Nieuw-Zeeland', in *Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde* 117 (2017) nr. 3, blz. 325-338, afb.

De Witte probeerde herhaaldelijk in de internationale handel en scheepvaart successen te boeken. Eerst richtte hij zich op Cuba (Spaanse kolonie) en op Curaçao (Nederlandse kolonie), en na zijn huwelijk met Adelia Celestina Gilliodts (in 1831) op Nieuw-Zeeland, waar hij uiteindelijk tot Belgisch consul benoemd werd. (JVN)

Gaston R. DEMAREE, 'Meteorologen versus mycologen over de aardappelziekte (Brugge, 1845)', in *Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde* 118 (2018) nr. 2, blz. 184-199.

De mislukking van de aardappelogst in de zomer van 1845 in West-Europa leidde tot een massale bevolkingssterfte en een algemene

bestaanscrisis. In Brugge discussieerde onder meer de Société médico-chirurgicale de Bruges over de oorzaak hiervan. Twee visies stonden diametraal tegenover mekaar: de eerste schreef de aardappelziekte toe aan het klimaat (bruuske schommelingen van de temperatuur en hoge vochtigheid) en de tweede aan een schimmel uit de botrytis-familie. De wetenschappelijke wereld kwam evenwel nog niet tot een passend besluit. Dit gebeurde pas een 15tal jaren later. (JVN)

Brecht DEMASURE, *Boer. Het noeste leven in West-Vlaanderen*. Brugge, 2017, 256 blz., afb.

Rijkelijk geillustreerde geschiedenis van de landbouw in West-Vlaanderen vanaf 1830. De eigenheid van de provincie wordt geprojecteerd tegenover de meer algemene agrarische ontwikkelingen. Er is aandacht in het boek voor de typische teelten van vlas, cichorei, tabak en hop, naast deze van aardappelen en groenten. De veeteelt met het bekende ‘West-Vlaams rood’ en de zuivelverwerking worden behandeld. Andere aspecten die aan bod komen zijn: de seizoensarbeid op Noord-Franse en Waalse bedrijven, de mechanisatie, het herstel van de landbouw na de vernielingen van de Eerste Wereldoorlog, het verenigingsleven, de rol van de vrouw in de landbouw, het landbouwonderwijs en het agrarische erfgoed. (JVN)

Wim DENEWETH, *Oostkamp en Hertsberge in de Eerste Wereldoorlog*. Oostkamp, 2017, 336 blz., afb.

In de Eerste Wereldoorlog speelde Oostkamp een rol van betekenis dankzij de relatief veilige afstand naar het front in de Westhoek en de vlotte bereikbaarheid langs de spoorweg Brussel-Oostende, de steenweg Brugge-Kortrijk en het kanaal Gent-Brugge. Dat Oostkamp zich bovendien bevond op het snijpunt van drie oorlogsgebieden – het Etappengebied, het Marinegebied en het Operationsgebied – had een grote impact op de bevolking. Ook de vijf Duitse vliegvelden die in de gemeentelijke operationeel waren, betekenden een zware last. Het boek beschrijft, in chronologisch openvolgende hoofdstukken, zowel de militaire gebeurtenissen als het dagelijks leven van de lokale gemeenschap. Het zorgvuldig bijeengebrachte beeldmateriaal versterkt in grote mate het verhaal. De professionele duiding van prof. dr. Sophie DE SCHAEPPDRIJVER in het ‘Voorwoord’ en het ‘Slotwoord’ van Bert BOULJON kaderen de lokale gebeurtenissen in het groter geheel van de oorlog. Heel informatief zijn ook de alfabetische namenlijst van de oorlogsslachtoffers uit Oostkamp en Hertsberge, de bijlage met de alfabetische lijst van de Oostkampse opgeëiste arbeiders en de bijlage met de Duitse eenheden in Oostkamp. Het namenregister, de verklarende woordenlijst, de lijst van bronnen en lite-

ratuur, en de lijst met de herkomst van de illustraties zijn tekenend voor de zorgvuldige en kwalitatieve aanpak van het werk. (AV)

Bertrand DENYS, 'Het dramatische leven van Nikolaj Obolensky (1872-1933)', in *Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde* 117 (2017) nr. 4, blz. 447-457, afb.

Levensverhaal van prins Nikolaj Obolensky (Moskou-Rusland, 28 november 1872 – Zevenkerken, 12 februari 1934) die berooid raakte ten gevolge van de Russische revolutie van 1917 en na gevlucht te zijn naar Frankrijk, uiteindelijk als *familiaris* een onderkomen vond in de abdij van Zevenkerken. Lori VAN BIERVLIET brengt in 'Meer bijzonderheden over Nikolai Obolensky' (*Biekorf* 118 (2018) nr. 1, blz. 66-73) nog enkele belangrijke aanvullingen bij het artikel. (JVN)

Sophie DE SCHAEPDRIJVER en Tammy M. PROCTOR (ed.), *An English Governess in the Great War. The Secret Diaries of Mary Thorp*. Oxford, 2017, 280 blz., afb.

In 1989 werd een 'anoniem oorlogsdagboek van een vrouw' gedeponereerd in het In Flanders Fields Museum te Ieper. Dankzij scherpzinnig speurwerk zijn de professoren De Schaepdrijver en Proctor erin geslaagd om de identiteit van de dagboekschrijfster te achterhalen: Mary Thorp, de Engelse gouvernante van de drie zoons van het Brusselse aristocratische gezin Wittouck. Mary Thorp was afkomstig uit een verarmde Engelse familie die in 1873 eerst in Oostende en vervolgens in Brugge was terechtgekomen. Mary Thorp begon haar zeer persoonlijk Engelstalig dagboek in september 1916 en ze noteerde haar indrukken en belevenissen tot in januari 1919. Ze had belangstelling voor de oorlogsgebeurtenissen en het nieuws vanuit heel Europa. Ze beschikte vanuit haar geprivilegieerde positie als gouvernante in een zeer vooraanstaande familie over heel wat contacten en (niet steeds betrouwbare) informatiekanaalen. Ze stak haar antipathie voor de Duitsers, die ze consequent 'les Boches' noemde, niet onder stoelen of banken. (NG)

Guido DESEYN, 'Het Ieperse Gerecht te Poperinge (1915-1921)', in *Westhoek. Tijdschrift voor Geschiedenis en Familiekunde in de Vlaamse & Franse Westhoek* 33 (2017) nr. 1, blz. 125-150, afb.

Overzicht van de geschiedenis van het gerechtelijk arrondissement vanaf 1914 tot na de Eerste Wereldoorlog met de diverse locaties en belangrijkste figuren. (JVA)

Veronique DE TIER (eindred.), *Eeuwen ondernemen. 100 honderdjarige bedrijven vertellen hun verhaal*. Gent-Mechelen, 2017, 240 blz., afb. + graf.

Korte historische nota's over 100 bedrijven die ontstonden voor 1917. Het boek is rijkelijk geïllustreerd. Voor West-Vlaanderen zijn opgenomen: het metaalbedrijf Bekaert ontstaan in Zwevegem (blz. 54-55), het betonbedrijf De Clercq in Sint-Kruis (blz. 58-59), het metaalbedrijf La Brugeoise in Brugge (blz. 60-61), het bouwbedrijf Braet in Nieuwpoort (blz. 66-67), de brouwerij Van Honsebrouck in Ingelmunster (blz. 70-71), het schilderdoekbedrijf Claessens in Waregem (blz. 74-75), het machinebouwbedrijf Claeys in Zedelgem (blz. 78-79), het machinebouwbedrijf Van Dommele in Gullegem (blz. 80-81), het textielbedrijf De Witte Lietaer in Lauwe (blz. 84-85), de gistfabriek in Brugge (blz. 108-109), de costumierzaak Maes in Tielt (blz. 112-113), het textielbedrijf Libeco in Kortrijk (blz. 128-129), de smidse Verhille in Watou (blz. 134-135), het veevoederbedrijf Maselis in Roeselare (blz. 140-141), het borstelbedrijf Moerman in Meulebeke (blz. 144-145), het natuursteenbedrijf Timmerman in Ieper (blz. 148-149), de brouwerij Vander Ghinste in Bellegem (blz. 154-155), het metaalbedrijf Renson in Waregem (blz. 168-169), de brouwerij Rodenbach in Roeselare (blz. 170-171), het tuinbouwbedrijf Schrauwen in Ruddervoorde (blz. 176-177), het houtbedrijf Vandecasteele in Aalbeke (blz. 210-211), het metaalbedrijf Vyncke in Gullegem (blz. 222-223) en het rolluikenbedrijf Windels in Izegem (blz. 226-227). (JVN)

Marjan DEWULF en André Gysel, *Alphonse Jacques de Dixmude. Historische interpretatie van een omstreden figuur*. Oostkamp-Diksmuide, 2016, 288 blz., afb.

Op de Grote Markt in Diksmuide werd op 7 september 1930 een standbeeld onthuld voor Alphonse Jacques de Dixmude (Stavelot, 24 februari 1858-Elsene, 21 november 1928). Het standbeeld is omstreden omdat Jacques vooraleer hij een belangrijke rol speelde als legerbevelhebber aan het IJzerfront en bij het eindoffensief, tussen 1887 en 1905 vier termijnen in de Onafhankelijke Congostaat doorgebracht had en er betrokken was geraakt bij de koloniale expansie en uitbuiting. Het standbeeld wordt verder ook beschouwd als een 'belgicistische' reactie op de 'flamingantische' IJzertoren. (JVN)

Willy DEZUTTER, 'De Duitsch-Vlaamse Arbeidsgemeenschap (DeVLAG) in Brugge (1940-1944)', in *Brugs Ommeland* 58 (2018) nr. 2, blz. 60-64, afb.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog was de collaborerende Duitsch-Vlaamsche Arbeidsgemeenschap of DeVLAG ook in Brugge actief, met boekhandelaar en uitgever Hendrik Cayman en later conservatoriumleeraar Zeger Andries als leider. Nadat de bezetter in augustus 1941 de vrijmet-selarij in België verboden had en de bezittingen ervan verbeurd verklaard, vestigde de Brugse DeVLAG vanaf maart 1943 zijn hoofdkwartier in het leegstaande gebouw van de loge La Flandre in de Beenhouwersstraat. Op het einde van de oorlog lieten deze tijdelijke gebruikers het gebouw be-hoorlijk gehavend achter. Bovendien bleken een aantal waardevolle voor-werpen, waaronder schilderijen, vernield of ontvreemd. (MR)

Willy DEZUTTER, 'De verpachting van stoelen en banken in de kerk', in *Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde* 117 (2017) nr. 4, blz. 477-480.

Over de gewoonte stoelgeld te innen in de kerken volgens het keizerlijk decreet op de kerkfabrieken (1809) en die inning soms te verpachten aan stoeltjeszetters. (JVN)

Belinda EELBODE, *West-Vlaamse schuimend erfgoed anno 2017*. [Ieper], 2017, 160 blz., afb., (Jaarboek 2017 van de Koninklijke West-Vlaamse Gidsenkring vzw).

Overzicht van de 39 brouwerijen die in West-Vlaanderen actief zijn. Met een historische inleiding door Chris VANDEWALLE (blz. 34-43). (MR)

Lee INGELBRECHT, *Passendale 1917. Landschap in oorlog*. Tielt-Passendale, 2017, 256 blz., afb.

Onderzoek naar de gevolgen van het oorlogsgebeuren in 1914-1918 en meer specifiek van de bloedige derde slag om Ieper of de slag om Passendale (31 juli-10 november 1917) op het landschap. De dichtbevolkte, groene en agrarische zuidelijke Westhoek werd toen vrijwel volledig vernietigd. Na de oorlog herstelde het vooroorlogse agrarische landschap zich en werden steden, dorpen en hoeses weer opgebouwd. Veel sporen van die krijgshandelingen of littekens zijn vandaag wel terug te vinden: mijnkraters, militaire constructies zoals bunkers, begraafplaatsen en ge-denktekens. (JVN)

Mathijs LAMBERIGTS, Mark DE CALUWE en Anton MILH (red.), *Predikbroeders in woord en daad. Dominicanen in Vlaanderen in de twin-tigste eeuw*. Antwerpen, 2016, 319 blz., afb.

Dit boek, waaraan 13 auteurs meewerkten, verscheen naar aanleiding van de 80ste verjaardag van de orde van de dominicanen. In een inleidend

hoofdstuk schetst Mathijs LAMBERIGTS een historisch overzicht van de aanwezigheid van deze orde in België. In West-Vlaanderen waren de predikheren al vroeg aanwezig via stichtingen in Brugge (mogelijk ca. 1228) en Ieper (1268). Na de opheffing van deze kloosters door de Franse Revolutie vestigde de orde zich terug in Oostende (1873-2004) en Knokke (1939-heden). In 14 artikelen wordt vervolgens aandacht besteed aan de werkzaamheden van de orde, onder andere via publicaties (bijv. 'Kerk en Leven' en het tijdschrift 'Kultuurleven'), prediking en onderwijs. Aan vier prominente dominicanen werd een apart artikel gewijd. Onder hen bevinden zich twee geboren West-Vlamingen, de predikant (èn Vlaams-nationalist) Jules (Laurentius) Callewaert (Torhout, 1886-Sint-Denijs-Westrem, 1964) en de theoloog Jan-Baptist Walgrave (Heist-aan-Zee, 1911-Leuven, 1986), die onder meer bekend werd als specialist van het denken van kardinaal John Henry Newman (wiens initialen hij trouwens droeg als kloosterling). (KP)

Jules LAMPOLE (eindred.), *Politieke geschiedenis van Avelgem en andere merkwaardige feiten*. Avelgem, 2018, 600 blz., afb. + tab.

Gedetailleerd overzicht van twee eeuwen politieke geschiedenis in de gemeente aan de hand van de verslagen van de gemeenteraad en van het schepencollege, van de gemeenterekeningen en van verkiezingsdocumenten. De vele tabellen en chronologische opsommingen van gebeurtenissen worden bijgekleurd met meer uitgewerkte 'merkwaardige feiten' uit het dorps- en gemeenteleven. (JVN)

Mia LINGIER en Edmond COUCKE, *Het vloeibare goud. Het toerisme op en rond de Brugse reien*. Brugge, 2018, 96 blz., afb.

Al meer dan honderd jaar worden boottochten op de Brugse reien aangeboden aan de vele toeristen die het 'Venetië van het Noorden' bezoeken. De eerste Bruggeling die bootjes verhuurde was ene Godfroid Coucke, wiens zoon Edmond Coucke het bedrijf overnam in 1923 en nu nog de oudste levend 'patron' van de rondvaartboten is. Hij is de hoofdfiguur in het boek van stadsgids Mia Lingier, die zijn getuigenis kadert in het verhaal van het toerisme op en rond de reien. Het boek is overvloedig geïllustreerd, onder meer met foto's uit de eigen verzameling van Coucke. (AV)

Christa MATTHYS, 'Een leven vol dagelijkse wonderen. Het vroedvrouwenregister van Joanna Mestdagh, 1830-1892', in *Vlaamse Stam. Tijdschrift voor Familiegenschap* 53 (2017) nr. 4, blz. 462-466, afb.

De Dudzeelse geschoolde vroedvrouw Mestdagh hield een register bij van de 1.909 bevallingen waar zij in de periode 1830-1862 tussenkwam.

Per geboorte vermeldde zij de datum, de naam en voornaam van de vader of van de moeder, en (meestal) de ontvangen vergoeding. Soms zijn nog bijkomende gegevens opgenomen: de eventuele tegemoetkoming van het armenbureau in de kosten, het beroep van de vader, enz. Het register bleef bewaard in het archief van de kerkfabriek van Dudzele in het Rijksarchief Brugge. Het is van belang voor demografisch en familiekundig onderzoek. (JVN)

Filip MENU, 'Twee Belgische soldaten in Bretagne tijdens de Eerste Wereldoorlog', in *Vlaamse Stam. Tijdschrift voor Familiegeschiedenis* 54 (2018) nr. 1, blz. 28-31, afb.

Op een calvarie in Trégastel (Frankrijk) staan de namen Camille Menu (Stene, 1891-Oostende, 1967) en Maurice Valcke (Oostende, 1893-1970) gekerfd. Beiden waren Belgische soldaten die om te herstellen van hun verwondingen in het 'hôpital complémentaire 102' in Trégastel verbleven in de jaren 1915-1916. Ten gevolge van deze identificatie worden beide namen in het monument voortaan als 'erfgoed' beschouwd. (LF)

Jos MONBALLYU, 'De eerste executies met de guillotine in Brugge. De moord in 'De Gaepaert' in Poperinge en de terechtstelling van twee leden van de bende van François Salembier in 1796', in *Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde* 118 (2018) nr. 2, blz. 149-168.

Roofovervallen in een herberg te Poperinge op 15 juni 1796 waarbij een dode viel, en in een hoeve te Lambersart nabij Rijsel op 18 juni 1796 leidden tot de gerechtelijke vervolging van Jean François Pigneron en Placide Bertin De Lattre, leden van de roversbende van Salembier. Beiden werden uiteindelijk tot de doodstraf veroordeeld en terechtgesteld. (JVN)

Jos MONBALLUY, 'De guillotine in Kortrijk (1816-1855)', in *De Leiegouw* 60 (2018) afl. 1, blz. 57-90, afb.

Tussen 1816 en 1855 vonden in Kortrijk vijf onthoofdingen met de guillotine plaats. Zij werden telkens uitgevoerd ten gevolge van gerechtelijke veroordelingen na (roof)moordaanslagen. (JVN)

Karel PLATTEAU, 'Gezelle en oorlog', in *Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde* 118 (2018) nr. 2, blz. 180-183.

Over de visie van de dichter Guido Gezelle op oorlog. Op het gedicht 'Het heldenspeur', dat een huldeblijk was aan de gesneuvelden in het algemeen, na schreef Gezelle hierover niets. (JVN)

Koen ROTSAERT, 'Brugge in tijden van cholera', in *Brugs Ommeland* 57 (2017) nr. 3, blz. 123-146, afb.

Brugge kende in de 19de eeuw vijf grote cholera-epidemieën (1832, 1849, 1854, 1859 en 1866), alsook een laattijdige beperktere besmetting die in 1892 via een scheepsbemanning werd binnengebracht. Die maakten in totaal 2.420 dodelijke slachtoffers, voornamelijk in de armere wijken. Bij elk van de epidemieën nam de stedelijke overheid ongeveer eenzelfde reeks maatregelen: organisatie van de ziekenzorg (onder meer door het openen van een of meerdere speciale verpleegeenheden), inperking van het besmettingsgevaar, ondersteuning van de getroffen gezinnen en preventieve maatregelen die een nieuwe uitbraak van de ziekte moesten tegengaan. Bij deze laatste ging veel aandacht naar de ongezonde woonomstandigheden, meer bepaald in de zogenaamde *forten* of beluiken. Ook werd een jaarlijkse prijs voor netheid van werkmanswoningen in het leven geroepen, die huiseigenaars moest aanzetten tot het saneren van ongezonde woningen. (MR)

Steven SLOS en Bart DEBEER, *Poppy. In Flanders Fields van John McCray. 100 jaar na WO1: een gedicht van alle tijden*. Gent, 2018, 200 blz., afb.

Door de grootscheepse herdenking van de Grote Oorlog 1914-1918 is ook de klaproos, het alom bekende symbool van het oorlogsglijden, opnieuw in de actualiteit gekomen. De *poppy* verwierf haar grote bekendheid door het gedicht 'In Flanders Fields' van de Canadese arts en frontsoldaat John McCray uit 1915. De figuur McCray wordt in het eerste deel van dit boek uitvoerig belicht. Ook het gedicht zelf en zijn grote symboolwaarde worden er ontleed. Deel twee gaat in op oorlogsliteratuur 'op alle fronten'. Bekende auteurs als Rudyard Kipling, Siegfried Sassoon en Wilfred Owen wijdden een groot deel van hun oeuvre aan de wereldoorlog. Er was ook 'Belgische oorlogspoëzie' van onder meer Emile Verhaeren, August Van Cauwelaert en Daan Boens. Uit hun literaire productie worden talrijke fragmenten geciteerd. Het boek is bijzonder fraai vormgegeven en uitstekend geïllustreerd. (AV)

Roel STRUYVE, 'Hector Joye, van oudstrijder van de Eerste Wereldoorlog tot verzetsman in de Tweede Wereldoorlog', in *Brugs Ommeland* 57 (2017) nr. 3, blz. 157-162, afb.

Hector Joye (Sint-Eloois-Winkel, 1893-Dortmund-Duitsland, 1943) bracht tijdens de Eerste Wereldoorlog vier jaar aan het front door en was oorlogsinvalide als gevolg van een gasaanval. Dit belette hem niet om tijdens de Tweede Wereldoorlog in het verzet te gaan en spionageopdrachten voor de Engelsen uit te voeren. In 1942 werd hij door de bezetter

gearresteerd en naar Duitsland overgebracht, waar hij op 18 oktober 1943 onthoofd werd. (MR)

Geert TAVERNIER en Noël GEIRNAERT, 'Aanslag op de goede zeden te Heist-aan-Zee, 1899. Een eerste persmisdrijf als aanloop op het beroemde proces over Escal-Vigor van Georges Eekhoud, 1900?', in *Rond de Poldertorens* 60 (2018) nr. 1, blz. 24-29, afb.

In maart 1900 veroordeelde het Assisenhof in Brugge een Heistse boekhandelaar en zijn Brusselse leverancier voor het te koop aanbieden van tijdschriften en boeken die indruisten tegen de goede zeden. In oktober 1900 werd voor datzelfde Assisenhof het ophefmakende - en in de literatuurgeschiedenis beruchte - proces gevoerd tegen twee gerenommeerde Belgische Franstalige schrijvers die eveneens beschuldigd werden van een aanslag op de goede zeden: Camille Lemonnier voor zijn roman 'L'homme en amour' en Georges Eekhoud voor 'Escal-Vigor'. Ook dat tweede proces begon met de inbeslagname van de kwestieuze boeken in een Heistse boekhandel. Er bestaat dan ook wellicht een link tussen beide zaken. De verbindende factor dient gezocht in de persoon van Leon Janssens de Bisthoven, procureur te Brugge en conservatief-katholieke verdediger van de goede zeden. In het tweede proces blijkt hij overigens zijn hand te hebben overspeeld, want het kwam in dit geval niet tot een veroordeling van de beklaagden. (MR)

Tony VALCKE (red.), *Het beleid van de provincie West-Vlaanderen 1995-2017*. Brugge, 2017, 445 blz., afb., graf. + tab.

Een overzicht van een kleine 25 jaar provinciaal beleid. In een eerste deel van het boek wordt het institutioneel kader geschetst, meer concreet de plaats van de provincie in de organisatie van het binnenlands bestuur op basis van de provinciewet en het provinciedecreet. Deel twee behandelt de samenstelling van de provincieraad, met onder meer profielschetsen van de provincieraadsleden en de gedeputeerden. In deel drie komen de ontwikkelingen in de verschillende beleidsterreinen van de provincie aan bod: de gebiedsgerichte werking, buitenlands beleid, economisch beleid, toerisme en recreatie, land- en tuinbouw, milieu, natuur en landschappen, ruimtelijke ordening, mobiliteit, waterlopen, cultuur, onderwijs, sport, welzijn, personeel, financiën en archief. Het vierde en laatste deel van het boek omvat een biografisch repertorium van raadsleden, gedeputeerden, gouverneurs en griffiers uit de beschouwde periode. (JVN)

Lori VAN BIERVLIET, 'Het Engels klooster, Octave Daumont en soldaat Jurion: een dubbele link', in *Biekorf. West-Vlaams Archief voor*

Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde 117 (2017) nr. 4, blz. 419-426.

Octave Daumont of père Chrysostome van de abdij van Notre-Dame-de-Scourmont zorgde voor een Franstalige versie van de geschiedenis van de Reguliere Kanunnikessen van Sint-Augustinus van het Engels Klooster in Brugge en bracht een biografie uit over Grégoire Jurion (1896-1915), een be-gaafde student die in 1915 sneuvelde bij de veldslag van Steenstraat. (JVN)

Lori VAN BIERVLIET, 'Richard Vincent Sutton, frontsoldaat tijdens de Eerste Wereldoorlog', in *Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde* 117 (2017) nr. 3, blz. 344-349.

Richard Vincent Sutton (1891-1918) was verwant met de bekende John Sutton, de stichter van het Engels Seminarie in Brugge en mecenas van verschillende Brugse kerken. Richard Vincent had als adellijke jongeman gekozen voor een militaire carrière en kwam vanaf oktober 1914 aan het oorlogsfront terecht. Over zijn belevenissen aan het Belgische en Franse front hield hij een dagboek bij en schreef hij in verschillende brieven. (JVN)

Andries VAN DEN ABEELE, 'Ingenieur-architect Oscar Dumon', in *Brugs Ommeland* 57 (2017) nr. 4, blz. 201-211.

Biografie van architect Oscar Dumon, met een overzicht van zijn belangrijkste realisaties. Nog aanvullende biografische gegevens in Marc CARLIER, 'Meer over ingenieur-architect Oscar Dumon (Brugge, 1878 – Brussel 1945)' (*Brugs Ommeland* 58 (2018) nr. 2, blz. 65-67). (MR)

Evert VANDEWEGHE, 'Overheidssubsidies voor private restauraties en historiserende nieuwbouw in drie Belgische provinciesteden: Aalst, Oudenaarde en Veurne (1875-1925)', in *Stadsgeschiedenis* 12 (2017) nr. 1, blz. 23-41, afb.

Naar het voorbeeld van Brugge (vanaf 1877) werden ook in kleinere steden subsidies verleend voor private bouwwerken die het historisch stadsbeeld mee moesten accentueren. Het kon gaan om beperkte restauraties aan woningen, om het herstel van de oorspronkelijke toestand van historische woningen of zelfs om het bouwen van geheel nieuwe woningen in de oude stijl. Het eerst - vanaf 1880 en vanaf 1906 systematisch - paste Veurne de Brugse aanpak toe. Aalst en Oudenaarde volgden respectievelijk vanaf 1906 en 1912. Tijdens de wederopbouw na de Eerste Wereldoorlog kende de subsidiëring in Veurne haar hoogtepunt, mede door de actieve tussenkomst van de Nationale Dienst der Verwoeste Gewesten. (JVN)

Timo VAN HAVERE, 'Jacques Goethals-Vercruysse en het stadsarchief van Kortrijk: een vergeten geschiedenis', in *De Leiegouw* 60 (2018) afl. 1, blz. 35-55, afb. + tab.

Over de aanstelling in 1818 van Goethals-Vercruysse (Kortrijk, 1759-1838) tot stadsarchivaris in Kortrijk en zijn werkzaamheden in het toen erg verwaarloosde stadsarchief. (JVN)

Maarten VAN LANDEGHEM, 'De Merelaanmolen in Gistel', in *Erfgoed van Industrie en Techniek. Vlaams-Nederlands Tijdschrift voor Industrie-cultuur* 25 (2015) nr. 3, blz. 26-31, afb.

Alfred Ronse (Brugge, 1876-Gistel, 1962) ijverde voor het behoud en de bescherming van windmolens en zocht naar nieuwe bestemmingen voor de molens. Op zijn domein Ter Waere in Gistel bouwde hij in 1933 de Merelaanmolen om met de windkracht diverse doelstellingen te realiseren; onder meer trachtte hij de molen in te zetten bij het opwekken van elektriciteit. (JVN)

Jef VAN MEENSEL, 'Gezelle/Van Oye van juli 1858 tot januari 1859. Een andere geschiedenis van een liefdesgedicht', in *De Leiegouw* 60 (2018) afl. 1, blz. 97-126, afb.

Over de ontstaansgeschiedenis en de datering van het gedicht 'Dien avond en die rooze' aan de hand van de briefwisseling tussen Guido Gezelle en Eugene Van Oye. (JVN)

Andreas VAN ROMPAEY, 'Een liefhebber van moderne kunst in het middeleeuwse Brugge: het journalistieke werk van Johan Sonnevill', in *Brugs Ommeland* 57 (2017) nr. 4, blz. 212-225.

Bijdrage over het journalistieke werk van schrijver, uitgever en kunstcriticus Johan Sonnevill (Brugge 1941-1995). (MR)

'Veertig jaar na de gemeentefusies. Hoe het in Zuid-West-Vlaanderen anders liep dan gepland', in *De Leiegouw* 59 (2017) afl. 2, blz. 163-368, afb. + tab.

Themanummer van het tijdschrift rond de gemeentelijke fusies van 1976 in het Kortrijkse. Na een algemeen kaderend artikel over de fusieaanpak in de regio van Koenraad DE CEUNINCK en Herwig REYNAERT schetsen niet minder dan zeventien auteurs voor verschillende gemeenten de gekozen fusieformule en de totstandkoming ervan, en - niet het minst belangrijke - de reacties erop van de betrokken inwoners en de gevolgen voor het dorps- en identiteitsgevoel in de leefgemeenschappen. Het betreft de gemeenten Aalbeke, Avelgem, Deerlijk, Harelbeke, Heestert,

Kuurne, Menen-Lauwe-Rekkem, Vichte, Waregem, Wervik-Geluwe en Wevelgem, en het dorp Sint-Katharina. (JVN)

Julien VERMEULEN, '*Mogt ik van uwe goedheid eenen dicht verwachten*'. Gezelles constructie van een plattelandsidentiteit', in *Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde* 117 (2017) nr. 3, blz. 350-360.

Over het gedicht 'Te Lauwe, in 't land van leme en vlas', dat op vraag van de pastoor van Lauwe door Gezelle geschreven werd naar aanleiding van het gouden huwelijksjubileum van zes echtparen. (JVN)

Kroniek

Bij het overlijden van prof. dr. R. Van Caenegem - Op 15 juni 2018 overleed te Gent ons medelid prof. dr. Raoul Van Caenegem (° 14 juli 1927), bijna vier jaar na het overlijden van zijn echtgenote de Engelse historica Patricia Carson (zie onze *Handelingen*, 152/1, 2015, p. 201). Tijdens zijn studies aan de RU Gent kreeg hij een gedegen vorming bij het erudiete driemanschap F. Ganshof, H. Van Werveke en Eg. Strubbe waarvan de eerste twee leerlingen waren geweest van H. Pirenne die van 1886 tot 1930 aan de Gentse Universiteit had gedieneerd en met recht als de stichter van de Gentse Historische School wordt beschouwd. Strubbe daarentegen was alumnus van de KU Leuven (dr. in de Rechten, 1921). In 1951 behaalde Van Caenegem het doctoraat in de Rechten en in 1953 het doctoraat in de Wijsbegeerte en Letteren, groep Geschiedenis. Hij studeerde verder te Parijs en te Londen, waarna hij in 1954 assistent werd aan de RU Gent, in 1960 docent en in 1964 gewoon hoogleraar.

Zijn vakgebied was de rechtsgeschiedenis in het middeleeuwse Vlaanderen en Engeland, maar zijn brede belangstelling en grondige kennis overspanden de hele geschiedenis van de Middeleeuwen. Van Caenegem werd in 1974 lid van de “Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België” (in 1988 voorzitter). Hij was o.m. ook lid van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis en van het Nationaal Comité voor Rechtsgeschiedenis.

Zijn licentiaatsthesis (1950) en zijn doctoraatsverhandeling (1953) - beide met prof. Ganshof als promotor¹ - werden in 1954 en 1956 uitgegeven door de vermelde “Koninklijke Academie”.² Tijdens zijn verblijf in Parijs (1951-1952) bereidde hij de uitgave voor van de arresten en vonnissen van het Parlement van Parijs op het hoger beroep van de Vlaamse rechtban-

1 Over prof Ganshof schreef Van Caenegem een “in memoriam” (+bibliografie) in het *Jaarboek 1980. Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België*, p. 231-251.

2 “Geschiedenis van het strafrecht in Vlaanderen van de XIe tot XIVe eeuw” en “Geschiedenis van het strafprocesrecht in Vlaanderen van de XIe tot de XIVe eeuw”.

ken. Het driedelige werk verscheen bij de “Koninklijke Commissie voor de uitgave der Oude Wetten en Verordeningen van België”.³

In de loop der jaren heeft Van Caenegem een indrukwekkende lijst wetenschappelijke bijdragen gepubliceerd. Hij was niet enkel één onzer beste mediëvisten, maar ook een internationaal erkend rechtshistoricus. Dat weerhield hem niet om ook andere onderwerpen blijvend en met sympathie te bestuderen. Dat was o.m. het geval met het beroemde dagboek van de Brugse grafelijke notarius Galbert die de bloedige gebeurtenissen beschreef die in 1127-1128 te Brugge en in Vlaanderen plaats vonden. Naast een gedetailleerd verslag van wat hij zag en hoorde, dacht Galbert na over het gebeurde, oordeelde en probeerde het uit te leggen en te begrijpen. De persoon Galbert bleef Van Caenegem jarenlang boeien.

Het lijkt er zelfs op dat Galbert een vast onderzoeksonderwerp is geworden in de Gentse Historische School. Het begon in 1891 met de uitgave van Galberts dagboek door H. Pirenne (1862-1935).⁴ Enkele jaren later, in 1898, publiceerde de te Leuven bij kanunnik A. Cauchie afgestudeerde mediëvist dr. H. Van Houtte (1872-1948), die in 1902 docent aan de RU Gent zou worden, het boek “Essai sur la civilisation flamande au commencement du XIIe siècle d’après Galbert de Bruges”.⁵ Een leerling van Pirenne, de Bruggeling F.L. Ganshof (1895-1980), had aan Galbert een goede gids voor zijn vernieuwende studie over de vroege Brugse stadsgeschiedenis.⁶ Ook

3 “Les arrêts et jugés du Parlement de Paris sur appels flamands conservés dans les registres du Parlement”. I en II: textes 1320-1521, III: historische inleiding en index, Brussel, 1966, 1977, 2002.

4 “Histoire du meurtre de Charles le Bon, comte de Flandre (1127-1128)”, Parijs, 1891. Zie over Pirenne o.m. R. VAN CAENEGEM, “Henri Pirenne: naar aanleiding van de 100ste verjaardag van zijn benoeming te Gent”, in: *Academiae Analecta. Klasse der Letteren*, 49 (1987), p. 85-105. Er is een editie van het dagboek door J. Rider, *Galbertus notarius Brugensis. De multro, traditione et occisione gloriosi Karoli comitis Flandriarum*, CCCM 131, Turnhout, 1994. Recensie o.m. door prof. dr. G. Declercq in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 49 (1995), p. 71-117; eveneens door R. Van Caenegem in *Cahiers de Civilisation Médiévale*, 41 (1998), p. 418-419. Later bracht Rider nog een nieuwe Engelse vertaling: *The Murder, Betrayal and Slaughter of the Glorious Charles, Count of Flandres. Galbert of Bruges*, New Haven & Londen, 2013, 218 p.

5 Voor de eerste maal werden Galbert en zijn werk zo wetenschappelijk bestudeerd en beoordeeld. “Dans tous les domaines se manifeste une réaction contre l’anarchie, mais cette réaction est encore pénible. L’oeuvre de Galbert de Bruges nous présente à cet égard un tableau fidèle et de loin plus complet qu’on ne saurait l’attendre d’aucun écrivain de cette époque” (p.154).

6 “lets over Brugge gedurende de preconstitutioneele periode van haar geschiedenis”, in: *Nederlandsche Historiebladen*, 1 (1938), p. 281-303. Enkele jaren

een andere Bruggeling en eveneens collega aan de RU Gent, Eg. Strubbe (1897-1970), kwam voor zijn studie over de Brugse stadsomwallingen bij Galbertus terecht.⁷ En dit was eveneens het geval met latere Gentse hoogleraren die de vroegste geschiedenis van Brugge bestudeerden, o. m. prof. J. Dhondt (1915-1972)⁸ en prof. A. Verhulst (1929-2002).⁹

Een hernieuwde en bredere belangstelling voor Galberts dagboek kwam er in 1960 met de Engelse vertaling ervan door prof. dr. J. Ross (1902-1995). Ze voorzag haar uitgave van een uitvoerige historische inleiding en van een uitgebreid notenapparaat.¹⁰ Voor haar onderzoek heeft ze nauw samengewerkt met Vlaamse historici, inzonderheid met prof. Jan Dhondt.¹¹

Het “Amerikaanse” boek had nog een ander gevolg: men voelde de noodzaak aan van een vertaling van Galberts dagboek in het Nederlands, de moedertaal van de auteur. Prof. Van Caenegem nam het initiatief en gaf aan dr. A. Demyttenaere de opdracht een vertaling te maken. Het werd een werk van lange adem en uiteindelijk een luxueuze uitgave door het Mercatorfonds.¹² Het mooi geïllustreerde boek bevatte niet enkel de vertaling, maar Van Caenegem schreef er een belangrijke historische inleiding bij en er werd nog een topografische studie van de stad Brugge in

voordien had Ganshof reeds over de gebeurtenissen in 1127 gepubliceerd, met gebruikmaking van Galberts dagboek, “un témoignage admirable de précision et d’abondance”: “Note sur les évènements de 1127 en Flandre”, in: *Annales de la Société d’Emulation de Bruges*, 67 (1924), p. 97-107.

- 7 “Van de eerste naar de tweede stadsomwalling van Brugge,” in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis*, gesticht onder de benaming “Société d’Emulation” te Brugge 100 (1963), p. 271-300.
- 8 “De vroege topografie van Brugge”, in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 11 (1957), p. 3-30; “Une mentalité du douzième siècle: Galbert de Bruges”, in: *Revue du Nord*, 39 (1957), p. 101-109.
- 9 “Les origines et l’histoire ancienne de la ville de Bruges (IXe-XIIe siècle)”, in: *Le Moyen Age*, 66 (1960), p.37-63. Een leerling van prof. Verhulst, M. Ryckaert, komt Galbert ook regelmatig tegen in zijn studies over de vroegste Brugse stadsgeschiedenis.
- 10 *The murder of Charles the Good, count of Flanders*, New York, 1960, 1967. Recensie o.m. door R. Van Caenegem in: *Cahiers de Civilisation Médiévale*, 3 (1960), p. 518-519.
- 11 Dr. Ross had reeds eerder een tiental bladzijden uit Galberts dagboek vertaald in het *Portable Medieval Reader* (ed. J. Ross en M. McLaughlin), eerste uitgave in 1949.
- 12 *Galbert van Brugge. De moord op Karel de Goede*, vertaling A. Demyttenaere, iconografie A. Derolez en L. Devlieghe, directie R. Van Caenegem, Antwerpen, 1978.

1127 aan toegevoegd. Terzelfdertijd verscheen een Franse uitgave, met vertaling door J. Gengoux.

A. Demyttenaere had van de uitgever de belofte afgedwongen dat er na een aantal jaren een goedkope uitgave zou mogen verschijnen. Zo zag in 2000 een herziene en bijgewerkte nieuwe druk het licht bij het Davidsfonds in Leuven.¹³

Sindsdien heeft de Bruggeling Galbert de Gentenaar Van Caenegem niet meer losgelaten.¹⁴ Hij herlas de tekst en vond altijd nieuwe aspecten en invalshoeken die hem boeiden en het bestuderen waard waren. Hij probeerde inzicht te krijgen in de werking van het toenmalige rechtssysteem, en eigenlijk in dat van de hele 12de-eeuwse samenleving. Hij trachtte de Brugse notarius te doorgronden en te begrijpen in zijn soms spitsvondige argumentatie.¹⁵ Hoe werd de goddelijke beschikking verzoend met de menselijke vrije wil? Waarom heeft de barmhartige God toegelaten dat de goede graaf Karel werd vermoord? Waarom liet God Lambert uit Aardenburg door een godsoordeel - de vuurproef - onschuldig verklaren, alhoewel iedereen wist dat hij schuldig was? Zelfs als Galberts antwoorden op die vragen nu buitenissig kunnen overkomen, bewondert Van

13 *Galbert van Brugge. De moord op Karel de Goede. Tweede druk*, vertaald door A. Demyttenaere, historische inleiding door R. Van Caenegem, topografisch gesitueerd door L. Devliegher, Leuven, 2000.

14 In 2002 verscheen bij het Mercatorfonds het boek *1302. Feiten en mythen van de Guldensporenslag*. De uitgave stond "onder leiding" van Van Caenegem die ook het korte "Woord vooraf" schreef.

15 De voornaamste bijdragen van R. Van Caenegem i. v. m. Galbert: "Galbert van Brugge en het recht", in: *Mededelingen van de Koninklijke Academie, Klasse der Letteren*, 11 (1978), nr. 1.

- "Galbert of Bruges on Serfdom, Prosecution of Crime, and Constitutionalism", in: *Essays in honor Bryce Lyon*, Kalamazoo, 1990, p. 89-112.

- "Misdad en straf bij Galbert van Brugge", in: *Liber Amicorum Jules D'Haenens*, Gent, 1993, p. 321-331.

- "Notes on Galbert of Bruges and his translators", in: *Peasants & townsmen in medieval Europe. Studie in honorem Adriaan Verhulst*, Gent, 1995, p. 619-629.

"Een kritische blik op Delepierres vertaling van Galbert van Brugge", in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 147/2 (2010), p. 257-267.

- "Galbert van Brugge en 'Recht is Politiek'", in: "Pro Memorie. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden, 4/1 (2002), p. 13-35 (Engelse vertaling: "Galbert of Bruges and law is politics") Brussel, 2011, p. 19-32.

- "God en toeval bij Galbert van Brugge", in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, (2013) 150/2 Fol3, p. 411-424.

Caenegem hem - de nuchtere ambtenaar, diepgelovig maar niet bijgelovig - voor “de zin voor logica, de creativiteit en de kritische ingesteldheid”.¹⁶

Luc Devliegher

16 *Handelingen*, 150/2 (2013), p. 424. Een gelijkaardig onderzoek over de mentaliteit en de manier van denken en redeneren van Galbert heeft ook Bert Demyttenaere, vertaler van Galberts dagboek en (West-Vlaamse) prof aan de Universiteit van Amsterdam, gepubliceerd in een uitvoerig en lezenswaardig artikel “Mentaliteit in de twaalfde eeuw en de benauwenis van Galbert van Brugge, in *Middeleeuwse cultuur. Verscheidenheid, spanning en verandering* (red. M. Mostert, R. Künzel, A. Demyttenaere), 1994, p. 77-129. De auteur begint nogal cynisch met te schrijven dat de historici van geluk mogen spreken dat ze Galberts verhaal over de moord op Karel de Goede hebben. “De een zijn dood is de ander zijn brood”. Maar Demyttenaere blijft ernstig en legt uit wat Galberts bedoeling was: “Aan de baaiert van gebeurtenissen poogt hij samenhang en zin op te leggen om de verwarring die hem overvalt de baas te kunnen” (p. 88). Galbert was een gelovig, maar ook kritisch denkend mens die ons “een aangrijpend beeld biedt van de sociale wanorde uit die dagen” (p. 129).

De collectie handschriften van Caloen in bewaring gegeven - De Stichting Jean van Caloen uit Loppem gaf op 1 april 2018 haar verzameling handschriften in bewaring aan de Openbare Bibliotheek Brugge. Het gaat om 31 verluchte manuscripten die voor de duur van dertig jaar een plaats krijgen in de Brugse bibliotheek. Bewaargeving wil zeggen dat de Stichting eigenaar blijft, en dat de Openbare Bibliotheek deze collectie een plaats geeft in haar actieve erfgoedwerking.

Deze verzameling werd overwegend samengebracht door baron Jean van Caloen (1884-1972), kleinzoon van de bouwheer van het kasteel van Loppem. Binnen de brede belangstelling van Jean van Caloen nam “papier erfgoed” een bijzondere plaats in: tekeningen, prenten, boeken en middeleeuwse handschriften. De manuscripten betreffen overwegend verluchte getijdenboeken en psalters uit onze gewesten en de buurlanden, meestal met Latijnse teksten, van de 13de tot de 16de eeuw. Het was ook Jean van Caloen die het familiepatrimonium in 1951 samenbracht in een stichting die zijn naam draagt. Zijn zoon Roland van Caloen (1920-2004) voegde later twee bijzondere manuscripten toe, een laat-13de-eeuwse psalter uit Vlaanderen (Gent?) en een Parijse gebedenboek, ca. 1435-1450. Vandaag telt de collectie 31 objecten, 22 in codexvorm en 9 gedeeltelijke manuscripten of fragmenten. Het is één van de belangrijkste collecties middeleeuwse handschriften in privébezit in België. Het meest opmerkelijke stuk is een fragment van een antifonarium, afkomstig uit een vrouwenklooster, vervaardigd in Brugge omstreeks 1400-1415 door een verluchter uit de omgeving van de Ushaw-groep. Dit fragment werd voo-afgaand geconserveerd door het restauratie-atelier An Peckstadt in Gent.

De bewaargeving was aanleiding tot een feestelijke zitting en een tentoonstelling die een plaats kregen binnen het programma van Erfgoeddag 2018. Op de zitting op 19 april wees dr. Dominique Van Wijnsberghe, wetenschappelijk medewerker bij het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium in Brussel, op het belang van de collectie en op de mogelijkheden die deze bewaargeving biedt. De huidige wetenschappelijk kennis met betrekking tot de van Caloen-collectie steunt in hoge mate op het onderzoek van Van Wijnsberghe. Aansluitend werden alle handschriften geëxposeerd, 19-22 april. De gelegenheidspublicatie bij deze tentoonstelling werd gecoördineerd door dr. Evelien Hauwaerts van de Openbare Bibliotheek Brugge.

Ludo Vandamme

Brugge, Openbare Bibliotheek, ms. Stichting van Caloen 10b (Antifonarium, Brugge, ca. 1400-1415)

Op jacht in het kustveenmoeras: een neolithische pijlpunt langs de Zagersweg in Koolkerke - Al tien jaar zet Raakvlak (Inter gemeentelijke Dienst Archeologie Brugge & Ommeland) in op systematisch archeologisch onderzoek in de oostelijke kustpolders. Dit heeft geleid tot de ontdekking van de oudste sites in dit landschap en een bevestiging dat de streek bewoond is in het paleolithicum (vanaf het ontstaan van de mens tot 10.000 v.Chr.) en het mesolithicum (van 10.000 tot 4.500 v. Chr.).¹ Recent archeologisch onderzoek in Koolkerke voegt een nieuwe bladzijde toe aan de geschiedenis van de kustpolders en vult zo een missing link in de geschiedenis: het neolithicum (van 4.500 tot 2.000 v.Chr.).

Op een terrein langs de Zagersweg in Koolkerke, net ten noorden van Brugge, plant de sociale huisvestingsmaatschappij Vivendo een nieuwe verkaveling. Om de mogelijke verstoring van het bodemarchief in kaart te brengen voerde Raakvlak tussen 2016 en 2018 een archeologisch proefonderzoek uit.

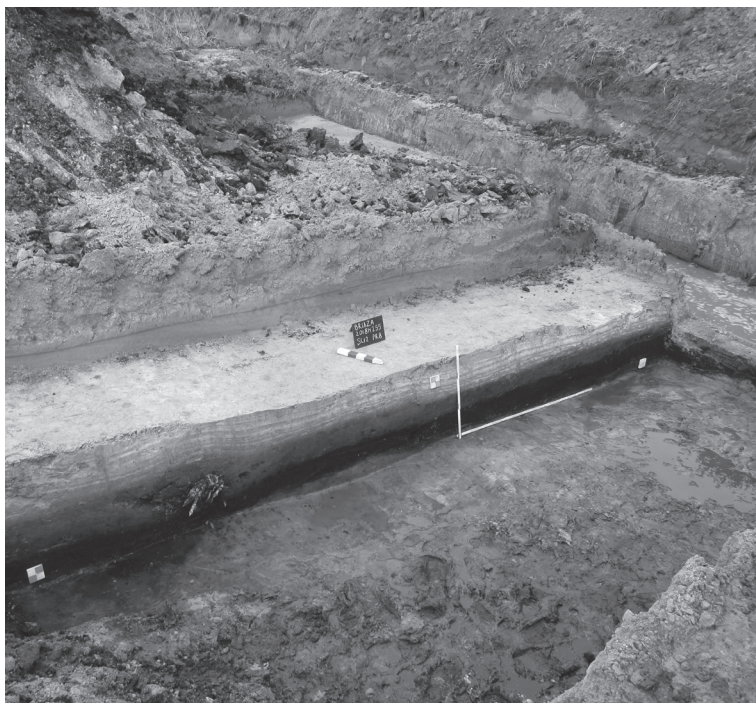
De gehanteerde strategie is gebaseerd op de methode ontwikkeld tijdens de opvolging van enkele grootschalige lijntrajecten, zoals de A11 en de Elia hoogspanningsverbinding. Op basis van de verzamelde kennis is een veldstrategie uitgewerkt specifiek voor de kustpolders. Deze strategie bestaat uit verschillende opeenvolgende onderzoeksfasen. Welke onderzoeksfasen precies van toepassing zijn, hangt af van de sedimentologische en bodemkundige samenstelling van de ondergrond, de historische en prehistorische invloed op het landschap, de geomorfologie en de hydrologie.

Na het bureauonderzoek zijn op het terrein manuele boringen geplaatst. De boringen wijzen op een microvariatie van de bodem ter hoogte van het projectgebied: het pleistocene zandoppervlak is plaatselijk bewaard en op andere plaatsen geërodeerd door een geul. Deze variatie van de bodem weerspiegelt zich in een variatie aan archeologisch potentieel van de prehistorie tot de middeleeuwen en vroegmoderne periode.

De proefsleuven zijn aangepast aan de begraven bodems. Waar de top van het pleistoceen zand aanwezig is, opteren de archeologen voor een proefsleuvenonderzoek op twee niveaus: één dubbele sleuf onder de ploeglaag,

1 Dieter Verwerft, Jari Hinsch Mikkelsen, Bieke Hillewaert, Griet Lambrecht, Frederik Roelens, Jan Huyghe & Stefan Decraemer, 'Steen tijd onder de polderklei: Archeologisch onderzoek van prehistorische resten in de oostelijke kustvlakte', *De Grote Rede (VLIZ)*, 2016, p. 15-23.

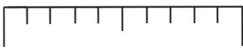

Figuur 1: Zicht op de bewaarde bodemsequentie op de plaats waar de pijlpunt is gevonden (foto Raakvlak)

bovenop de mariene sedimenten en daarin één sleuf tot op de top van het pleistocene zand. Als er veen aanwezig is wordt eerst een vlak aangelegd op het veen en geregistreerd, alvorens een vlak aan te leggen op het pleistoceen zand.

Dit levert een uniek beeld op van het uitstekend bewaard veenpakket (fig.1). Over een afstand van 150 m is een 25 tot 30 cm dik pakket veen bewaard. Doordat dit terrein ver van de zee ligt heeft de mariene invloed aanvankelijk een lage energetische waarde. Daardoor is de top van het veen afgedekt met een laag zware klei en bijgevolg goed bewaard. Een goede bewaring van de top van het veen betekent ook een hoge kans op bewaring van archeologische voorwerpen *in situ*. Deze hoge verwachting wordt meer dan waargemaakt: op de overgang tussen het veen en de mariene klei vond het team een pijlpunt in silex (fig. 2). Typologisch dateert

Figuur 2: De laatneolithische pijlpunt in silex. De schaal aanduiding is in mm (foto Raakvlak)

de pijlpunt uit het laat-neolithicum, in overeenstemming met de stratigrafische ligging.

Dit amper drie cm grote artefact betekent een grote stap vooruit in het archeologisch onderzoek in de oostelijke kustpolders. Voor het eerst is onomstotelijk bewezen dat de kustveenmoerassen ook in het neolithicum geëxploiteerd worden én dat dit sporen heeft nagelaten in de bodem. Vervolgonderzoek van deze en andere sites zal onze kennis van de kustpolders en het neolithicum een enorme boost geven.

Dieter Verwerft, Jari Hinsch Mikkelsen en Frederik Roelens

Oude kelders onder Brugse straten - In de loop van mei 2018 stootte een graafmachine bij wegenwerken in de Rode- Haanstraat in Brugge onverwacht op de gewelven van een grote kelder. Het bleek te gaan om een niet meer gebruikte en in de vergetelheid geraakte dubbele kelder die een oppervlakte van liefst 70 m² volledig onder het straatoppervlak beneemt.

De stedelijke dienst Eigendommen kon een verwijzing opdiepen naar een akte van 15 juli 1678 uit een recent cijnspachtboek. In principe moet dergelijke cijnspacht bij een inname van openbaar domein terug te vinden zijn in de Ferieboeken van de thesaurie in het Stadsarchief, maar onder die datum komt de Rode-Haanstraat niet voor. Nazicht in een ouder cijnspachtboek in het Stadsarchief wees uit dat het hier om een verkeerde notitie ging, door voormalig stadsarchivaris Louis Gilliodts-van Severen overigens gecorrigeerd naar 15 juni 1678. Het register bevat ook een verwijzing naar een oudere akte van 14 augustus 1641. Beide akten konden gemakkelijk in het betreffende Ferieboek worden teruggevonden.

In 1641 kreeg een zekere Laureins Gavet (of Gauet) de toestemming van de Stad om achter zijn herberg of cabaret, genaamd 'Den Rooden Haene' (of ook soms 'de Vuile Poorte', naar het toenmalige steegje waar de voordeur was, de huidige Kipstraat), een kelder of 'vau(l)te' te steken onder 'het straatje met een (h)ende' aldaar, de huidige Rode-Haanstraat. Hij moest wel zelf de straat heraanleggen én van dan af een jaarlijkse cijns aan de Stad betalen.

Eenzelfde scenario voltrok zich in 1678. Eigenaar van 'Den Rooden Haene' was toen Jan Deneckere en ook hij mocht een kelder steken, aansluitend op de reeds bestaande kelder.

Voortgaand ook op nog andere voorbeelden zoals een vondst onder de Wollestraat in 1995, lijkt het alvast in de 17de eeuw niet ongebruikelijk te zijn geweest dat een gebrek aan bergruimte op het privaat domein eventueel kon gecompenseerd worden op (of vooral dan onder) het openbaar domein. Ook in de Vlamingstraat blijken kelders zich minstens gedeeltelijk onder de straat uit te strekken, mogelijks al sinds de middeleeuwen. Sinds de restauratie van het huis 't Haenkin' of 'In de Meloen', Sint-Jansplein 12, in 2013 weten we ook dat dit huis een kelder heeft met bakstenen tongewelf die zich uitstrekt onde de Sint-Jansstraat.

In het concreet geval van de Rode-Haanstraat lijkt een bergruimte voor drankopslag bij de herberg de meest logische veronderstelling.

Foto van de kelder in de Rode-Haanstraat pas na de ontdekking (Foto Copyright Agentschap Onroerend Erfgoed)

Op een nog niet nader bepaald moment werd ook een tweede toegang gemaakt tot deze kelders vanuit het hoekhuis met de Spanjaardstraat, de latere afspanning 'Au Jambon'.

In 1971 werden de kelders door de toenmalige eigenaar volledig afgestaan aan de Stad Brugge, mits opheffing van de cijnspacht.

Momenteel is nog niet beslist of de dubbele kelder al dan niet behouden blijft.

Jan Anseeuw

Herdenkingen Wereldoorlog I afgesloten - Ook in 2018 kreeg 'Gone West', de artistieke herdenking van 100 jaar WO I gedragen door de Provincie West-Vlaanderen, een thema mee. Waar 2014 startte met 'Het Lichtfront', stond 2018 met 'Het Waterfront' in het teken van de kust en de zee. Het deel van de Belgische kust dat tijdens WO I in handen was van het Duitse leger was van een zeer groot strategisch belang. Het was immers het enige stukje Noordzeekust in Duitse handen. De havens van Zeebrugge en Oostende werden de thuishavens voor een hele vloot succesvolle onderzeeërs. Daarom kregen beide havens het in 1918 hard te verduren met zware Britse aanvallen om ze te blokkeren.

Het Waterfront opende op vrijdag 29 juni de 'danse macabre'. 3000 bootjes, gedragen door 6000 vrijwilligers, vormden aan de waterlijn een 21 km lange ketting tussen Zeebrugge en Oostende. De koninklijke familie was aanwezig en VRT-TV en radio zorgden voor een rechtstreekse uitzending. Elk bootje, ontworpen door studenten van de West-Vlaamse Hogescholen Vives en Howest, droeg de naam van iemand die op zee 'gebleven' is samen met een 'bootschap' vanwege de dragers. Het werd een indrukwekkende vertoning die met de nodige sereniteit en een invloedrijke zeewind gerealiseerd werd.

In september 2017 meldden de kranten dat Oostendenaar en onderwaterarcheoloog Tomas Termote voor de Belgische kust het wrak had gevonden van een Duitse onderzeeër uit WO I. Kort nadien werd het schip geïdentificeerd als de UB 29. De boot die met zijn volledige bemanning (22) zonk, wordt terecht beschouwd als een zeemansgraf en zal dan ook niet geborgen worden. Enkele losliggende artefacten werden wel naar bovengemaal en, als een onverwacht extraatje, opgenomen in een volgend initiatief van het Waterfront. De tentoonstelling 'De slag om de Noordzee. De Duitse duikbotenoorlog en de Britse tegenaanval' liep in het Provinciaal Hof, Markt, Brugge van 21 april tot 31 augustus en vertelde het verhaal van de duikbootbases en -havens Oostende en Zeebrugge/Brugge en de Britse raid om die uit te schakelen op Saint George's Day, 23 april 1918 (zie de aparte notitie in deze kroniek)

Een belangrijk derde onderdeel van Het Waterfront was de restauratie van batterij Aachen in het Raversijdedomein. De batterij is de enige bewaarde Duitse kustbatterij uit WO I, onderdeel van de kustverdediging en de bescherming van de U-boothaven van Oostende. De provincie West-Vlaanderen besliste om de batterij, die hergebruikt werd tijdens WO II, zo volledig mogelijk te restaureren en er een WO I-parcours in te

Land-artinstallatie op het Provinciaal domein de Palingbeek in Zillebeke
(© Provincie West-Vlaanderen - Jorn Kesteleyn - Koen Vanmechelen)

richten met zo weinig mogelijk relictten van WO II. Technische problemen verhinderden de volledige realisatie ervan in 2018, zodat de batterij eerst in 2019 in zijn ‘nieuwe’ vorm te bezoeken zal zijn.

Uiteraard waren er in 2018 nog talrijke andere initiatieven. Zeeland Nazomerfestival zag Josse De Pauw verschijnen met ‘De Blinden’ en ook Theater aan Zee (TAZ) Oostende schoof mee op de planken. Lieve Blancquaert, Erwin Mortier en Erik Van Nevel met Currende zorgden voor de literaire slothappening (17-18 augustus, priorij Bethanië). Het sluitstuk van het concertenprogramma, de Peace to the World-Vredesmanifestatie, vond plaats op zondag 25 augustus op de Grote Markt te Ieper. Duizenden gaven present om gedurende een concertmarathon van 12 uur, o.l.v. Wim Opbrouck, aan de wereld mee te delen dat, vooruitkijkend naar de toekomst, het enige alternatief voor oorlog liefde is.

Intussen werd verder gewerkt aan projecten die reeds vòòr of in 2014 begonnen waren. De ‘Namenlijst’, de lijst van alle oorlogsslachtoffers op Belgische grond - militair of burger; man, vrouw of kind; Belg of vreemdeling; vriend of vijand - was reeds vòòr 2014 gestart maar werd in de loop

van de herdenkingsperiode constant en ingrijpend aangevuld. Dezelfde Namenlijst, kind van het In Flanders Fieldsmuseum (IFFM), was ook de bron voor een project dat al sinds 2014 liep, maar nu naar buiten kwam: CWRM (Coming World Remember Me). Het werd een impressionant kunstwerk van Koen Vanmechelen en zoveel anderen. Het was/is geplaatst in het Niemandland en The Bluff, één van de zwaarst bevochten plaatsen in WO I (Provinciaal domein De Palingbeek). Zowat 600.000 kleien beeldjes, gemaakt door tienduizenden binnen- en buitenlandse bezoekers staan, rij aan rij, getuigenis af te leggen. Bij elk beeldje hoort een 'dog tag', het universele identificatiesysteem voor frontsoldaten. Elke dog tag draagt de naam van een oorlogsslachtoffer (geput uit de Namenlijst) en de naam van de maker van het beeldje. Zo wordt het verleden met het heden verbonden. De dog tags zijn terug te vinden in een glazen kunstwerk van Koen Vanmechelen en blijven daarin, ook nu, in het Niemandland. De indrukwekkende land-artinstallatie werd ter plaatse opgebouwd met vrijwilligers vanaf april en eindigde haar bestaan in die vorm op 11 november. Daarna konden de peters en de meters hun beeldje ophalen en meenemen. Wat overblijft kreeg/krijgt een museale bestemming in en buiten België.

Zeker vermeldenswaardig, maar allicht minder bekend, is de publicatie van een vijftal werken rond WO I die voor het eerst vertaald en uitgegeven werden in het Nederlands. *Gone West* gaf hiervoor steun aan Uitgeverij De Bezige Bij, reeds betrokken bij de uitgave van het monumentale 'De geschreven oorlog' (zie de bespreking in: *Handelingen* 154(2017)1, p. 202-209). Nu gaat het om werk van Jean Giono: *De grote kudde* (1931); Donald Hankey: *Student onder de wapens* (1916); Vera Brittain: *Testament van de jeugd* (1933); Ludwig Renn: *Oorlog* (1928) en David Jones: *Tussentijd* (1937). Elk werk werd telkens voorzien van een degelijke inleiding (Philippe Claudel, Hans Kloos, Kate Moss/Shirley Williams en tweemaal door Erwin Mortier).

2018 was reeds vroeger gestart in het IFFM met de tentoonstelling 'Sporen van oorlog. Archeologie van de Eerste Wereldoorlog'. De tentoonstelling startte op 17 februari en liep tot 26 augustus, maar werd verlengd tot 30 september. Er volgt later een bespreking van de catalogus in de *Handelingen*.

Om de moeilijke vraag 'en wat nu' misschien gemakkelijker en beter te kunnen beantwoorden, organiseerde het IFFM van 22 t.e.m. 25 augustus in Ieper het symposium 'To end all Wars. Internationale reflecties over

honderd jaar Eerste Wereldoorlog'. Deskundigen uit binnen- en buitenland bekeken de gevolgen van de nieuwe geopolitieke orde die ontstond na WO I en wat tot vandaag de herinnering ervan maakt. 'To end all Wars' is meteen de titel van de nieuwe gelegenheidstentoonstelling van het IFFM die startte op 26 oktober en loopt tot 11 november 2019.

Gone West is afgelopen en de evaluatie ervan is volop bezig, maar het is nu al duidelijk dat het een goede zaak was dat de Provincie West-Vlaanderen de touwtjes in handen genomen heeft. Het heeft niet verhinderd dat 'de commerce' ook een graantje meegepikt heeft, maar het heeft wel gezorgd voor een prachtig kader waarin kwaliteitsvolle initiatieven de boventoon voerden, met de nodige sereniteit en de correcte duiding van dit historisch gebeuren. Eén van de hulpmiddelen die daarvoor ingezet werden is het constante en permanente beroep op vrijwilligers. Duizenden mensen werden op die manier rechtstreeks ingeschakeld bij de herdenking van WO I. Zo werden ze/we op een creatieve, actieve manier persoonlijk aangesproken, wat resulteerde in een veel hogere belevingsgraad. Het is de zinvolheid van de gehele herdenking alleen maar ten goede gekomen.

En intussen gaat het werk aan de Namenlijst verder.

Ludo Valcke

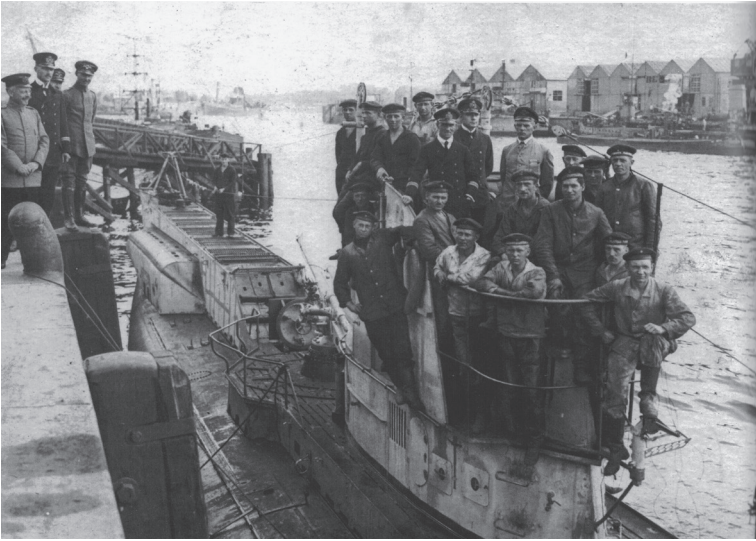
Tentoonstelling De Slag om de Noordzee - Van 23 april tot 31 augustus 2018 werd in het Provinciaal Hof op de Markt in Brugge een tentoonstelling gehouden met als titel: “ De slag om de Noordzee”. Na de blokkering van de opmars, onder andere aan de IJzer, werd door de Duitse Keizerlijke legers snel voor een nieuwe aanpak gekozen. De Vlaamse kust werd door Duitse marinesoldaten uitgebouwd tot een grote vesting met een haven-driehoek Oostende-Zeebrugge-Brugge. Vanuit die driehoek werd ook een nieuw en verassend efficiënt wapen ingezet, de duikboot. De Duitse U9 was er immers op 22 september 1914 in geslaagd in een ander halfuur tijd drie Engelse pantserkruisers te laten zinken.

Als men de fotobeelden bekijkt lijkt het zeer sterk erop dat vooral de havens van Brugge en Oostende de eigenlijke duikboothavens waren met alle uitrusting. Zeebrugge lijkt eerder een uitvaarpunt met een basis van watervliegtuigen en torpedoboten.

Symbolisch kon het niet beter. In het gebouw waar de tentoonstelling werd gehouden was immers het Duitse marine commandocentrum gevestigd, van waar ook de duikbootoorlog werd geregisseerd.

Het ene luik van de tentoonstelling belichte zowel de technische als de menselijke kant van Duitse zijde. Niet alleen wat met plaatjes, maar met talrijke originele stukken (onder andere een torpedo, het dekkanon van de duikboot UB-29) werden de verschillende types duikboten en hun werking voorgesteld. De uitlijning op de grond van de zaal van de contouren van een kleine duikboot UB-I type en het doek met de overgrote doorsnedetekening van een dergelijke duikboot brachten een meer reële kijk op de afmetingen ervan. Ook de menselijke kant werd pakkend belicht. De toenmalige romantische propaganda stond in schril contrast met de harde waarheid van het echte leven aan boord van een duikboot. Aan wal werd dan ook met alle middelen geprobeerd die realiteit te doen vergeten.

Zeer verrassend is dat in Duitse families nog veel stukken, brieven en foto's zijn bewaard gebleven die het leven van de officieren en onder-officieren van de Unterseeboots Flottille Flandern nader belichten. Het moet voor de curator Tomas Termote een waar monnikenwerk geweest zijn om die stukken op te sporen en met steun van provinciegouverneur Carl Decaluwé het vertrouwen van die families te verwerven. Een leuk aspect was zo de foto van de in Brugge bevelvoerend admiraal Ludwig von Schröder met zoon, dochter en zijn onafscheidelijke hond. Daarbij

Brugge achterhaven D duikboot-mijnenlegger UC-65 mid. Olt z S Otto Steinbrinck na 10 nov. 1916 (Copyright Tomas Termote)

was de halsband van de hond niet alleen op de foto te zien, maar lag die effectief ook in de toonkast.

In een tweede luik kwam de Britse reactie aan bod. Met netten, mijnevelden, dieptebommen en varen in konvooi werd gepoogd de gesel van de Noordzee onder controle te krijgen. Het stilleggen van de activiteit van de Duitse duikboten bracht dit niet op. In 1918 kon viceadmiraal Roger Keyes de Britse admiraliteit overtuigen een stunt te wagen. Met een grote vloot schepen zou worden geprobeerd de uitvaart van de Duitse duikboten uit de havengeulen van Zeebrugge en Oostende te blokkeren. Na twee eerdere afgebroken pogingen was het in de nacht van 22 april op 23 april 1918 zover. De raid was aan Britse zijde bijzonder bloedig met zeer veel verliezen. Het luik Zeebrugge was geen compleet militair succes. Het deel Oostende was zelfs een complete mislukking die nog een tweede poging meebracht in de nacht van 9 op 10 mei 1918. Deze was al evenmin een groot succes. Op de tentoonstelling brachten onderdelen van deelnemende schepen en van een Britse duikboot C3 naast foto's van de schade realiteit in het verhaal. Ook bepaalde technische werktuigen gaven meer diepte aan de voorstelling. Dit geldt zeker voor de mond van de rookgenerator ontwikkeld door wing commander Frank Arthur Brock OBE, de man die op de havenmuur in Zeebrugge sneuvelde en daar helemaal niet hoefde te zijn.

Op mentaal gebied was de gecombineerde Zeebrugge-Oostende raid was zeer groot belang. De Britse marine was in het hol van de leeuw geweest. Het bewijs zijn de 11 Victoria Crosses die voor die raid werden uitgereikt. Het was bepaald indrukwekkend om die elf eretekens allemaal in Brugge te kunnen zien. Het moet heel wat diplomatiek werk gekost hebben om ze na honderd jaar voor het eerst vanuit alle werelddelen weer bij elkaar te krijgen. De persoon van de provinciegouverneur zal daarbij niet vreemd zijn geweest.

De tentoonstelling was een pakkende en diepmenselijke afsluiting van de herdenking van Wereldoorlog I in Brugge.

Paul Vrielynck

Nieuwe vleugel Raoul Servais in Mu.ZEE - Op 1 mei 2018 werd Raoul Servais 90 jaar, wat voor Mu.ZEE te Oostende de gelegenheid was om deze uitzonderlijke kunstenaar te huldigen met de opening van een (nieuwe) vleugel, volledig en permanent aan Servais en zijn werk gewijd. Eveneens werd hem het ereburgerschap van de stad Oostende aangeboden.

Na de Tweede Wereldoorlog schreef Servais zich in aan de afdeling sierkunst van de Koninklijke Academie voor Schone Kunsten van Gent, waar hij gepassioneerd geraakte door de animatiefilm en zijn eerste tekenfilm *Spokenhistorie* werd opgenomen. Tussendoor maakte hij affiches en maakte ontwerpen voor muurschilderijen, glasramen en tapijten.

In 1949, na het verlaten van de academie, ging hij wonen in de Langestraat 22 te Oostende, in hetzelfde gebouw als de kunstschilder Maurice Boel. Via Boel kwam hij in contact met de anarchistische boekhandelaar Mathieu Corman (1901-1975), de cineast Henri Storck en de surrealistische schilder Félix Labisse. De mentaliteit van vechten tegen onrecht zou Servais bijblijven en zich weerspiegelen in zijn filmografie.

In 1960 werd hij leraar aan de Koninklijke Academie voor Schone Kunsten te Gent, waar hij in 1963 de stichter was van de opleiding 'Animatiefilm', de eerste school van die aard op het Europees vasteland. Later werd hij ook leraar op La Cambre in Brussel. In de jaren hierop ging er veel tijd in zijn lesopdrachten.

In 1965 brak hij internationaal door met *Chromophobia*. Hij sleepte er 12 prijzen voor in de wacht. In 1971 behaalde hij met *Operation X-70*, een antimilitaristische film, de 'Prix Spécial du Jury' op het Filmfestival van Cannes 1972 en de Eerste Prijs op het Internationaal Animatiefilmfestival van Zagreb. Een hoogtepunt in zijn loopbaan was *Harpya*, met een Gouden Palm voor de beste kortfilm op het Cannes Film Festival in 1979.

Alles samen maakte hij zestien animatiefilms. Tussen *Havenlicht* (1960) en *Tank* (2015) zit een gigantische evolutie in stijl en techniek. *Taxandria* uit 1994 was zijn eerste speelfilm, een combinatie van echte acteurs en een fabelachtig getekend decor. De film won de hoofdprijs op de festivals van de fantastische film in Porto en in Rome.

Servais heeft in totaal zestien onderscheidingen gekregen en vier nominaties. Hij werd in 1973 verkozen tot lid van de Koninklijke Academie

voor Wetenschappen en Kunsten van België. Hij ontving in 1998 de Cultuurprijs van de stad Oostende. In 2001 kreeg hij de prijs van de Provincie West-Vlaanderen en op 8 oktober 2008 kreeg hij het eredoctoraat van de Universiteit Gent tijdens het Filmfestival van Gent. Hij ontving de gouden erepenning van het Vlaams Parlement in 2011.

Tot slot een persoonlijke herinnering als blijk van grote waardering voor de kunstenaar en de mens Raoul Servais. In de zeventiger jaren van de vorige eeuw reisde ik vaak met Raoul per trein tussen Brussel en Oostende. Ik heb er hem leren kennen als een bijzonder schrandere, gevoelige, aimabele en bescheiden mens, eigenschappen die hem als groot kunstenaar kenmerken.

Jacques Mertens

Vrienden Musea Brugge 60 jaar - Op zaterdag 29 september 2018 vierden de Vrienden van de Stedelijke Musea Brugge (VSMB) hun zestigjarig bestaan met een feestzitting in Oud Sint-Jan in Brugge. Voorzitter Bertil van Outryve d'Ydewalle kon met fierheid meedelen dat de vereniging in de loop van haar bestaan meer dan honderd kunstwerken heeft aangekocht voor de Brugse musea en momenteel het ongeëvenaarde aantal van 1800 leden telt. Waar vroeger de vereniging voornamelijk diende als vehikel om kunstwerken op veilingen en elders snel te kunnen aankopen zonder rekening te moeten houden met de procedures van de stadsbegroting, ligt de focus momenteel sterker op de publiekswerking. Museumdirecteur Till-Holger Borchert grasduinde met kennis van zaken in de talrijke prestigieuze aanwinsten die Musea Brugge dankzij de Vrienden kon verwerven. Gastspreker Thomas Leysen, voorzitter van de Koning Boudewijnstichting, vergeleek de succesvolle vriendenwerking in Brugge met die in Antwerpen, waar deze meer versnipperd verloopt. Hij beklemtoonde tevens de culturele impact van het kunstmecenaat. Burgemeester Renaat Landuyt wees op de grote verdienste van de VSMB voor het stedelijk kunstpatrimonium en verheugde zich over het zeer recente besluit van de Vlaamse Regering tot een substantiële verhoging van de subsidies voor de Brugse Musea.

De zitting werd verder gezet met een feestelijke receptie gevolgd door een walking diner. In de marge van de plechtigheid werd de verwerving van een prestigieus schilderij, het portret van François de Aranda (+1663) als hoofdman van de Brugse Sint-Jorisgilde, toegeschreven aan de Brugse barokschilder Jacob van Oost I, aangekondigd. Voor de restauratie van dit kostbare werk werd een crowdfunding opgezet. Twee jaar geleden zetten de Vrienden al eens een - zeer succesvolle - crowdfundingactie op voor de restauratie van de Gruuthusekapel, en nu hopen ze ook voor de restauratie van het Arandaportret een groot publiek aan te spreken.

Ook werd verwezen naar de gelegenheidstentoonstelling 'Schatten van Vrienden' die tot januari 2019 een selectie van aanwinsten uit de voorbije 60 jaar laat zien in het Arentshuis. Deze expositie toont bij uitstek hoe breed de Vrienden de afgelopen 60 jaar hebben verzameld: van archeologische stukken, tot wandtapijten en van schilderijen tot - meest recent - een borstjuweel.

Nog een initiatief in het kader van deze viering was de vernieuwing van het Museumbulletin, dat werd omgedoopt in 'Musea Brugge Magazine'. In het feestnummer (jg. 38, september 2018), een bijzonder luxueuze

Portret van François de Aranda door Jacob van Oost I (Foto Sarah Bauwens, Musea Brugge)

uitgave, vindt men onder meer een uitgebreide historiek van de vriendenvereniging. Hierin wordt terecht ook verwezen naar de voorloper van de vereniging, de ‘Maatschappij de Vrienden der Musea van Brugge’ die gesticht werd in 1903 naar aanleiding van de eerste grote museumtentoonstelling over de Vlaamse Primitieven in 1902 en die bestond tot aan de Eerste Wereldoorlog. Net als de huidige vereniging boekte zij groot succes bij de verwerving van waardevolle kunstwerken voor de Brugse Musea.

André Vandewalle

Levend Archief vzw 25 jaar - Op zaterdag 6 oktober 2018 vierde de vzw Levend Archief haar 25-jarig jubileum met een feestzitting in de Gotische Zaal van het Stadhuis van Brugge. Levend Archief is de vriendenvereniging van het Stadsarchief van Brugge, opgericht in 1993 met als doelstelling de drempel tot het Stadsarchief te verlagen, de publieke belangstelling voor dit archief en zijn activiteiten te vergroten en het archiefonderzoek in het algemeen te bevorderen. Van meetaf aan kende de vereniging dankzij haar originele invalshoek een onverhoopt succes en kon ze honderden leden aantrekken, op haar hoogtepunt meer dan 500.

Om haar doelstellingen te realiseren zette Levend Archief in de eerste plaats in op het verspreiden van informatie via de driemaandelijke nieuwsbrief 'Archiefleven'. Hierin worden zowel de activiteiten van het Stadsarchief als de initiatieven van de vereniging bekendgemaakt. Regelmatig krijgen de leden ook de kans om geleide bezoeken mee te maken, zowel aan het eigen Stadsarchief als aan andere archiefinstellingen in de regio en verder in binnen- en buitenland. Daarnaast organiseert Levend Archief vormende activiteiten zoals lezingen en cursussen. Na korte tijd bleek de vereniging ook een belangrijk reservoir voor het rekruteren van vrijwilligers, die voornamelijk meehelpten aan het ontsluiten van archiefbronnen. Een belangrijk en nog steeds lopend project is de ontsluiting van het oud kadaster van de stad Brugge en de hieraan gekoppelde huizengeschiedenis. Sinds tien jaar looft de vzw ook een prijs uit, de Levend Archiefprijs, waarover verder meer.

De feestzitting in het Stadhuis werd geopend door voorzitter Philippe De Wulf, die de talrijke aanwezigen verwelkomde. In zijn korte toespraak bleef hij niet stilstaan bij het verleden maar blikte resoluut naar de toekomst en de rol van de vereniging in het licht van de veranderende archief-taken ten gevolge van de digitalisering. Gastspreker Peter Vandermeersch, hoofdredacteur van het Nederlandse NRC Handelsblad, gaf bijzonder interessante beschouwingen ten beste over het omgaan met krantenarchief. De huidige digitale doorzoekbaarheid van alle kranteninformatie tot zo-wat een halve eeuw terug heeft ingrijpende gevolgen voor de eisen van nauwkeurigheid en transparantie van wat nu geschreven wordt. Er is ook aandacht nodig voor 'het recht om vergeten te worden', m.a.w. de mogelijkheid tot verwijderen van informatie op verzoek van personen.

In een volgend luik van de zitting maakte erehoofdarchivaris André Vandewalle de winnaar van de Levend Archiefprijs 2018 bekend. De prijs is bestemd voor een persoon of organisatie die zich gedurende de laatste vijf jaar heeft laten opmerken door vernieuwend onderzoek op Brugs archiefmateriaal. Dit onderzoek moet in belangrijke mate gebaseerd zijn op bronnen van het Brugse Stadsarchief en op die manier bijdragen tot

Laureaat Valentin Degrande (links) met de Levend Archiefprijs naast burgemeester Renaat Landuyt, voorzitter Philippe Dewulf en erehoofdarchivaris André Vandewalle (Foto Bram Vanaelst)

de uitstraling van dit archief. Het moet dan ook op een of andere manier bekendgemaakt zijn, bijvoorbeeld door een publicatie, een voordracht, een tentoonstelling, een website of een combinatie van deze vormen. Een speciaal voor dit doel samengestelde jury kreeg dit jaar elf kandidaturen te beoordelen. Laureaat 2018 werd Valentin Degrande uit Assebroek met zijn boek *Assebroek 1914-1918. Het leven zoals het was tijdens vier jaar Duitse bezetting*. Dit op een breed publiek gericht werk is een homogeen, overtuigend en meeslepend verhaal dat zowel de wetenschappers als de niet-academisch gevormde lezers aanspreekt.

De feestzitting werd afgesloten met een woord van burgemeester Renaat Landuyt. Hij wees op de rijkdom van het Brugse historisch archief en op de verdienste van de vrijwilligers die dankzij de vzw Levend Archief zoveel vruchtbaar werk ten bate van de stadsgeschiedenis afleveren.

Tussen de verschillende luiken van de zitting door brachten de zussen Emma en Mathilde Wauters muzikale intermezzi op harp ten gehore. De feestzitting werd afgesloten met een uitgebreide receptie in de salons van het Stadhuis.

André Vandewalle

Privacyverklaring - Het Genootschap voor Geschiedenis houdt een aantal persoonsgegevens bij die noodzakelijk zijn voor de goede werking van de vereniging. Het betreft zowel de interne werking (bestuur, algemene vergadering, redactieraad) als de externe werking (ledenadministratie, afhandeling van bestellingen, communicatie met de leden). Deze persoonsgegevens zijn opgenomen in de gegevensbestanden waarvan het Genootschap voor Geschiedenis houder en verwerker is. Dit gebeurt in overeenstemming met de Algemene Verordening Gegevensbescherming die vanaf 25 mei 2018 van toepassing is. Het Genootschap voor Geschiedenis verbindt er zich toe de wetgeving tot bescherming van persoonsgegevens nauwgezet na te leven.

Gebruik van ‘cookie-technologie’ en sociale media: het Genootschap voor Geschiedenis is vooralsnog niet actief op Facebook, Twitter en andere sociale media; de website van de vereniging maakt geen gebruik van cookies.

Iedereen heeft het recht op inzage van de hem of haar betreffende persoonsgegevens. Deze kunnen, indien nodig, kosteloos verbeterd worden.

Voor een overzicht van de bestanden met persoonsgegevens die het Genootschap bijhoudt zie de website:
www.genootschapvoorgeschiedenis.be

Auteurs

Hendrik Callewier (°1981) is doctor in de moderne geschiedenis (KULeuven, 2011). Zijn onderzoek focust o.a. op de seculiere geestelijkheid van het 15de-eeuwse Brugge. Hij is verbonden aan het Rijksarchief Kortrijk en de Kulak.

Contactgegevens: hendrik.callewier@kuleuven-kulak.be

Kristiaan Dillen (°1959) is IT-manager in de openbare transportsector. Hij behaalde in juni 2017 als werkstudent de graad van master in de geschiedenis aan de UGent en kreeg voor zijn masterscriptie de prijs André Schaepe drijver van de Oud-studenten geschiedenis van de UGent. Sinds september 2017 is hij als doctoraatsstudent verbonden aan de vakgroep Geschiedenis van de UGent. Hij doet onderzoek naar de maritieme geschiedenis van laat-middeleeuws Vlaanderen (zie: <https://research.flw.ugent.be/nl/kristiaan.dillen>).

Contactgegevens: kristiaan.dillen@ugent.be

Marc Ryckaert (°1949) is historicus. Hij was achtereenvolgens aspirant bij het NFWO, assistent aan de Universiteit Gent en afdelingshoofd erfgoed bij de dienst voor cultuur van de provincie West-Vlaanderen. Hij publiceert vooral over de geschiedenis en de topografische ontwikkeling van Brugge, en voorts over historische geografie, erfgoed, de geschiedenis van de fotografie en oude prentkunst. Hij is de auteur van het deel over Brugge in de reeks *Historische Stedenatlas van België* (1991). Van 1976 tot 1997 was hij redactiesecretaris van het tijdschrift *Brugs Ommeland*.

Contactgegevens: marc.ryckaert@scarlet.be

Eric Muls (°1947) is arts, master in de lichamelijke opvoeding en de bewegingswetenschappen, endocrinoloog, doctor in de medische wetenschappen, gewezen diensthoofd Endocrinologie van de Universitaire Ziekenhuizen Leuven en emeritus gewoon hoogleraar van de faculteit Geneeskunde van de Katholieke Universiteit Leuven. Hij is sedert 2015 master in de kunstwetenschappen (KULeuven) en bereidt een doctoraat in de kunstwetenschappen voor over publieke groepsportretten te Brugge in de periode 1585-1800 (promotoren Prof. Katlijne Van der Stighelen en Prof.em. Rudi Ekkart).

Contactgegevens: erikmuls@hotmail.com

Inhoud

JG. 155 - 2018

ARTIKELS

- Leen BERVOETS
*De inwoners van Brugge in de twaalfde en dertiende eeuw:
een prosopografische studie* 3
- Stan PANNIER
*Burgerlijke hospitalen binnen de ziekenzorg van het Spaanse leger.
Het Sint-Janshospitaal van Brugge, 1621-1713* 41
- Marc CONSTANDT
Maurice Otlet: een miskend medestichter van Westende-Bad? 83
- Daniël De CLERCK
Wie is dat mysterieuze 'Kinsoen-meisje' in de Brugse collectie? 109
- Marjoleine DELVA
*De sluipwegen van de roem. James Ensors strijd naar erkenning
en succes ten tijde van 'Les XX' (1883-1893)* 137
- Jos MONBALLYU
*De strafrechtelijke vervolging van het activisme in West-Vlaanderen
(1918-1921)* 173
- Marc RYCKAERT
*De Brugse Burg in 1127. Waar stond de grafelijke woning
in de tijd van Galbert van Brugge?* 241
- Hendrik CALLEWIER
*Netwerken voor God en nageslacht: de familie van Mortagne
op prebendenjacht in laatmiddeleeuws Vlaanderen* 265
- Kristiaan DILLEN
Hoeke in de zestiende eeuw: een club van welgestelde mannen 291
- Erik MULS
*De Eed van het Brugse smedenambacht (1783),
een groepsportret van Bernardus Fricx* 331

BOEKBESPREKINGEN

August Reichensberger en Jean-Baptist Bethune (Lori van Biervliet)	215
Gouden Middeleeuwen (Paul Trio)	357
Christine de Pizan te Brugge (Dominique Vanwijnsberghe)	364
Middeleeuwse handschriften in de Universiteitsbibliotheek Gent (Evelien Hauwaerts)	368
Philip-Christian Popp en zijn kadastrale atlas van België (Mathijs Degraeve)	372
West-Vlaamse provinciaal architecten in de 19 ^{de} eeuw (Luc Devliegheer)	377
Een zesde jaarboek van het <i>In Flanders Field Museum</i> (Ludo Valcke)	380
MASTERPROEVEN GESCHIEDENIS 2016-2017	233
LITERATUURSIGNALEMENTEN 2017-2018	384
KRONIEK	219, 415
AUTEURS	236, 442
INHOUDSTAFEL	443

GENOOTSCHAP VOOR GESCHIEDENIS TE BRUGGE

Website: www.genootschapvoorgeschiedenis.be
Adres zetel: Bossuytlaan 59, 8310 Brugge
Redactieadres: Kurt Priem, Pastoor Termotestraat 5, 8750 Wingene
(priem.kurt@gmail.com)
IBAN: BE05/0000/1079/3975 - BIC: BPOT BEBI

Het Genootschap voor Geschiedenis «Société d'Emulation», gesticht in 1839, heeft tot doel de geschiedenis van het oude graafschap Vlaanderen en van de provincie West-Vlaanderen te beoefenen en te bevorderen.

Het Genootschap geeft ieder jaar de «Handelingen» uit, waarin bijdragen over historische onderwerpen van allerlei aard opgenomen worden. Het tijdschrift in zijn huidige vorm is de voortzetting van:

- Annales de la Société d'Emulation pour l'histoire et les antiquités de la Flandre Occidentale: I (1839) - IV (1842).
- Annales de la Société d'Emulation pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre: V (1843) - LIV (1904).
- Annales de la Société d'Emulation de Bruges. Revue trimestrielle pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre: LV (1905) - LXXVI (1933).
- Annales de la Société d'Emulation de Bruges. Revue trimestrielle pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre. - Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis, gesticht onder de benaming «Société d'Emulation» te Brugge. Driemaandelijks tijdschrift voor de studie van geschiedenis en oudheden van Vlaanderen: LXXVII (1934) - CXV (1978).
- Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis gesticht onder de benaming «Société d'Emulation» te Brugge. Driemaandelijks tijdschrift voor de studie van de geschiedenis en oudheden van Vlaanderen: CXVI (1979) - CXLIII (2006).

Verder worden door het Genootschap ook afzonderlijke studies uitgegeven, o.m. in een reeks «Vlaamse Historische Studies».

Het lidmaatschap van het Genootschap kost jaarlijks € 25. Buitenlandse leden betalen € 40 (binnen Europa) of € 50 (buiten Europa). Dit geeft recht op de toezending van de «Handelingen» en op deelname aan de activiteiten van het Genootschap. Bovendien bekomt elk lid een korting van 20 % op de prijs van de jaargangen van het tijdschrift die voor zijn toetreding zijn verschenen, en op alle afzonderlijke uitgaven. Lid worden kan (met opgave van naam, adres en beroep) door overschrijving van de lidmaatschapsbijdrage op de bovenvermelde postrekening.

Bestuur

A. Vandewalle (voorzitter & coördinator kroniek & website), J. Vannieuwenhuysse (ondervoorzitter), L. Valcke (secretaris-penningmeester), M. Ryckaert (adjunct-secretaris & coördinator afzonderlijke uitgaven), J. Bossier (coördinator verzendingen), K. Priem (redactiesecretaris), L. Vandamme (redactie boekbesprekingen), H. Deneweth, L. Devlieghe (ere-voorzitter), J. D'hondt, J. Dumolyn, L. François, N. Geirnaert, D. Marechal, J. Mertens, M. Nuyttens, R. Opsommer, P. Trio, J. Van Acker, A. Van den Abeele, M. Vandermaesen, P. Vandewalle, R. Van Eenoo, A. Van Oosterwijk, D. Vanysacker en L. Vervaeke.

Met de steun van

Colofon

De handelingen zijn gezet in de Documenta van de Dutch Type Library (Frank Blokland, 1986). Concept vormgeving en realisatie: CitroenCitroen, Brugge.
De Windroos